КИТЕП КЫРГЫЗСТАН, КАЗАКСТАН, ӨЗБЕКСТАН, ТҮРКМӨНСТАН ЖАНА АЗЕРБАЙЖАНДЫН ЭГЕМЕНДҮҮЛҮГҮНҮН 30 ЖЫЛДЫГЫНА АРНАЛГАН «ЭГЕМЕНДИК МЕЗГИЛИНДЕГИ КЫРГЫЗ, КАЗАК, ӨЗБЕК, ТҮРКМӨН ЖАНА АЗЕРБАЙЖАН АДАБИЯТТАРЫНЫН ТАРЫХЫ» ДОЛБООРУНУН НЕГИЗИНДЕ ДАЯРДАЛДЫ

ЭГЕМЕНДИК МЕЗГИЛИНДЕГИ
КАЗАК АДАБИЯТЫ

ДОЛБООРДУН ЖЕТЕКЧИСИ: ПРОФЕССОР ЛАЙЛИ ҮКҮБАЕВА

Бишкек-2025

ЭГЕМЕНДИК МЕЗГИЛИНДЕГИ КАЗАК АДАБИЯТЫ

Бишкек – 2025

УДК 821.512.122.0
ББК 83.3(5Каз)
Э 17

КЫРГЫЗ-ТҮРК «МАНАС» УНИВЕРСИТЕТИ

Китеп Кыргызстан, Казакстан, Өзбекстан, Түркмөнстан жана Азербайжандын эгемендүүлүгүнүн 30 жылдыгына арналган «Эгемендик мезгилиндеги кыргыз, казак, өзбек, түркмөн жана азербайжан адабияттарынын тарыхы» долбоорунун негизинде даярдалды

Долбоордун жетекчиси: филология илимдеринин доктору, профессор Лайли Үкүбаева
Долбоордун координатору: филология илимдеринин кандидаты, доцент Гүлзада Станалиева
Китеп филология илимдеринин доктору, профессор Лайли Үкүбаеванын жалпы редакциясынын алдында жарыяланды.
Жооптуу редактору:
филология илимдеринин кандидаты, доцент Гүлзада Станалиева
gulzada.stanaliyeva@manas.edu.kg ORCID: 0000-0002-0864-2089
Авторлору: Г. Пирали, Ж. Дадебаев, Д. Исхак, К. Мадибай, А. Калиева, Е. Солтонаева
Кыргыз тилине которгон: ф.и.к., доцент Миргүл Текешова

Э 17 **Эгемендик мезгилиндеги казак адабияты.** – Б.: 2025. – 212 б.

ISBN: 978-9967-9697-8-2

Эмгекте эгемендик мезгилиндеги казак адабиятынын өнүгүү тенденциялары каралат. Китеп: киришүү менен корутундудан, "Эгемендик мезгилиндеги казак поэзиясы", "Эгемендик мезгилиндеги казак прозасы", "Эгемендик мезгилиндеги казак драматургиясы", "Эгемендик мезгилиндеги казак балдар адабияты", "Эгемендик мезгилиндеги казак адабият таануу илими жана сыны", "Эгемендик мезгилиндеги дүйнө жана түрк элдеринин адабиятынын казак тилине которулушу" деген бөлүмдөрдөн турат. Эмгек филология жана түркология факультеттеринин студенттерине, магистранттарга, докоранттарга, окутуучуларга, изилдөөчүлөргө жана жалпы эле адабиятка кызыккан окурмандарга арналат.

Кыргыз-Түрк «Манас» университетинин Башкаруу кеңешинин 12.12.2025-жылынын № 2025-17.139 чечими боюнча басылды.
Кыргыз-Түрк "Манас" университетинин басма бөлүмү, Ч. Айтматов атындагы студенттик шаарча, Жал, Бишкек.

УДК 821.512.122.0
ББК 83.3(5Каз)
ISBN: 978-9967-9697-8-2
© КТМУ, 2025

АЛГЫ СӨЗ

Түрк элдеринин кылымдарды карыткан тарыхы, маданияты жана адабияты бир тамырдан азыктанган зор руханий дүйнөнү түзөт. Бүгүнкү күндө ошол орток руханий мейкиндикти жаңы шарттарда кайрадан таанып-билүү жана аны илимий негизде изилдөө өзгөчө мааниге ээ.

Колуңуздардагы эмгек – ушул максатты көздөгөн ири илимий долбоордун жыйынтыгы. Кыргыз-Түрк «Манас» университетинин демилгеси менен жүзөгө ашырылган «Эгемендүүлүк мезгилиндеги кыргыз, казак, өзбек, түркмөн жана азербайжан адабияттарынын тарыхы» аттуу долбоор мурдагы СССРдин курамындагы түрк тилдүү мамлекеттердин эгемендик доорундагы отуз жылдык адабий өнүгүүсүн системалуу түрдө талдап чыккан алгачкы ири эмгектердин бири болуп саналат.

Долбоордун алкагында Кыргызстан, Казакстан, Өзбекстан, Түркмөнстан жана Азербайжандын көрүнүктүү окумуштууларынын изилдөөлөрү бир системага келтирилип, кыргыз жана түрк тилдеринде жарыялоого даярдалды. Натыйжада окурмандардын жана илимий чөйрөнүн пайдалануусуна кыргыз тилинде беш, түрк тилинде беш, жалпысынан он китеп сунушталды. Ар бир китепте аталган түрк элдеринин улуттук адабиятындагы эгемендик мезгилинин поэзиясы, прозасы, драматургиясы, балдар адабияты, көркөм котормосу, адабият таануу илими жана адабий сындын өнүгүшү ырааттуу талдоого алынган.

Белгилей кетүүчү жагдай, түрк мамлекеттеринин эгемендик мезгилиндеги адабиятынын отуз жылдык өнүгүү процессин кеңири талдап берген бул он китеп түрк дүйнөсүнүн адабий байланыштарын чыңдоого кызмат кылган маанилүү көпүрө болору шексиз. Бул эмгектер түркология илими үчүн, ошондой эле кыргыз, казак, өзбек, түркмөн жана азербайжан адабиятын изилдөөчүлөр үчүн, жогорку окуу жайларынын филология багытында билим алган студенттер үчүн баалуу илимий булак болуп кызмат кылат деп ишенебиз.

Ушундай шартта аталган долбоор байыртан бери руханий жана маданий жактан тыгыз байланышта жашап келген бир тууган түрк элдеринин илимий кызматташтыгын бекемдөөгө, өз ара тажрыйба алмашуусун кеңейтүүгө жана орток маданий мурастарын жаңыча көз караш менен баалоого өбөлгө түзгөн маанилүү демилге болду.

Кыргыз-Түрк «Манас» университети негизделген күндөн тартып түрк дүйнөсүнүн орток тарыхын, тилин, адабиятын жана маданий мурастарын изилдөөнү, сактоону жана келечек муундарга жеткирүүнү өзүнүн негизги миссияларынын бири катары кабыл алып келет. Университет өзүнүн негизги баалуулуктарын жетекчиликке алуу менен дүйнөлүк деңгээлдеги илимий билим өндүргөн, жогорку квалификациялуу адистерди даярдаган жана түрк дүйнөсүнүн жалпы келечегине салым кошкон алдыңкы жогорку окуу жайы болууну максат кылат.

Ушул алкакта башталган «Түрк дүйнөсүнүн адабияты» сериясы жөн гана академиялык басылма эмес, жалпы маданий эстутумду бекемдөөгө, түрк элдеринин илимий кызматташтыгын өнүктүрүүгө жана жалпы цивилизациялык мурасты келечек муундарга өткөрүп берүүгө багытталган стратегиялык илимий демилге болуп саналат.

Кыргыз-Түрк «Манас» университетинин ар тараптуу колдоосу жана түзүлгөн бардык зарыл шарттар менен бул баалуу долбоор профессор, филология илимдеринин доктору Лайли Үкүбаеванын жетекчилиги астында профессор, доктор Орхан Тавукчу, профессор, филология илимдеринин доктору Бурул Сагынбаева, профессор, доктор Сонер Саглам жана доцент, филология илимдеринин кандидаты Гүлзада Станалиева менен биргеликте ишке ашырылды.

Түрк дүйнөсүнүн илими жана маданияты үчүн өзгөчө мааниге ээ болгон бул эмгектин жарык көрүшүнө кошкон зор салымы үчүн долбоордун жетекчиси проф., док. Лайли Үкүбаевага, ошондой эле өз өлкөлөрүнүн адабияты боюнча баалуу изилдөөлөрдү даярдаган кыргыз, казак, өзбек, түркмөн жана азербайжан окумуштууларына, кыргыз жана түрк тилдеринде жарык көргөн он китепти которуу жана редакциялоо иштерине зор салым кошкон адистерге терең ыраазычылык билдиребиз.

Бул эмгектер түрк дүйнөсүнүн илимий жана маданий кызматташтыгын тереңдетүүдөгү дагы бир маанилүү кадам болду деп эсептейбиз. Орток тарыхыбызды, адабиятыбызды жана руханий мурастарыбызды таанып-билүүгө багытталган мындай демилгелер келечекте да улантылып, жаңы илимий долбоорлордун ишке ашуусуна өбөлгө түзөт деген ишенимдебиз.

Ак ниет жана жакшы тилек менен ишке ашырылган бул долбоордун негизинде даярдалган эмгектер түрк дүйнөсүнүн илимий жана маданий кызматташтыгын мындан ары да бекемдөөгө татыктуу салым кошот деп ишенебиз.

Кыргыз-Түрк «Манас» университетинин ректору
профессор, доктор Алпаслан Жейлан

МАЗМУНУ

Алпаслан Жейлан: Алгы сөз 3

Лайли Үкүбаева: "Эгемендик мезгилиндеги кыргыз, казак, өзбек, түркмөн жана азербайжан адабияттарынын тарыхы" долбоору 6

Гүлзия Пирали: Эгемендик мезгилиндеги казак адабияты 8

Жангара Дадабаев: Эгемендик мезгилиндеги казак поэзиясы 14

Гүлзия Пирали , Дандай Исхак: Эгемендик мезгилиндеги казак прозасы 44

Канипаш Мадибай , Калиева Алмира Кайыртай кызы: Эгемендик мезгилиндеги казак драматургиясы 77

Солтанаева Эркингүл Молот кызы: Эгемендик мезгилиндеги казак балдар адабияты 102

Гүлзия Пирали: Эгемендик мезгилиндеги казак адабият таануу илими жана сыны 131

Мусалы Лейла Жуматай кызы: Эгемендик мезгилиндеги дүйнө жана түрк элдеринин адабияттарынын казак тилине которулушу 180

Гүлзия Пирали: Корутунду 211

"Эгемендик мезгилиндеги кыргыз, казак, өзбек, түркмөн жана азербайжан адабияттарынын тарыхы" долбоору

"Эгемендик мезгилиндеги кыргыз, казак, өзбек, түркмөн жана азербайжан адабияттарынын тарыхы" долбоору Кыргыз-Түрк "Манас" университетинин демилгеси менен 2022-жылдын 14-апрелинде башталып, 2023-жылдын 14-сентябрында бүттү.

Долбоорду ишке ашырууга бир тууган тектеш түрк тилдүү мамлекеттердин: Кыргызстан, Казакстан, Өзбекстан, Түркмөнстан жана Азербайжан мамлекеттеринин окумуштуулары катышышты.

Башка тилдерде жазылган эмгектер Кыргыз-Түрк "Манас" университетинин окутуучулары тарабынан кыргыз жана түрк тилдерине которулуп, редакцияланып, белгилүү стандарттагы тартипке салынды жана эки тилде: кыргыз жана түрк тилдеринде бештен он китеп даярдалды.

Эгемендик мезгилинде тарыхый-экономикалык себептерден улам жогоруда аталган беш өлкөнүн адабий-маданий, илимий байланыштары солгундап кеткендиктен, байыртадан тыгыз мамиледе келаткан мамлекеттер үчүн эң маанилүү, керектүү байланышты жаңылап, улантууда биздин долбоордун мааниси зор жана келечеги кең деген ишенимдебиз.

"Эгемендик мезгилиндеги кыргыз, казак, өзбек, азербайжан жана түркмөн адабияттарынын тарыхы" долбоорунун ишке ашырылышына чоң колдоо көрсөтүп, каржы маселесин камсыз кылган жана долбоордун катышуучуларына керектүү болгон бардык шарттарды түзүп берген КТМУнун жетекчилигине: университеттин ректору, урматтуу профессор доктор Алпаслан Жейланга, университеттин мурдагы Биринчи проректору Асылбек Атамурзаевич Кулмырзаевге жана учурдагы Биринчи проректору Алмаз Орозакунович Ибраевге терең ыраазычылык билдирип, рахмат айтам.

Долбоор боюнча биздин демилгени колдоп, кыргыз, казак, өзбек, азербайжан жана түркмөн адабияттарынын эгемендүүлүк мезгилиндеги өнүгүшү боюнча изилдешип, эмгектерин жазып бизге өз

убагынан кечиктирбей жөнөтүшкөн кесиптештериме чын жүрөктөн алкышымды айтып, ыраазычылыгымды билдирем.

Долбоордун бардык материалдарын кыргыз жана түрк тилдерине которууга катышып, чоң жоопкерчиликти аркалашкан кесиптештерим КТМУнун окутуучуларына рахматымды айтам жана түрк тилине которулган эмгектерди окуп, редакциялоо ишине чоң эмгек, убактыларын жумшаган кесиптештерим урматтуу профессор доктор Орхан Кемал Тавукчуга жана профессор, доктор Сонер Сагламга, кыргыз тилиндеги тексттерди редакциялоого катышкан филология илимдеринин доктору, профессор Бурул Сагынбаевага ыраазычылык билдирип, рахматымды айтам.

Өзгөчө ыраазычылыгымды долбоордун координатору, доцент, филология илимдеринин кандидаты Гүлзада Станалиевага айтмакчымын. Кесиптешим Гүлзада Станалиева долбоордун автордук коллективин түзүүдө ар бир өлкөнүн окумуштуулары менен тыгыз иштеп, долбоор демилгеленген биринчи күндөн тартып, (долбоордун) ишин аяктаган акыркы күнгө чейин алар менен активдүү байланышта болуп, бүтүндөй техникалык иштерди өтө жоопкерчилик жана иш билгилик менен аткарды. Эмгектерди редакциялоодо, отчетторду даярдоодо да активдүү катышып, зор эмгек сиңирди.

Айтканга оңой болгону менен, аткарууга келгенде өтө чоң жоопкерчиликти талап кылган бул долбоор өз максатына жетти деген терең ишенимдемин. Эми иштин экинчи этабы, кыргыз жана түрк тилдеринде беш өлкөнүн эгемендик учурундагы адабият тарыхын камтыган, 10 китептен турган бул эмгекти тектеш түрк мамлекеттерине, адабий, маданий окуу борборлоруна жеткирүү жана жайылтуу милдети, алдыда турат.

Жакшы ниет, тилек менен демилгеленген бул долбоорго, коллективдүү эмгегибизге, ак жол каалайм!

Долбоордун жетекчиси:
Лайли Үкүбаева,
филология илимдеринин доктору, профессор,
КР Билим берүүсүнө эмгек сиңирген ишмер,
КР Илим жана техника жаатындагы
Касым Тыныстанов атындагы
мамлекеттик сыйлыктын лауреаты

ЭГЕМЕНДИК МЕЗГИЛИНДЕГИ КАЗАК АДАБИЯТЫ

Гүлзия Пирали[1]

Киришүү

Түрк цивилизациясынын пайдубалын түптөгөн маданияттан (илим, искусство, адабият) тажрыйба жыйнаган эгемендүү Казакстандын кийинки жетишкен ийгиликтери Чыгыш цивилизациясында өз баалуулуктарын сактоо менен өркүндөп-өсүп келет.

1991-жылы эгемендүүлүк алгандан тартып казак адабиятынын тарыхы, совет доорунда руханий зарылчылыктан алыстап кеткен байыркы адабий эстеликтер, эпикалык маданият, фольклордук мурастар калыбына келтирилип, таза адабий өңүттөн талдоого алынып, илимий изилдөө жүргүзүлө баштады. Элдин тарыхы, адабияты, маданияты, искусствосу, жалпы улуттук баалуулуктары тарыхта татыктуу ордун ээлеши үчүн илимге мамлекет тарабынан көңүл бурулуп, «Маданий мурас» мамлекеттик программасы кабыл алынды. Бул программанын негизинде археологиялык, маданий, адабий жана илимий баалуулуктардын кулпу салынып жаткан казыналарынын ачкычы ачылып, тушоосу кесилип элге тартууланды. Таза казак тарыхы, адабияты, искусствосу өсүп чыкты.

Учурда илимдин бардык тармактарында жаңылануу жана жаңычылдык процесстери жүрүп жатат. Бул биринчи кезекте өлкөнүн эгемендүүлүккө ээ болушунун натыйжасы экени талашсыз. Эгемендүүлүк казак элинин бай адабий мурасын чогултууга, системага салууга жана изилдөөгө мүмкүнчүлүк берди. Көркөм адабияттын бардык жанрларында жарык көргөн чыгармаларды бүгүнкү өз алдынча ой жүгүртүүнүн көз карашы менен талдап, таразага салуу – учурдун талабы.

"Дүйнөлүк маданияттын ой толгоосу" – 10 том, "Дүйнөлүк классика" – 10 том, "Дүйнөлүк философия" – 20 том, "Бабалар сөзү" сериясы жана 100 томдук улуттук баалуулуктар жарык көрдү. 10

---

[1] филология илимдеринин доктору, М. О. Ауэзов атындагы «Ауэзов үйү» Адабият жана искусство институтунун ага илимий кызматкери. E-почта: Piralieva58@mail.ru

томдук "Казак адабиятынын тарыхы" байыркы доордон эгемендүүлүккө чейинки мезгилди камтып, жаңыча көз караш менен кайра жазылып, жарык көрдү.

Бул эмгектерде совет доорунда саясий репрессияга кабылып, улуттун аң-сезиминен чийилип калган Алаш интеллигенциясынын өмүрү, чыгармачылыгы калыбына келтирилип, көркөмдүк талапка ылайык жаңыча изилденген. Буга чейин таптык билимдин, адабияттын партиялуулуктун көз карашынан талдоого алынган көптөгөн адабий-маданий мурастар бир жактуу бааланып келген болсо, азыр өз алдынча, эгемендүү акыл-эстин көз карашы менен кайра каралып, өзүнүн татыктуу тарыхый ордун ээледи.

Мына ушундай татаал көркөм кубулуштарды жана эгемендүүлүк алган 30 жылдын ичинде азыркы казак адабиятынын толук тарыхын жазуу, чыгармаларды жаңыча изилдөө – учурдун талабы. Улуттук адабият таануу илими казак сөз өнөрүндө болуп жаткан жаңы өзгөрүүлөргө, изилдөөлөргө илимий экспертиза жүргүзүп, анын салмактуу өңүтүнө баа берүүнү өзүнүн милдети деп эсептейт.

Маданий мурастын түрлөрү көп экени белгилүү. Өлкөбүздүн кылымдардан бери келе жаткан жаңы улуттук баалуулуктарын кайра таануу жана өнүктүрүү руханий муктаждык. Биринчиден, эгемендүүлүк учурунда чогултулган мурастарды сактап калуу гана эмес, аны элге таратуу, б.а., элдик мүлктү элге кайтарып берүү маселеси курчуду. Аны ишке ашыруунун жолдору такталып, сакталып калган тексттерди китеп кылып чыгаруу жана өсүп келе жаткан муунга байыркы ырларды, күүлөрдү, бийлерди, кол өнөрчүлүктү үйрөтүү актуалдуу маселелерден. Рухий мурасты таануунун экинчи процесси аны илимий жактан изилдөө, үчүнчү маселе – маданий мурастарыбызды бүгүнкү руханий турмушубуздун жетишкендиги, ийгилиги үчүн пайдалануу болуп саналат.

Ушул максатта **«Көз карандысыздык алгандан кийинки мезгилдеги түрк калктарынын адабияты» аталышындагы эл аралык долбоордун негизинде** жазылып жаткан «Эгемендүү Казакстан жана казак адабияты» аттуу монографиялык эмгек казак адабиятынын эгемендүүлүктөн кийинки мезгилин камтып, казак адабият таануу илими, көркөм сын, проза, поэзия, драматургия, котормо, балдар адабияты боюнча атайын бөлүмдөр жазылып, азыркы адабий процесске илимий аныктама берилет.

"Жаңы доордун поэзиясы" бөлүмүнүн алгачкы изилдөөлөрү филология илимдеринин доктору, профессор Ж. Дадабаевдин калемине таандык.

Мында эгемендик жылдарында казак поэзиясынын өнүгүшүнө

зор салым кошкон акындардын чыгармачылык өзгөчөлүктөрү, алардын өмүр баяны менен айкалыштырылып берилген. Изилдөөчү акындарды жарандык жана чыгармачылык өмүр баянынын өзгөчөлүктөрүнө карап, эки чоң топко бөлгөн: а) эгемендүүлүккө чейин акындык жана жарандык табияты калыптанган чыгармачыл инсандар; б) эгемендүүлүк доорунда калыптанган акындар, чыгармачыл инсандар. Социализмди көргөн, коммунизмди кулагы чалган муундун өкүлдөрү катары О. Сулайманов, Р. Ниязбек, М. Шаханов, Т. Медетбек, Н. Оразалин, У. Эсдөөлөт, Иран-Кайып, М. Айтхожина, К. Ахметова, Н. Айтуулу, А. Бактыгереева, Г. Салыкбай, Ө. Оролбаев, С. Акшумкар уулу, Б. Канапиянов, Г. Жайлыбай, Б. Жакып сыяктуу таланттуу инсандардын чыгармачылык өзгөчөлүктөрүн талдайт. Адабият таануучу азыркы казак поэзиясынын өнүгүү тенденциясына адабиятта кеңири камтылган жана ырга айландырылган тематикаларга, ойлорго, авторлордун чыгармачылык индивидуалдуулугуна, мезгилдин көркөм-эстетикалык мүнөзүнө көңүл буруп, поэзияда өз орду бар бардык кубулуштарга токтолуп, адабий процессти тыкыр изилдеген.

«Эгемендүүлүк мезгилиндеги казак прозасы» (Г. Пирали, Д. Ыскак уулу) аттуу изилдөөдө көркөм адабияттын идеялык-эстетикалык, стилдик жаңычылдыктары, азыркы казак прозасына олуттуу өзгөчөлүктөрдү алып келген жазуучулардын оригиналдуу артыкчылыктары аныкталган.

Атап айтканда, А. Нурпейисовдун «Соңку парз» роман-дилогиясы, Ш. Муртазанын «Кызыл жебе», «Ай менен Айша», Б. Мукайдын «Кайран өмүр» романы, Ж. Бектуровдун «Таңба» романы, С. Элүүбайдын «Минажат», «Ак бозүй», А. Таразинин «Мустафа Шокай», «Жаза», Т. Абдиковдун «Парасат майданы» К. Шабдан уулунун «Кылмыш», М. Магауиндин «Жармак», «Чыңгызхан», «Кыпчак сулуусу», К. Жумадиловдун «Кылкөпүрө», А. Кекилбаевдин «Шандоз», Б. Нуржекеевдин «Жоо жакадан алганда», «Ай, дүйнө-ай», Т. Нурмаганбетовдун «Мешкей», «Периштелердин өлүмү», К. Муханбеткалый уулунун «Тар кезең», «Биздин замандын Аяз бийи», «Жолборс ыры», «Жаңырык», Ж. Шаштай уулу, Р. Токтаровдун «Абайдын табышмагы», М. Исламгали уулунун «Толкун менен агын», «Тумандагы көч», «Айтеке бий», Т. Саукетайдын «Ай караңгысы», Р. Оторбаевдин «Баш», «Чыңгызхандын көз жашы», Т. Асемкуловдун «Талтүс», М. Байгуттун «Эжекемдин айылы», Т. Айтбай уулунун «Миң бир күн, миң бир түн», «Жансепил», «Үлпүлдөк», Ж. Коргасбектин «Көкжалдар», А. Алтайдын «Алтай балладасы» сыяктуу прозалык чыгармалары тематикалык, жанрдык, стилдик, көркөмдүк жагынан өзүнө таандык көрүнүшкө ээ жана өздүк өзгөчөлүгү менен белгилүү. Бул чыгармаларда өз алдынча ойдун тунугу болгон улуттук маселелердин көтөрүлүшү, тарыхый темада

жазылган, каармандардын тагдырынан тамыр алган чыгармалардагы архивдик жаңы документтердин чагылдырылышы даана байкалат. Тарыхый романдарда улуттук сөз өнөрүбүздүн тарыхы эми гана чыныгы тамырын таап, жапжашыл жайлуу жайыктарга тарала баштаганын көрүүгө болот.

«Азыркы казак драматургиясы» аттуу изилдөөдө (**К.Мадибай, А.Калиева**) эгемендүүлүк доорундагы драматургиянын жанрдык-көркөмдүк өнүгүү багыттары кеңири сөз болуп, бул эмгектин композициялык-стилдик жаңычылдыктын белгилери жана көркөм методдор азыркы драматургиянын мүмкүнчүлүктөрү ар тараптан талдоого алынган.

Тарыхый драманын масштабы, көркөмдүк, жанрдык-стилистикалык түзүлүшү такталып, драматургиянын кубаттуу тармагына айлангандыгы каралат. Ш. Муртазанын «Тамук», «Сталинге кат» «Тоголок эне», А. Кекилбаевдин «Абылай хан», М. Байсеркеновдун «Абылай хандын акыркы күндөрү», К. Ыскаковдун «Казактар», А. Таразинин «Илдет», С. Жунусовдун «Заманай менен Аманай», «Сабалак», И. Сапарбайдын «Чыңгызхан», И. Оразбаевдин «Коркуттун көрүстөнү», «Махамбет», Б. Мукайдын «Полигон», Т. Мамесейитовдун «Бакей кыз», С. Асылбек уулунун «Декабрдын түнү», Р. Муканованын "Түбөлүк бала бейнеси", С. Турганбектин "Мукагали" (поэтикалык драма), Аким Таразинин "Муза", "Акын, периште, махабат" ж.б. пьесаларын талдоодо өз ойлорун ортого салат. Эгемендүүлүк мезгилинде, казак драматургиясы элибиздин тарыхы, дээрлик жаңы багыттар, замананын жүзү чагылдырылган чыгармалар менен толуктала түшкөндүгү көңүл тышында калган эмес. Азыркы эгемендүүлүк мезгилинде драматургиянын калыптануусундагы көзгө урунар кубулуш – жазуучу-драматургдарыбыз тарыхый-классикалык теманы колго алып, эски элдик аңыз-уламыштарды көркөм чыгармалардын өзөгүнө айлантуу сыяктуу тенденцияга дагы бул изилдөөдө орун берилип иликтенди.

«Эгемен элдин казак балдар адабияты» (Э. Султанаева) деген изилдөөдө казак балдар адабиятынын, айрыкча прозасынын акыркы отуз жылдагы орчундуу маселелери камтылып, азыркы казак балдар адабиятынын белгилүү өкүлдөрүнүн чыгармалары кеңири талдоого алынган. Атап айтканда, С. Калый уулу, О. Аскар, Ш. Күмүшбай уулу, П. Дүйшөнбин, Е. Өтөтилөө уулу, Е. Элүбаев, Е. Эрботин, О. Акыпбеков, К. Сегизбай уулу, Т. Жекшенбай, К. Баянбай, С. Иманасов, А. Эстенов, К. Камзин, Т. Мамасейит, А. Абдрахман, Ж. Дауренбеков, Э. Ашыкбаев, А. Табылды, Б. Кошим ногай, Б. Ибраим, К. Саттыбай уулу, Н. Кенжегулова, Н. Ораз, Н. Акиш, Б. Алимжанов, Б. Адилов, С. Усен уулу, А. Хамза уулу, З. Жуманова, Д. Мамырбаева, С. Досжанова, Н. Калка,

Р. Сауытбай, Е. Жеңиш уулу, А. Исадил, Г. Шойбекова, Б. Сарыбай, А. Элгезек, А. Сауран, К. Абулхайыр, Э. Абикен уулу, Е. Айдабосын, А. Жусуп, А. Байбол, Э. Токтарбай, Э. Айгалы, ж.б.

Казак балдар адабияты жаатын мазмундук жактан байытып, аны андан ары өркүндөтүүгө өз үлүшүн кошкон жазуучулардын чыгармалары өзгөчө иликтөөгө алынып талданды. Бул жерде жомоктор, уламыштар, табышмактар, тамсилдер, бешик ырлары, санак китептери, мисалдар, өрнөктүү ырлар, калптар, поэмалар, дастандар, үлгү аңгемелер, насаат, фантастикалык, тарбиялык аңгемелер, адабий жомоктор, реалисттик аңгемелер, романтикалык аңгемелер, сахналык оюндар, интермедия, роман сыяктуу салттуу жанрлар менен катар дүйнөлүк деңгээлден калышпаган фэнтези, фэнтези-роман сыяктуу жаңы жанрларда жазылган табылгалар да бар. Бул илимий изилдөөнү ортого койгон автордун бүгүнкү балдар адабияты балдар үчүн тарбиялык, эстетикалык, таанып-билүүчүлүк гана максат аркалабастан, ошондой эле көңүл көтөрүүчүлүк, алаксытуучу кызмат да аткара баштагандыгы жөнүндөгү илимий ойлору орун алат. **«Эгемендик доорундагы казак сыны» (Г. Пирали, Д. Ыскак)** деген бөлүмдө сынчылар, адабият айдыңынын ичинде эле эмес, ошондой эле бүтүндөй бир элдин өлкөнүн руханий турмушунун адилеттүү жетектөөчүсү, багыт берүүчүсү экендигине көп көңүл бурулат. Казак адабиятынын ар бир доорунда байкалган көркөмдүк процессти, руханий турмуштагы сынчыл эстетикалык ойлорду, теориялык корутундуларды, адабий агымдардын, жанрлардын түрдүү сырларын, өзгөчөлүктөрүн эске алып, талдоого алган адабий сын коомдук ой-пикирдин, идеялык-жогорку деңгээлин көрсөтөт. Эстетикалык-көркөмдүк табылгалар боюнча изилдөөлөрдү жазуу, жазуучулардын жаңычыл изденүүлөрүн ар тараптан ачуу, калыптанган адабий салттарды билүү менен алардын тамырын кармоо жана себептерин табуу, аны окурманга жеткире билүү маанилүү экенин көрсөткөн бөлүмдүн авторлору көркөм сын проблемалары боюнча аттуу-баштуу сынчылар – М.Каратаев, Р.Бердибаев, С.Кырабаев, Х.Адибаев, М.Ауэзов, Т.Какишев, З.Кабдолов, З.Ахметов, З.Сериккалиев, Н.Габдуллин, Р.Нургалиев, М.Дүйсенов, А.Нагыметов, Т.Токбергенов, А.Жамишев, Ф.Оразаев, А.Сулайманов, С.Ашымбаевдердин адабий-көркөм сындары, улуттук адабиятта профессионалдык сындын калыптанышы жана өнүгүшү жана атайын билимдүү адистердин өсүп-өнүгүшүнө алып келген. Бул жаатта бай тажрыйба экендигине кеңири токтолгон изилдөөчү ал адабий көркөм туундулардын негизинде далилдеп, руханий баалуулуктарыбызды, казак адабият таануусу менен адабий сынынын илимий проблемаларын азыркы көркөм процесстин алкагында эстетикалык ой-жүгүртүү жана табит бийиктигинен,

саясий-философиялык, социалдык-этикалык өңүттөн талдоого алган.

Адабий чыгармалардын көркөмдүк ааламын терең тааныбай аны которуу мүмкүн эместигин, адабий процессте түп нуска туундунун поэтикалык ааламын терең иликтөө, көркөмдүк өзгөчөлүктөрүн талдап-таразалоо, ар бир тилдик-стилдик артыкчылыктарынын сырын ачуу, сөздүк корунун баалуулугун байкоо, тилдик, стилдик, көркөмдүк, психологиялык кубулуштарын анализдөө мектептери жөнүндө **профессор Ж. Дадабай менен Л.Мусалынын «Эгемендүүлүк доорундагы көркөм котормо»** бөлүмүндө ар тараптуу талданган.

Изилдөөчүлөр казак котормо таануу илиминин пайдубалын түптөп, илимий теориялык корутундулары жана бай практикалык билими менен таанылган М.Ауэзовдон кийин казактын көркөм котормо өнөрүнүн шаары кандайча өнүгүп, эгемендүү доордо кандай бийиктикке көтөрүлгөндүгү тууралуу илимий-теориялык ойлорун ортого салышкан.

Көлөмдүү жана татаал монографиялык эмгектин **«Эгемендүүлүк доорундагы казак адабият таануусу» (Г. Пирали, Д. Ыскак)** бөлүмүндө казак адабиятынын тарыхы эгемен өлкөнүн эркин ой-пикири өңүтүнөн талдоого алынып, түпкү тарыхыбыз, улуттук баалуулуктарыбыз тизмектелип, руханиятыбыздагы бардык актай калган бошутуктар толтурулуп, байыртадан бери келе жаткан бай көркөм казынабыз системалуу түрдө жыйналып, жаңы багытта жүргүзүлүп жаткан иштер менен толукталган.

Жыйынтыктап айтканда, **«Эгемендүүлүк мезгилиндеги түрк элдеринин адабияты» эл аралык долбоорунун** негизинде жазылган «Эгемендүү Казакстан жана казак адабияты» аттуу комплекстүү монографиялык эмгекте казак адабияты жана тарыхы, адабият таануу, проза жана поэзия, котормо, драматургия, эгемендүүлүк мезгилиндеги балдар адабияты ж.б., азыркы адабий процессти толук камтыган, толук жана ар тараптуу илимий маалыматтарды берген, руханий муктаждыктардын талабына ылайык жазылган татаал жана өтө зарыл эмгек деп ойлойбуз.

Илимий жыйнак түрк тектүү элдердин илимпоздорун да кызыктыра турган адабий маалыматтарга бай, илимий-теориялык мазмуну терең, тааныш-билүүгө жана илимий чоң мааниге ээ эмгек болуп саналат. Бир тууган, боордош элдердин жалпы руханий мурастары биздин келечек муун үчүн да баалуу кенч болуп каларына терең ишенебиз.

ЭГЕМЕНДИК МЕЗГИЛИНДЕГИ КАЗАК ПОЭЗИЯСЫ

Жангара Дадабаев[1]

Эгемендүүлүк – казак эли үчүн ыйык түшүнүк. Эрксиздиктин, көз карандылыктын азабын, жүгүн ар ким өз жолу менен көрүп, көтөрдү. Ал эми ошол эрксиздик, көз карандылыктын азабын, жүгүн, зыянын, кесепеттерин казак поэзиясындай таасын чагылдырып, аны казак поэзиясындай көрөгөч көрүп, туйган поэзия жер жүзүндө жок болсо керек. Ошон үчүн Эгемендүүлүктүн туусу желбирегенде, Эгемендүүлүк таңы атканда казак поэзиясындай сабырдуулук менен кубанган, кылымдар бою издегенин тапкандай бул күндү кубаттаган, кылым бою күткөн эркиндигине канааттанып, келечекке ишеним менен караган поэзия жер бетинде аз десек да болот.

Эгемендүүлүктүн кубанычы, эгемен элинин келерки күнгө болгон ишеними эгемендүүлүк доорундагы поэзияда өзгөчө ачык чагылдырылган. Мамлекеттик долбоордун алкагында «Жаңы замандын адабияты. Поэзия», «Азыркы казак поэзиясы» сериялары Эгемендүүлүк доорундагы казак поэзиясынын үлгүлөрү, айрым авторлордун чыгармаларынын томдуктары топ-топ болуп жарык көрдү. Эгемендүүлүк доорундагы поэзиянын тандалмалары дүйнө элдеринин тилдерине которулуп басылып, бир топ акындардын чыгармалары түрк тилине которулуп, түрк дүйнөсүнө жол алды.

Эгемендүү мамлекетти, көз карандысыз өлкөнү түзүү өлкө, мамлекет, эл үчүн да өтө маанилүү турмуштук күрдөөлдүү иш эмеспи. Мындай иштин айланасындагы чоң-кичине, ири-майда иш-чаралар, өлкөнүн социалдык абалын жакшыртууга багытталган мамлекеттик программалар, ийги ойлор, орчундуу максаттар, кайрылуулар менен колдоолордогу орошон ойлор, эгемендүүлүк мезгилинин поэзиясынын мазмунун байытууга өбөлгө түзгөн руханий баалуулуктарды камтыды.

---

[1] Филология илимдеринин доктору, профессор, Аль-Фараби атындагы Казак улуттук университетинин Абай атындагы илимий изилдөө институтунун директору. Е-почта: dadebaev48@gmail.com

Эгемендүү, жаңы мамлекетти түзүү оңой болгон жок. Социалисттик мамлекеттин экономикалык системасын жоюп, жаңы, көз карандысыз мамлекеттин укуктук, башкаруу, аткаруу, саясий, чарбачылык, экономикалык жана социалдык системаларын түзүү мезгили ар кандай кыйынчылыктар менен коштолуп жаткандыгы белгилүү. Эгемендик доорундагы поэзияда мына ушундай кыйынчылыктар да, эгемен мамлекеттин жетишкендиктери да татыктуу чагылдырылган.

Поэзиянын өзгөчөлүгү, байсалдуу байлыгы, асыл казынасы автордун чыгармачыл инсандык парасаты менен тыгыз байланышта калыптанат эмеспи. Эгемендүүлүк жылдарында казак поэзиясынын өнүгүшүнө зор салым кошкон акындардын чыгармачылык индивидуалдуулугу алардын биографиялык өзгөчөлүктөрү менен айкалышып турат. Аларды жарандык жана чыгармачылык өмүр баянынын өзгөчөлүктөрү боюнча эки чоң топко бөлүүгө болот:

а) акындык жана жарандык табияты эгемендүүлүккө чейин калыптанган чыгармачыл инсандар;

б) эгемендүүлүк доорунда калыптанган акындар, чыгармачыл инсандар. Биринчи топтогу чыгармачыл адамдар Кеңеш өкмөтү доорунун чындыгын, совет доорундагы саясий-социалдык теңсиздикти, кара терин тамызып, кызыл канын агызып жүрүп көрүп, зулум бийликтин зордук-зомбулуктарын, өктөмчүл өкмөттүн кордугун көрүп, ата-мекендин жарасы жанына батып, ата-журттун азап-тозогу ата-бабаларынын кайгы-муңу, каны-жанына сиңирип калыптанышты. Бул катардын баш сабында Олжас Сулайманов, Рафаэль Ниязбек, Мухтар Шаханов, Темирхан Медетбек, Нурлан Оразалин, Улукбек Эсдөөлөт, Иран-Кайып, Марфуга Айтхожина, Кулаш Ахметова, Несипбек Айт уулу, Ахуштап Бактыгереева, Гульнар Салыкбай, Өтөгөн Оролбаев, Шерик Акшумкар уулу, Бакшыжан Атыгереева, Бакытжан Канапиянов, Аалым Жайлыбай, Бауыржан Жакып сыяктуу чыгармачыл инсандар турушат. Булар социализмди өз көзү менен көргөн, коммунизмди өз кулагы менен уккан муундун өкүлдөрү.

Кийинки топтун чыгармачыл адамдары – Эгемендүүлүк доорунун перзенттери. Алар калыптануу жолунда.

Казакстандын мамлекеттик көз каранды эместиги казак адабиятынын бардык жанрларында, айрыкча поэзиясында жана публицистикасында негизги темага айланды. Казакстан эгемендүү мамлекет, эгемен өлкө деп жарыяланган жылдарда эгемендүүлүктүн алгачкы мезгилинде акын-жазуучулардын, сөз чеберлеринин арасында гүлдөй жайнап, күндөй балкыган ой толгоп, ой баккандары да болду.

1986-жылдагы Декабрь (Желтоксон) окуясы – каны кайнап, намысы эгемендүүлүк, күрөш руху менен айкалышып, эркиндикке

умтулган казак жаштарынын каардуу эркинен жаралган көтөрүлүш. Декабрь көтөрүлүшү, анын курмандыктары, эр азаматтары казак поэзиясынын актуалдуу темасына айланды. Декабрь көтөрүлүшү болуп, Эгемендик үчүн кан төгүлгөн Жаңы аянт, ошондон бери ар бир өткөн декабрь айы баатырдык рухтун гана эмес, кайгылуу кыялдын да кыймылдаткыч күчү, казак поэзиясында тарыхый эс тутумду кайра жандандыруучу күчкө айланды.

Казакстан Республикасынын Мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты, акын-драматург, жалындуу публицист, ардагер коомдук ишмер Нурлан Оразалин «Жаңы аянттан жарам бар айыкпаган» деп ырдады. Ырдын таасири 1987-жылдан бүгүнкү күнгө чейин уланууда.

Кечир, кушум, боло албадык арача,
Талаганда баары сени талаша.
Ай астында жалгыз калып өксүдүм,
Журтум үчүн намыстанып балача.
"Туура эмес" деп айта албай терс ишти,
Күдүк ойлор көкүрөктү өйүттү.
Эл экенбиз жомокторго ишенген.
Бир күндө эле кан жалады жер үстү» - деген саптарды окуган окурман акындын эмоционалдык абалын сезбей койбойт, ал да кыйналат.

Декабрь айында жарандык укугун коргоп, жарандык позициясын билдирип тынчтык митингине чыккан жигиттер менен бойго жеткен кыздарды темир союл менен сабап, чачынан сүйрөп, декабрь айынын ызгаар суугунда суу чачып, куралдуу күчкө салып, жаштарга арачылык кылгандын ордуна аскер техникасын айдап, күч менен басып салган өлкөнүн эрдик көрсөтмөк түгүл баш ийип берген алсыздыгы, көз каранды өлкөнүн кул мүнөздүгү эле. Жаштар, бир тууган ини, эже-карындаштары ушундай мыкаачы өкмөттүн курмандыгы болуп жатканда, акын эч кандай эрдик көрсөтө албаганына кейийт, башта дос, жолдош, бир боор болуп жүргөн жат журттун жоодон жаман чапканы акынды түйшөлтөт, душманча улуттун уулун кулдай, кызын күндөй сабап өлтүргөнүнө жаны кейийт.

Амал канча?
Баарын тыкыр көз көрдү.
Берип койдук өзгө менен саткындарга бу төрдү.
Арым үчүн таяк жеген ардандым,
Менин ичим бир күндө эле өзгөрдү.
Аркалаган аңкоо элдин тилегин,
Аңдабастан ненин кунун төлөдүң?
Көзүм менин шол кыргында ачылды,

Көңүлүм да кыргый болуп түлөдүң, - деген саптарында өлкөнүн жаш муунуна тийген соккунун ээлерине, каза болгон, кырылган, набыт болгон жаштардын убалына калган чыккынчыларга наалат айтып, өлкөнүн өсүп-өнүгө турган жаш муунуна каршы жасалган бул аракеттер, колдонулган курал улуттун ар намысына тийген сокку экенин, тоодой арман кылып, көңүлү чөгүп, кайратынан жанып, ыйлап жатып баяндайт. Ырдын аягын акын декабрь айындагы каргашанын эпкинине урунган инисине арнаган сөзү менен жыйынтыктайт:

Өзгөчө элең...
Жазылбаган ыр элең.
Кечир иним, боло албадык тирегиң.
Сенин кайгың жарам болду айыкпас,
Аны ойлосом, сыздайт дайым жүрөгүм.

1986-жылдын декабрь айындагы каргашалуу окуя Совет бийлигинин ичинен ирип, чирип баратканын, социалисттик, коммунисттик максаттардын, идеалдардын желге учуп кеткенин, өлкөдөн чыккан чыккынчылар менен көркоолордун, дүнүйөгө көзү тойбогон ач көздөрдүн дегени ишке аша баштаганын көрсөттү. Декабрь айы да өттү, анын ызгаар суугу менен муз кылычынан жарат алган жаштардын жүрөгүндө эрибес тоңгон так калды.

Нурлан Оразалин «Жаңы аянттан жарам бар айыкпаган» ыр түрмөгүнүн кийинки бир куплетин мындайча аяктайт:

Кеме чыгып жарактан... Кайык тайды...
Улутту да убакыт карытпайбы
Жаңы аянттан жарам бар айыкпаган,
Мезгил өзү желдетин айыптайды!
Айыптайды...

Акын өз жараатын айтып, атпай журттун жүрөгүндө жаткан жараны козгойт. Эгемендүүлүк поэзиясында декабрь окуясынан алган жараат өлкөнүн жүрөгүндөгү көп жаралардын ичинен эң оор жара катары сүрөттөлгөн.

Нурлан Оразалиндин "Үч томдук тандалма чыгармалары". 3-том. «Ырлар китебинде» (Алматы: Жазуучу, 2006) камтылган темалардын бири – кайырчылык. Ошол эле учурда акындын «Кара чал, кара бакыр» поэмасы социалдык курчтугу, үмүтсүз кайырчылыктын кайрымсыздыгын ар тараптуу чагылдырышы менен өзгөчөлөнөт.

Тилемчинин колунда – кара бакыр,
Жамалында – жазылбас жара жатыр.
Жүрөгүндө...
Ким билсин кандай майдан?
Тааныу кыйын...

Келип көр, карап да тур.

Эгемендүү өлкөдө, эгемендүү мамлекетте коомдун мүчөлөрүнүн, жарандардын тилемчилик кылуусуна жол берилбейт жана жол берилбеши керек деп айтуу оңой. Тилемчилик коомдо жалпы мүнөзгө ээ болуп, кесиптин бир түрү катары калыптанып бара жатса, ага акындын кабыргасы кайышпай койбойт.

Казакстан Жазуучулар союзунун төрагасы, Казакстан Республикасынын Мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты Улукбек Эсдаулет «Азыркы казак поэзиясы» сериясынан жарык көргөн «Өмүр жаш» китебинде «Көк бөрүнүн руху» жөнүндө жалындуу ырдап келип:

Замананы көп көрүп тар кысталган,
Айбалтадай жарк этиң чарык салган.
Дүнүйөнү жибердиң жарык кылып,
Желтоксондун ызгаары алыс калган! - деп толгонду. Желтоксон көтөрүлүшүнүн казак калкынын көз карандысыздык жолундагы эркиндик үчүн күрөшүнүн тарыхында, атуулдук тарыхында, тагдыр-таалай жолунда орду чоң. Декабрь айындагы көтөрүлүштө төгүлгөн кандын, кыйылган жандын кунундай болгон Эгемендиктин таңында кубаныч гана эмес, кулчулукка байланган каардуу замандын кайгысы да бар эле. Ошентсе да, эгемендүүлүктүн эпкини кубантпай койгон жок. Бул кыймылдын өзгөчө сырын Улукбек Эсдаулет эркиндикке байланыштуу ачып берет:

Музарт зоодой турар элең мунарык,
Кол жетпеген арман элең куну артык.
Сенин атың оозубуздан түшүрбөй,
Касиеттеп тумар кылып тагынып.
Кечип жүрүп кан аралаш көз жашын,
Самаганбыз, куштарланып, сагынып...

Эл эркиндиктин баркын билет. Эр азаматтар көз карандысыздык, эркиндиктин, эгемендүүлүктүн баркын, касиетин кан-терин төгүп, кан, терге толгон сазды толорсуктан өйдө кечип жүрүп сезип-туйду. Демек, калктын ата-бабалардын доорундагы эркиндикти, теңдикти, эгемендүүлүктү издегени, аны эңсегени, ал үчүн кан тери менен күрөшү, а түгүл эркиндик үчүн жанын кыюуга даяр турушу казак элинин тарыхый эсинде эркиндиктин руху өзгөчө орунга ээ. Улукбек Эсдаулет казак калкынын тарыхый эс тутумунда калган эгемендикти, боштондуктун өзгөчөлүгүн ушундайча чагылдырып берет:

Шыңгыраган булактарды соолутуп,
Шуулдаган даректарды кууратып,
Умут нуру үзүлөрдө үлбүрөп,
Келген элең чыйырчыктай кубантып.

Акын эгемендүүлүктүн, эркиндиктин келишинин өзгөчөлүгүн да көркөм чагылдырат. Калктын талаасы менен шаарындагы, элдин санаасы менен оюндагы, шыңгыраган булактар соолуганда, шуулдап сыр бөлүшкөн камыштар кууранда, өлкөнүн эркиндиктен үмүтү үзүлөр тушта келген мамлекеттин көз каранды эместигинен өткөн куттуу нерсе болбосо керек! Куттун келип конушу канчалык кыйын болсо, аны кармап калуу да оңой эмес. Аны сактап калуунун кепилдиги – Кут билим.

Эркиндик да, эгемендүүлүк да улуттук маанидеги асыл байлыктар. Улуттун эркиндиги, улуттук мамлекеттин көз каранды эместиги ар бир адамдын, ар бир жарандын эркиндигинин жана көз каранды эместигинин кепилдиги болуп саналат. Улуттун эркиндиги, улуттук мамлекеттин көз карандысыздыгы болмушу боюнча, маңызы боюнча – Кут. Эркиндиктин жоктугу – кулчулук, көз карандысыздыктын жоктугу – баш ийүүчүлүк. Мамлекеттин ар бир жаранынын социалдык тең укуктуулугу, эркиндиги жана өлкөдө ар бир адамдын иш-аракет эркиндиги жок болсо, аны эркин жана көз карандысыз деп айтуу кыйын.

Мамлекетке тиешелүү бардык кенч, байлык айрым адамдардын менчигине өткөн учурда, мамлекеттеги жарандардын ортосундагы социалдык адилеттүүлүк, тең укуктуулук толук сакталды деп айтса туура болбостугу маалым. Эркиндик менен көз карандысыздыктын буга эч кандай тиешеси жок. Акындын поэтикалык ой толгоосу, дүйнөсүнөн ушул сындуу түрдүү ойлордун нуру чачырап турат. Бул жаркыраган түркүн түстүү дүйнө – акын дүйнөсү.

Эркиндик жана көз каранды эместик социалдык адилеттүүлүккө алып барат. Эркиндик жана көз карандысыздык жок жерде социалдык адилеттүүлүк болбойт. Социалдык адилеттүүлүк орноп, сакталбаса, корголбосо, эгемендүүлүктүн жарыгы баарына тегиз тийет деген сөз бекер сөз. Улукбек Эсдаулет элибиздин эгемендигин, мамлекеттин көз карандысыздыгын, коомдук боштондук менен адилеттүүлүк тууралуу акындык ойдун бийигинен ырдап, атуулдук өзүн таануунун тереңинде толгонду. Казакстандын эмгек сиңирген ишмери, Казакстан Жазуучулар союзунун Эл аралык «Алаш» адабий сыйлыгынын лауреаты, «Махамбет» атындагы адабий сыйлыктын лауреаты, Чеченстан мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты, Түрк элдеринин эл аралык «Түрк дүйнөсүнө кызматы үчүн» сыйлыгынын лауреаты, Россия Жазуучулар союзунун Сергей Есенин атындагы Алтын медалынын лауреаты, сөз өнөрүнүн балбаны, казак акыны Рафаэль Ниязбек – акындыгы менен баатырдыгын бүгүн бүткүл түрк дүйнөсү тааныган кайталангыс инсан, жашоодо көрө көрө көсөм болгон ардактуу атуул. Акын:

Эй, калкым!
Туйлап, жулкунган
Эр мүнөз өжөр акынмын!
Тууган жок менде бир тууган,

Өзүңө гана жакынмын! – деп толгонот. Эр мүнөз экени да, өжөр экени да чын. Тулку боюнда туйлап, жулкунуп турган кайраты бар экени да ырас. Элине жакын экени да анык. Ошол эле учурда ыр саптарында чагылдырылган чын, ырас, анык деген түшүнүктөрдүн өзөгүндө акын өзү билген, бирок өзгө жан билбеген терең агымдуу сыр жатат. Ошол сырдын мааниси акындын лирикалык каармынын чыгармачылык ой жүгүртүү мейкиндигинде ачылат. Жалгызсырай турган жерде эмес болсо да, Абай өзүн жалгыз сезди. Дүйнөнүн бардык улуу акындары Абай сезген жалгыздыкты башынан өткөрүшкөн. Мукагали, акындардын баары жашоодо жалгыз экенин айткан экен.

Акындын көркөм сөз дүйнөсүн аралап отуруп: "Туура бийде тууган жок" деген элдик даанышмандык эске түшөт. Чындыкты карануу чыныгы бийге мүнөздүү болсо, бул чыныгы акынга дагы мүнөздүү. Чыныгы акын элди колдойт, элдин кызыкчылыгын, элдин улуттук баалуулуктарын коргойт. Мындай деңгээлдеги акындардын сыры да, кайгысы да эл болгон, эл менен бирге экенин сезүүдөн күч-кубат тапкан. Рафаэль Ниязбектин акындык күчүнүн булагы – эл, эл менен болгон жакындыгы.

Р. Ниязбектин өлкөгө, өлкөсүнүн өсүп-өнүгүшүнө тартуулаган чыгармачылык казына – бир жазуучуга эмес, бир кылымга эмес, кылымдарга жүк болгондой асыл руханий байлык. Акындын чыгармаларынын баалуулугу, сапаты алардын ак пейилдигинде, турмуш чындыгын эл тагдырынын чындыгын сүрөттөгөн поэтикалык күчүн таба билгендигинде. Акын «Жердин көз жашы» аттуу ырында эгемендиктин алгачкы мезгилиндеги кайра куруунун кыйынчылыктарын чагылдырып, мындай ой толгойт:

Алтын сатып,
Жез сатып,
Жер май сатып,

Бүркүт сатып,
Куш сатып,
Кумайык сатып,

Күн көргөн эл оңобу
Урпактары
Карыз болгон жат журтка туулбай жатып.

Поэтикалык тилдин көркөм сөз каражаттары, образдуу чагылдыруу, фигуралар, троптор жок. Ырдын строфасы түз жана конкреттүү

тил бирдиктеринен турат. Ар бир сөз, ар бир сөз айкашы турмуштун чыныгы окуяларын реалдуу, боёксуз, чындыкты көрсөтөт. Элдик пикирде адамдын карызга батышы башка адамдын эркине чекит койгон менен барабар. Жашоонун ар кандай бурулуштарында карыз алуу байыркы убакта да болгон. Бирок эч ким, эч бир эркек, бир дагы үй-бүлө башчысы, бир дагы мамлекет өзүнүн балдарынын, неберелеринин мойнуна карызды артып койгон эмес, атүгүл өлкөнүн жарандары да буга жол берген эмес. Акындын айтканы бул жөн салды карыз эмес, башка, шорду агызар, сурагы жаман карыз. Мындай карызга батуу шордуу болууга тете. Ошондон улам, акын тукумунун төрөлө элек жатып жат элге карыз болушун төбө чачы тик туруп кабылдап, куйкасы карышып, акылына сыйдыра албайт. Эсин жыйып, этегин жапкан менен бүгүнкү аттуу-баштуулардын өз карызынан өздөрү кутулуп кете албай аны туула элек урпактарынын мойнуна таштап кетүү коркунучун сезип түшүнгөн акын, айласы куруганын, ички айбатынын толкуну менен жар ташка келип урунуп, буркан-шаркан түшүп басылганын көрүүгө болот. Акын турмуштун чыныгы кубулуштары тууралуу сырларды айтып жатып, өз жашоосу, өз өмүрүнүн чындыгын да жашырбайт:

Жалгыз тамчы көз жашмын,
Туруп калган
Дүйнөнүн илинип кирпигине, - деген саптарда адамзатка жалпы таандык болгон чындык чагылдырылган. Ыр саптарындагы бул сүрөт акындын басып өткөн жолу, көргөн-билгендери, башынан өткөргөндөрү акындын турмуш чындыгы, өлкөсү, жери, жан дүйнөсү катары кабыл алынат. Акын:

Кара добулбас силкинсе, кооптоном,
Жерге тамып бир күнү кетемби деп, - ойлосо да, автордун башында турган, ата журттун башында тургандыгы, ыр саптарында ар *бир сөздүн өзөгүндө* терең тарыхы бар чындык уюп жаткандыгы туюлат. Поэманы бүтүндөй кароодо бир тамчы көз жаштын элеси тартылат. Анын чыныгы мазмунун табуу, түз маанисин таануу оңой эмес. Бирок, бир нерсе айкын көрүнүп турат: дүйнөнүн көзүнө илинип турган көз жашы бул өмүр сыяктуу. Анын жерге кулашы акын үчүн эле эмес, калдайган калың эл үчүн да акыркы көз ирмемдей кооптуу.

Акын жараткан көк бөрүнүн образында да терең сыр, чоң маани бар. Анын тереңине сүңгүп кирүү оңой эмес. Көк бөрү – акындын көркөм фантазиясынан жаралган образ. Илгерки өткөн заманда мергенчилер бутага алып, көк бөрү кара санынан жарадар болгон. Көк бөрүнүн бул абалын акын бөрүнүн сөзү менен жеткирет:

Кара санга ок тийип,

Кан шырылдап,
Жортуп келе жатамын кар үстүндө.

Акындын көркөм ой толгоосунан жаралган көк бөрүнүн образы тексттин сыртында жаткан сырдуу маани, жашыруун табышмактатылып, чырмалышып, окурмандын аң-сезиминде кемчиликсиз көркөм кубулушка айланат. Бул кемчиликсиз көркөм кубулуштун мазмунун ар бир адам өзүнүн деңгээлине, сөз байлыгына, билим деңгээлине жараша түшүнө алат. Бул жерде айдай тунук бир нерсе бар: кара санына ок тийип, кар үстүндө жортуп бараткан бөрүнүн элеси. Кара санына ок тийип, кар үстүндө жортуп бараткан бөрү, кансырап турган бөрү – акындын көз карашында сырдуу образ. Бул образ – казак элинин акындык санаасынан, жарандык акылынан эч качан өчпөй турган образ. Анткени кара санына ок тийип, кансырап, кардын үстүндө жортуп жүргөн көк бөрүнүн бейнеси, атомдук жарылуудан алган кабыргасы кайышкан, омурткасы майышкан, чачылган уусу казак *жерине жайылып калган окуянын ушул күнгө чейин айыкпай* турганы, жаратылыш айбанатынын жанын ачыткан жарасы менен үндөшүп турганын байкоого болот. Бул өңүттөн алганда, Рафаэль Ниязбектин кар үстүндө жортуп бараткан бөрүнүн кара санына ок тийип, кансырап турганы көмүскө мааниге бай метафоралык образ.

Көкүрөктү күйгүзүп, жан дүйнөнү кыймылга келтирген турмуш чындыгын метафоралык мааниде, көмүскө мааниде чагылдыруу акындын поэтикалык ой жүгүртүүсүнүн, көркөм жыйнагынын *жеткилең деңгээлин көрсөткөн экспрессивдүү көнүгүү* – башкача стилдин үлгүсү. Кара санына ок тийип, кардын үстүндө жортуп жүргөн көк бөрү – эгемендүүлүк жылдарындагы ырдагы жаңы поэтикалык образ, мааниси зор, кайталангыс, өзгөчө туунду.

Рафаэль Ниязбек – өзөгүн жандырган чындыкты айтып, башкалардын жашоосун өзгөрткөн, аларды ойлондурган, аң-таң кылган универсалдуу маанидеги теманы козгоп, мекенчилдикти, эрдикти даңазалап, ынтымакты, биримдикти даңазалап, эгемендүүлүктүн *кубанычын сездирген акын.* Бир тамчы жаш бүтүндөй жашоонун сүрөтүн көрсөткөн сыяктуу болмуштун агымынын көз ирмемдик иллюзиясынан моралдык көркөм үлүш артып турганын дагы бир жолу белгилей кетсек. Мунун баары – кызыл канын агызып, кара терин төгүп келген акындык жалгыз таланттын мээнетинин жемиши.

Эгемендүүлүк доорундагы казак поэзиясынын сырдуу дүйнөсүндө Рафаэль Ниязбектин чыгармачылыгы- актуалдуу темасы, ички мааниси жана тышкы стили жагынан кооз өрүлгөн, мезгилдин күрөө тамырын кармаган түпкүлүктүү идеясы менен өзгөчөлөнгөн чыгармачыл өнөркана. Р. Ниязбек – көкүрөгүндө шамдай жаркыраган

асыл максатты, бийик эстетикалык максатты көздөгөн, акыл-эси бейпил, чыгармачылык менен айлана-чөйрөгө нур чачып, жаркырап турган сөөлөттүү сүрөткер.

Эгемендүүлүк жылдарындагы казак поэзиясынын бир жааты башкалардан өзгөчөлөнүп турат. Казакстандын Мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты, эгемендүү Казакстандын тулпар турпаттуу, шумкар сыпаттуу акыны Темирхан Медетбек – эгемендүүлүк доорундагы казак поэзиясына ушундай жаңы, кооз образды кошкондордун бири. Ал – Көк түрктөр базары. Акындын "Тагдырлуу жылдар ырлары", "Тынчыңды алам, дүйнө", "Көк түрктөр аңызы" деген китептеринде бул ыр түрдүү ырларга толуп, алп симфониялык каналга айланган. Акындын "Көк түрктөр аңызы" деген ыр түрмөгүндө "Кечээ жана бүгүн" деген чакан ыры бар. Акын кечээги окуяны мындайча сүрөттөйт:

Менин кече
Аягыма
Кара таш байлап койду.
Баса албадым.
Дөбөгө чыгып
Туумду сая албадым.
Менин кече
Оозумду
Бууп койду.
Айтарымды айткызбай,
Тесме менен тигип койду.
Менин кече
Көзүмдү таңып койду.
Көрсөң
Көзүңдү оёмун деп,
Жаныма табыт койду.
Менин кече
Колдорум байлоодо болду.
Булкунсам
Берерим сурак болду,
Ошонун баарын көрдүм.
Ошонун баарына көндүм.

Темирхан Медетбек көргөндү көрбөгөндөр бар. Алар акын жайын түшүнбөй калышы да мүмкүн. Темирхан Медетбектин эмнеге макул болгонун билбегендер бар. Акындын эмнеге көнүп жана эмнени көргөнүн сезе алышпагандыгы таң калыштуу эмес. Бирок акындын сөзүндө тарыхтын чындыгы күзгүдөгүдөй даана көрүнүп турат. Күзгүдөгү чагылуунун астында үрөй учурган элестер, бир көрүнүш,

бир сезим, жан дүйнөнү ачыткан тарых чындыгынын элеси бар. Муну азыркы муун көзү менен көрбөсө да, жан дили менен сезип туюшу керек. Аны билбөө, сезбөө мүмкүн эмес.

Кечээки күнү кандай болгонун чыныгы абалында чагылдырган акын бүгүнкүсүн да чынчылдык менен көрсөтөт:

Бүгүн
Таш алынды.
Боо чабылды.
Тесме кесилди.
Ооз чечилди.
Бирок
Аягыбыз
Бактыбызга карай эмес,
Шорубузга карай
Баштаганы неси?
Оозубуз
Жакшылыкты айтпай,
Балээ-жалааны айтып,
Какшаганы неси?
Көзүбүз
Өзгөнү эмес,
Өзүбүздү карап,
Аңдып турганы кандай?
Колубуз
Кучактоонун ордуна
Өзүбүздү жакадан
Алып турганы кандай?

Кечээки күндүн маанисин туура түшүнгөн, туура баалаган акын үчүн бүгүнкү суроолорго жооп табуу кыйын болбойт деп айтууга болбойт. Анткени бүгүнкү күндө кээ бирөөлөр билсе, кээ бирөөлөр билбеген чындыктын да бар экени белгилүү. Бүгүнкү күндө укканын, көзү менен көргөнүн аңдап билбеген, билгиси келбеген жарым-жартылай ой жортуу менен кайдыгер жүрүү тенденциясы бар. Бул коркунучтуу. Анткени бул жөн эле жүрүм-турум эмес, кулчулук. Темирхан Медетбектин "Кечээ-бүгүн" ыры окурмандарды мындай мамиледен оолак болууну эскертип, кыялданууга жарабаган, үмүт кыла албаган жалкоо акылдын уйкулуу көзүн ачкысы келет.

Акын элдин баарын өзүндөй көрүп, жан тартар. Башкаларды эмес, өзүн аңдып, акмалап турган көздөрдү да өзгө дебей өз көрөт. Өзүн эл менен бирмин деп эсептеген, башкалар менен бирмин деп эсептеген, өзүнүн да, башканын да көз карандысыздыгын сыйлаган,

өзүнө да, башкага да улуттук позиция, мамлекеттик кызыкчылык өңүтүнөн караган атуулдар катары көргөн акын өзүмчүлдүгүнө жана башкалар байкаган текебердик, өзүнө, элге, улуттук баалуулуктарга, мекенчилдик позицияга каршы турган кастык сезимде жүргөндөргө капаланат.

Эгемендүүлүктүн алгачкы жылдарында социализмден калган өндүрүш ишканалары, завод, фабрикалар иштебей калды. Аларга ээлик кылган адамдар станокторду демонтаждап, металл сыныктары катары сатышкан. Жумушу жок эл базарга агылган. Базарга чыга албаган жалгыз бой карыялар тилемчилик кылууга аргасыз болушкан. Азыркы замандын чыгаан казак акыны Галым Жайлыбайдын «Тандалмалар. Том I. «Ырлар» (Астана: Фолиант, 2014) китебинде ал базарга кап көтөрүп бараткан кыздын абалын сүрөттөгөн.

Бак тилегин асып алган,
Тоюн да,
Ак билегин артып алган моюнга.
Кап көтөрүп бара жатат кыз бала,
Алматынын «Арбатынын» боюнда.

Көчөсү бу кайырчынын,
Мастын да,
Не бир адам...
Окшош экен ташкынга.
Кайышат да майышат го назиктик
Ала тайдай ала каптын астында.

Рыноктук система жаш-карысына, кыз-жигитине карабайт. Анын талабы – сатып алуу жана сатуу. Мындай системада жарандардын иш жүргүзүүсү жана өз кесиби боюнча иштөөсү үчүн зарыл шарттар түзүлө бербейт. Баарын рынок өзү жөнгө салат деген ой өкүм сүрөт. Карысы да, жашы да өз камын өзү көрүп, жанын сактап, күн көргөндөн башка айла жок.

«Бак тилеги түгөнүп», «Тою да», «Ала тайдай ала каптын астында, кайышып, майышып бара жаткан кыз» – портрет. Карапайым элдин келечегинин портрети. Жеке менчикке негизделген система эгемендүү жаш мамлекеттин карапайым калкынын жаш муунунун кабыргасын кайыштырган, белин майыштырган жүгүн жеңил кылган жок.

Казактын көрүнүктүү акыны, «Дарын» мамлекеттик жаштар сыйлыгынын, М. Макатаев атындагы, З. Нажимеденов атындагы адабий сыйлыктардын лауреаты Бауыржан Жакып «Менин талаам» (Алматы: Атамура, 2014) китебинде «1991» ырында өз өлкөсүнүн, көз каранды эмес мамлекеттин түзүлгөн жылына токтолуп, мындай деп ырдады:

Миң тогуз жүз токсон бир –
Бабаларга арман болгон жыл.
Башыма бакыт конгон жыл,
Казактын көктө жылдызы
Жаркырап туруп жанган жыл.

Көз карандылыктын, кулчулуктун, бөтөнгө баш ийүүчүлүктүн элдин кабыргасын кайыштырган окко тосуп, отко салган, ачарчылык менен жокчулукка алып келген кыямат күнүнөн аман чыгып, эгемендиктин таңында нурга бөлөнгөн акындын шаттыгы көлдөй чалкыйт.

Бауыржан Жакыптын «Жаңы замандын адабияты». «Поэзия» сериясында жарык көргөн «Абайдын Кашкабулагы» (Алматы: Жазуучу, 2012) анын эгемендүүлүк жылдарында жазган чыгармаларынан тандалмаларды камтыйт. Акындын ырларынын жаралышына негиз болгон, акынды толкундантkан, көңүлүн күүлөгөн түрдүү реалдуу көрүнүштөр бар. Турмуштун ар кыл чындыгын баамдоодон жаралган ырлардын өзөгү эгемендүүлүк оюнун нуру менен жаркырап турат.

Өткөн замандын кыйын кезеңдеринде казак баласынын да талаасынын да башына түшкөн азаптар аз болгон жок. Акындын поэтикалык ой жүгүртүүсүнүн тарыхый мейкиндигинде эгемендүүлүктүн нуру ошол түрдүү мезгилдердин тагдырына сиңип турат.

Кашкабулак – казактын улуу акыны Абай менен Бауыржан Жакыптын туулган жери. Жазуучунун ырлар китебинин «Абайдын Кашкабулагы» деп аталышынын зор мааниси бар. Абай турмуштан көргөн, сезген, үйрөнгөн ой толгоолорунда: «Мен ичпеген уу барбы?», «Ичим өлүп, сыртым соо» дейт. Улуу акын өз башынан өткөндөрүн жана өлкөсүнүн абалын, элин, адам менен мезгилдин катышынан алып карап,ырында ушундайча сүрөттөйт. Бауыржан Жакып «Абайдын Кашкабулагы» китебинде жана «Абайдын Кашкабулагы» поэмасында улуу Абайдын башынан өткөндөрдү, Абайдын «калың казагынын башынан» өткөн кыйын күндөрдү эгемендик таңы менен артка калтырып, жаркын сүрөттөйт.

Абайдын Кашкабулагы,
Кырк өрүм тепсе булагы,
Асмандын асма булагы,
Отуз жыл ойрон салса да,
Мөлтүрөп жатат суу эли,
Абайдын Кашкабулагы!

Отуз жыл ойрон салса да, кырк жыл кыргынга учураса да суусу мөлтүрөп тынымсыз агып жаткан тунук булак Абайдын Кашкабулагы – улуу поэтикалык энергиядан жаралган керемет картина. Анын

мааниси терең жана бай. Отуз жыл ойрон салса да, кырк жыл кыргын салса да суусу тунук Абайдын Кашкабулагы — Абайдын өзүнүн руху, Абайдын улуу эли, казак журтунун соолубас руху. Абайдын Кашкабулагынын бул картинасында Абайдын, Абайдын эли менен жеринин, казактын талаасы менен казак баласынын тарыхый чындыгы чагылдырылган. Кайыптан бир Кайып Эрен келип, Абайды караса, Абайдын мөлтүр суусу тунук Кашкабулагына көз салса омурткасынан отуз жыл майышкан отуз жаранды, кабыргасынан кырк жыл кайышкан кырк жаранды көрүп, кырк жараатты, Абайдын жүрөгүндөгү кырк тактын сырын сезер эле. Акын Бауыржан Жакып «Абайдын Кашкабулагында» Кайып-Эрендин көргөнүн, сезгенин чоң чеберчилик, терең поэтикалык сезим менен сүрөттөгөн.

«Желбиреп турган көк туум – бийик туурум: Ырлар, поэмалар» (Алматы: SUNSHINE, 2019. – 240 б.) аттуу китебинде Бауыржан Жакып Эгемендүү Казакстандын Көк Туусун көккө желбиретип, Ата-Мекен тууралуу жалындуу ойлорун, купуя сырларын тарыхый сар-санаа менен Эгемендүүлүктүн бүгүнкү толкунунун тогошкон жеринен алып толгонуп жазат. Китеп «Менин Казакстаным» деген ыр менен башталат:

Казакстаным, Эркин Казакстаным!
Ак канат таңын көрдүм мен ажайып аткан.
Көрдүм мен сенин мөлтүрөгөн айдыңдарыңды,
Ала-Тоо, Алтай, Кара-Тоо – алптарыңды.
Улуу-Тооңду көрдүм, Чыңгыз-Тооңду,
Абайдын ыры окулган Миңкуш-Тооңду.
Гүлгө оронду кең талаам ээси болбогон,
Жамбылдын кызыл жолборс ээси колдогон.
Мухамбет сөзү жаңырган Кара-Ойду көрдүм,
Магжан болуп өзү колдогон терең ойду көрдүм...

Акындын ырында эл менен жер жайынын эки башка абалы орун алган. Алардын бири – эгемендүүлүккө чейинки абал. Экинчиси – эгемендик алгандан кийинки абалы. «Мухамбет сөзү жаңырган Кара-Ойду көрдүм» деген сапта сүрдүү тарых бар. Мухамбеттин ар бир жалындуу сөзүндө эгемендик үчүн күрөштө курман болгон жандардын кан, тери төгүлгөн. «Кара-Ойдун» тарыхынын да салмагы оор. Эгемендүүлүктүн ак канат таңында ушундай абалдын да эпкини бар. Эки маанай акындын поэтикалык дүйнөсүндө Ай менен Үркөрдөй тогошуп турат. Үркөр менен Айдын тогошуусунан жаралган маанайдын драмалык атмосферасы сезилип, анда өткөндөн калган азап менен азыркы жарык биригип, өзүнчө бир кубулушка айланган. Жаркыроо менен сыздоонун кесилишинде кубанычтын үнү жаңырып турат. Эгемендиктин кубанычтуу күнүнүн абалын өткөндүн өзөктү өрттөгөн

азабы менен айкалыштырып сүрөттөө – акындын чыгармачылык өнөрканасына мүнөздүү индивидуалдуулуктун белгиси. Акындын чыгармачыл индивидуалдуулугу анын көркөм ой жүгүртүүсүнүн, акындык билиминин, чыгармачылык өмүрүнүн, атуулдук идеалынын өзгөчөлүгүнүн негизинде ачылат. «Тумар» аттуу бир бөлүмдө акын «Мен – рухмун!» - дейт:

Мен – рухмун!
Жаралганмын күйгөн Күндөн, Жалындан,
Хун да болуп сапар тарттым сабымдан,
Көк түрктүн түбөлүк тирүү рухумун,
Көктөгү айга Көк бөрү болуп жалынган.
Теңиркуту Моде болуп кут басып,
Баламер болуп жүрдүм жерди нык басып.
Эдил хан болуп уучумда кармадым
Чыгыш менен Батыштын тең туткасын.
Бумын, Билге, Эстеми болуп өрлөдүм,
Тонукөк менен Күлтегиндей эр болдум,
Осуятымды ташка чегип калтырып,
Сөзгө ороп урпагымды бөлөдүм.

Акындын айткан сырында бир дагы артык баш нерсе жок. Баары туура. Чын. Акын: «Мен рухмун!» – деп ата-баба рухунун улуулугун даңазалайт. Акындын «Тумар» поэмасы – алгачкы доорлордо жараткан, өлкөнүн эркиндигин, эр азаматтарынын эрдиги менен көрөгөчтүгүн, чынчылдыгы менен гумандуулугун даңктаган, элдин эгемендүүлүгүн каны жана тери менен коргогон мамлекетти, кийинки муунга аманат калтырган тарыхый инсандардын рухуна чексиз таазим кылуунун поэтикалык үлгүсү. Акын ырын дымактуу аяктайт:

Рухмун – мен!
Рухумун мен сактардын,
Жүрөгүмдү алоолонтуп жакканмын.
Кыпчак болуп кылыч алып колума,
Каршы келген жоонун башын чапканмын.
Дүңгүрөтүп дүнүйөнү ойготтум,
Дүбүрттөгөн туягы менен аттардын.
Кеңдик, Өжөрлүк, Эрдик – ушул үчөөсүн
Үч бурчтуу тумар кылып такканмын.

Кандай гана касиеттүү эл болгонбуз. Акындын поэмасы окурмандарын мына ушундай ойго салат. Поэманын «Тумар» деп аталышынын маанисиушул жерден ачылат. Кеңдик, Өжөрлүк, Эрдик. Бул үч бурчтук – көк түрктүн, ата-бабаларыбыздын рухунун символу. Акындын рухунун, ата-бабанын, элдин рухунун түпкү маңызы ушул тумарда. Бул

акындын өзү тагынганы, элинен тапканы, өлкөсүнө тартуулаганы ушул тумар. Акындын поэмасынын поэтикалык баалуулугу андагы рухтун Кеңдигинде, Өжөрлүгүндө, Эрдигинде жатат.

Бауыржан Жакыптын Эгемендүүлүк жылдарындагы чыгармачылыгынын мааниси – туулган жерине, өлкөсүнө, ата-бабаларына болгон сый-урмат, сүйүү жана сыймыктануу болуп саналат.

Калың элим – сен менин сыймыгымсың,
Ар сөзүмөн башыңа бак даарысын.
Карыздармын мен сага касиеттүүм,
Агарып ар таңыңдын атканы үчүн.
Мен – сенин бир жайкалган жалбырагың,
Эргүүмдү жел кайрып чакырамын.
Бар байлыгым – бир жутум абаң менен
Бир түп эрмен, бир ууч топурагың, – деп баштайт акын «Байтагым» деген ырын.

Байтактуу өлкөнүн таңы – автордун поэтикалык табылгаларында баа жеткис касиет. Байтак өлкөсүнүн ар бир таңынан баа жеткис касиетти таап, аны барктап, ага канааттануу – куттуу билик. Мындай өнөр – өзөгү асыл, жүрөгү таза акынга гана таандык кут. Бауыржан Жакып – эгемендүү Казакстандын асыл, жан дүйнөсү таза акыны.

Байтак өлкөсүнөн бир жутум аба, бир ууч топурак алып, байлыгы үчүн акындык өмүрдүн ачык асманында жалгандыкка алдырбай жылдыз жандырууга аракеттенип, өлкөсүнүн өсүшү үчүн айткандарын көбүртүп-жабыртпай адамгерчилик менен дос, боордош болууга умтулган акын Бауыржан Жакып – адамзаттын досу, бир тууганы болууга татыктуу атуул – акын.

Шерик Акшумкар уулу «Кара токой. «Ырлар» (Алматы: Эл-Шежире, 2012) китебинде эне тилинин тагдырына тынчсызданат. Эгемендүү эл болуп, эгемендүү мамлекетте жашап, көз карандылыктын жарасынан сыздап, көз карандылыктын азабын тартып жүргөн элге кабыргасы кайышат. Акындын ырындагы Кара токойдун күйүтү басылбай, Кара токойдун жарасы айыкпай жүргөнүнүн себеби да ушунда:

Кара токоюм – Каркыралуу,
Кара токойго карооо да казактын жок чыгымы.
Мына бу – ошонун чырпыгы.
Кара токойду канча жолу кар басты,
Бутагында мезгилдердин кербендери алмашты.
Бүгүн анын чырпыгына тап берип –
Атом Албарсты!
Кара токоюм капкара болуп түнөрдү,

Көрдүм ошондо көзгө комсоо бир өңдү:
Шайтан сындуу сапсары экен алда шум,
Чөйрөнү да сапсары кылып жиберди.
Кантем бул опаасы жок дүйнөнү,
Бу дүйнөдө дагы өмүр сүрөмбү?
Сары чырпык капкара болуп заматта,
Кара токоюм көз алдымда түнөрдү.

Акын табияттын, жаратылыштын кайгысын, табияттын өзөгүн күйгүзгөн абалын, кара токойдун күңүрт абалын, кара токойдун жашыл балатыларынын саргарып, андан соң карарып күл болордогу күйүтүн өз күйүтүндөй туюп сезет.

Жашыл чырпык жан кечирип жат жерде,
Жалганынан көчтү эми чын жайга.
...Ал ортодо бизден өткөн кайрымдуу,
Бизден ашкан мыкаачы жок ааламда.

Акындын Кара токою – анын өмүрүнүн өзгөчө ыйык казынасы. Көзгө көрүнүп тургандай, Кара токой – автордун мекени, кичи мекени, тууган жери. Акындын көз алдында пендечиликке баш ийбеген, Адамзатка сыйынбаган желмогуз кол салды. Акындын өмүрүнүн ыйык казынасы көз алдында койгон оттун жалынына күйүп кетти. Сокку урулуп, өрт өчтү. Кара токой жок болду, анын изи гана калды.

Ырдын өзөгүндөгү Кара токой ар бир адамдын жан дүйнөсүндөгү жана турпатындагы, өлкөсү менен жериндеги асыл баалуулук. Чынында, казак талаасында акындын кара токоюнун абалын сезбеген жан жок. Канаты бүтүн шумкар да, туягы бүтүн тулпар да калган жок. Кара токойдун муңу – акындын муңу, акын элинин кайгысы. Жатка баш ийүүдөн калган жарааттын кесепети акындын эсинде, акындын Кара токоюнда калган. Кара токой оңолмоюнча акындын кайгысы басылбайт. Акындын поэзиясы элдин аң-сезиминен, коомдун тарыхый эсинен орун алган. Казак поэзиясынын эгемендик жылдарындагы поэзиясынын абалы ушундай. Акындын Кара токой сыяктуу дагы бир куттуу табылгасы – Эне тили.

Эне тилим, Алашымдын көзү элең,
Өрттөнөт го өзөгүм...
Үн чыгарбайт бешик ырын айт десем,
Өгөй энем – өз элим?!
Бүгүн – мында,
Жайлоодо элем кече мен,
Шарап ичем, кымыз ичпей кеседен.
Өзөгү муң урпагымдын азалуу,
Өз энем жок...

Калдым өгөй эне менен!
Күндө – каргыш, күндө – тергөө, сот мага
Буркан-шаркан, октонгон.
Өгөй энем айландырып ак башын,
Өз атамды тааный албай кооптоном.
Оор күндөр өтөт экен оошуп жыл,
Жаңы заман көчүп келбей жалтактап,
...Жаш баладай уктап кетсем болбурап,
Түшүмдө апам бешик ырын жаңыртат.

«Узан» ырлар китебинде (Алматы, 2014-ж.) Шерик Акшумкар уулу эне тили тууралуу ушундайча ой толгойт. Эне тилдин абалы көз карандылык доорунда ушундай болсо, акын эгемендик доорунда да ошондой эле абалды көрөт. Эне тилинде бешик ырын угууга ынтызар уул, эне тилинде уулуна бешик ырын ырдабаган өгөй эне, башка тилде сүйлөгөн өгөй эне, өгөй эне башын айлантырып койгон ата... ырдагы ой-сезимдердин негизин түзөт. Алардын мамилесиндеги принципиалдуу карама-каршылыктар, драмалык кырдаал окурмандын өзөгүн күйгүзгөн кайгылуу өрткө алып келет. Өгөй энеден калган уулу өз энесин, туулган эне тилин, апасы ырдаган бешик ырын унуткан эмес. Анын көптөгөн жакшы сапаттары бар, бул – анын байлыгы. Бирок бул байлык ойдо, аң-сезимде бар да, чындыкта жок, түшүндө бар да, өңүндө жок. Өгөй энесинин колун карап, энесинин тилинде бешик ырын уга албаган уулу көкүрөгү зил, көөдөнү муңдуу муундун катарын толуктайт.

Ырдын мааниси анын мазмунунда гана эмес, ошол мазмунду маанилүү өңүттө чагылдырган поэтикалык көркөмдүгүндө. Ырдын ыргагы менен уйкаштыгы, көркөмдүгү, кооз композициясы акындын ой-сезими менен шайкеш келип, турмуш философиясынын мейкиндигинде өзгөчө мазмундуу эстетикалык баалуулукка айланган.

Акын Темирше Сарыбаев – эгемендүүлүк доорунда кемелине жеткен акын. Акындын «Тандалган ырлар жыйнагы» (Алматы: «Ан Арыс» басмасы, 2012) поэтикалык ой жүгүртүүдөгү, көркөм жыйнактагы, лирикалык каарманды жекелештирүүдөгү кайталангыс жетишкендиктери менен баалуу. Акындын изилдөөлөрүнүн тематикалык каналы, идеялык өзөгү эгемендүүлүк доорундагы реалдуу окуялардын алкагында жаралган кубулуштарга негизделген. Акындын чыгармачылыгынын көркү – акындын лирикалык каарманынын ички дүйнөсү. Анын көз караштарынын бири төмөнкүдөй:

Желген сайын катуу чыккан дабырты
Жолоочудай
Айлананы жаңыртты.

Кубана албоо, кайгыра албоо азабы
Союлуңдан
Деген белең, кем сокту!

Аз нерсени көккө теңеп көтөргөн
Мендеги ууз сезимдердин эти өлгөн.
Аны ойлосом, чыкыйыма чым батып,
Чыга албаган туңгуюкка кетем мен.
Аппак-аппак тилектердин канатын,
Кыркып жатат, түтүп жатат кара түн.
Шыбагам да тарыгандай алуучу
Сапарым да карыгандай баруучу.

Акын өзүнүн лирикалык каармынын социалдык-психологиялык абалын сүрөттөгөн. Акындын лирикалык каармынын ички дүйнөсүн мынчалык басмырлап, башкача абалга алып келген кандай күч? Акындын лирикалык каармынын ички дүйнөсүнүн бул абалы чынбы? Ушундай ар башка суроолор жаралып жатканы чын. Мындай абалды Абай да башынан кечирип, күлкүсү келсе күлбөй, ыйлагысы келсе ыйлай албай, көкүрөгү зил болуп калганы белгилүү. Андай болсо Темирше Сарыбаевдин лирикалык каармынын төмөнкү социалдык-психологиялык өзгөчөлүктөрүнө ишенүү туура болор эле.

Өңүм эмес, окшобойт да түш дешке,
Ушундай да болот экен
Не иштешке?!
Жалгандыктын жалынына кабылып,
Кыянаттын түтүнүнөн искөөдө,
Аргам жок заман зарын ичпөөгө.
Менин жалпак жон ийиниме жайгашкан
Зил-залаа жүк бекигендей түшпөөгө.
Ага да мейли кайышпас менин нар белим,
Ажалдан да ок кагарым бар менин.
Алп жерим апааттуу аймак аталып,
Жер карап калбаса экен аруу элим.

Акындын лирикалык каармынын социалдык-психологиялык абалынын негизи ушул саптарда чагылдырылган. Ал пайдубалдын негизги түркүктөрү төмөнкүлөр: жалгандык; кыянаттык кылуу; алп өлкөнүн апааттуу аймакка айлануу коркунучу.

Жалгандык, кыянат атам замандан бери уланып келе жатканы анык. Эгемендик доорунда да сырткы келбетин өзгөртүп, жаңыланып, жанданганы чындык. Алардын алп өлкөнү апаат аймакка айлантып жиберүү коркунучу уланып жатканы ырас. Эгемендик доорунда көз жаздымда калган ааламдашуу шартында бул коркунуч уламдан-улам

карарып, коркунучтуу болуп баратканын акындын лирикалык каармаңы сезип-туят. Акындын лирикалык каармаңынын кооптонуусу да бекеринен эмес.

Акынды туулуп-өскөн жери Тайлакарыктын тагдыры да абдан түйшөлтөт. Поэма мындайча башталат:

Тууган жер,
Туу көтөргөн Тайлакарык,
Жатар элең ылайланып, жайлап агып.
Куту эле кош кемериң конушумдун,
Айылымдын ырысы элең айдан анык.

Суулуу жер – берекелүү жер болуп саналат. Суулуу жердин ырыскысы көлдөй чалкыйт эмеспи. Көлдөй чалкыган жердин андагы элдин, айылдардын, аймактардын берекеси, молчулугу. Акындын лирикалык каармаңынын өмүрү балдай таттуу, кызыктуу, ушундай жерде, ушундай өлкөдө өткөн. Ошон үчүн Тайлакарык, Тайлакарыктын суусу, анын жээгиндеги айыл-аймактар, элдин берекеси ал үчүн баа жеткис байлык. Учурда Тайлакарык созулган жер да бирөөнүн менчигине өтүп кеткен. Кожоюн Тайлакарыкты өз билгендей карап, андан ары өркүндөтүүнү кереги жок деп тапкан. Тайлакарыктын үнүн алыстан уккан акын кейийт:

Ата-Журт!
Абат мекен – Тайлакарык,
Суу эмес, кайтар элек каймак алып!
Тып-тыйпыл тегиздептир деп уктум,
Басайын өксүгүмдү кайда барып?!
Салаасын саркындысын алган өрдөн,
Жатар элең жүрөгүмдү жандап эл мен.
Эшиткенбиз, эсибизде арык чабуу,
Эзели укпаптырмын арык көмгөн.

Калктуу конуштарга суу жеткирүү, суу системасын түзүү максаты өлкөгө болгон камкордуктан жаралган. Тайлакарыгын казып, арыгын сууга толтуруп, анын үзүрүн бир аймактагы элдин баары бирдей көрүшүнө кам көргөн эл уулунун эмгеги. Көптүн камын көрүү — Кудай дегендердин иши. Ал эми бир аймактагы бүтүндөй өлкөнүн, айылдын, райондун кызыкчылыгы үчүн пайдаланылып жаткан суунун башатын талкалап, каналын көмүү адам баласы батына турган иш эмес. Өлкө пайдаланган суунун каналын жер менен жексен кылып тегиздетүү өлкө менен жердин каналын, берекенин булагын бузуу менен барабар. Ал эми Тайлакарык – акындын өзүнүн, анын бала кездеги досторунун балалык чагы балдай кызыктуу өткөн, элдин көп муундарынын асыл байлыгына айланган суу канал. Анын көзү

жабылып, каналы жерге тегизделип калганы канчалаган муундардын жүрөгүндөгү асыл, ыйык баалуулуктарды тебелегенге барабар. Акын мындай абалга Тайлакарык каналы көмүлүп, жок болуп кеткенден кийин кептелип отурат.

Мындай баш алам жагдайды акын Галым Жайлыбайдын кабатырланууларынан да башка өңүттөн сезүүгө болот.

Айыл бардым,
Алдымдан чаң бурады.
Кум бороону...
Көңүлдү муңга ороду.

Жер-суу – өлкөнүн, мамлекеттин баа жеткис байлыгы. Өлкөнү жер-суудан ажыратууга жол жок. Эгемендүү мамлекетти түзүүнүн башында мамлекеттик казыналарды массалык түрдө менчиктештирүү жүргүзүлдү. Жерди жеке адамдардын менчигине өткөрүү ижарага берүү да, сатуу жолу менен да ишке ашырылган. Ата-бабадан калган жеринен, мекенинен ажырап калуу коркунучун эл сезди. Элдин маанайындагы бул коркунуч эгемендүүлүк жылдарындагы поэзияда терең чагылдырылган. Нурлан Оразалин:

Ишенип калдым – өз жеримде кедеймин,
Көнүп калдым – өз элимде өгөймүн.
Айткылачы, Ата-Журтту соодалап,
Сатып салып,
Бото-көз болочокко не деймин?! – деп тынчсызданат. Ата-Журтту соодалап, сатып салуу келечекти соодалоого барабар. Өзүнүн Ата-Журтун соодалап, андан пайда көргөн өлкөнүн келечеги болот деп айтуу кыйын. Кары менен жаштын, адам менен наадандын максаты баарын сатып, акча табуу гана болсо, сатылбай турган эч нерсе калбайт. Мындай социалдык абалды түзүү – элдин шору. Эгемендүүлүк жылдарында акындар кошоктоп, ырдап жүргөн социалдык көйгөйлөрдүн бири – Ата-Журтту сатуу коркунучу болду.

Акындар чындыкты ырдайт дейбиз. Бул ырас. Бирок бир нерсени эстеп коюу ашыкча болбойт. Ал акындын чыгармачылыгында чагылдырылган дүйнөнүн көркөм дүйнө экендиги. Өткөн жана кеткен окуялардан бир көз ирмемди да колго же мейкиндикке кармап туруу мүмкүн эмес. Акындын ырында, анын сырында айтылган картина турмуштун таза чындыгы эмес, анын көркөм чагылдырылган элеси. Бирок анын образдуу жана экспрессивдүү көрүнүшү турмуш чындыгынын өз таасирин тийгизет. Акындын өз жеринде жардылыгы, өз жеринде өгөйлөнүшү, Ата-Журттун соодаланып жатышы мүмкүн чындык. Бул жерде нагыз чындык: «Ата-Журтту саткандан кийин келечекке эмне дейм?!» – деген акындын лирикалык каармынын азабы.

Адам баласы өмүргө ыйлап келип, өмүрдөн ыйлап өтөт. Бул ойду казак эли илгери эле айткан. «Адам баласы ыйлап төрөлөт, кайгырып жүрүп өлөт». Бул Абайдын айтканы. Жашоодо бардык адамдар ыйлап келгени менен, баары эле ыйлап кеткен эмес. Абай ыйлап келди, ыйлап жашады, ыйлап өткөн жок. «Оо, кудай-ай, ушунча кызык дүйнө калдың ай!» деп капа болбостон, алдын ала тилек коюп, артка кылчактап караган жок». «Күлөмүн да ыйлаймын, ыйлаймын да күлөмүн» дейт Касым Аманжолов. Мукагали жүрөгүнөн жаш таамп турса да: — «Ыйлап келдим, кетким келбейт ыйлап», - деп булкунду...

Серик Томанов ыйлап келип өмүргө, жашоодо ыйлап күлдү, күлүп жатып ыйлады, өмүрдөн ыйлап өттү. Сериктин өмүргө ыйлап келүүсүнүн себеби көпчүлүккө түшүнүктүү: төрт мүчөсү түгөл, беш сезими бар жандын ыйлабай бул дүйнөгө келиши мүмкүн эмес. Буга алып кошо турган бир нерсе издөөнүн кереги жок. Сериктин жашоодо ыйлап күлүп, күлүп ыйлаганынын себеби да түшүнүктүү: ырларында ачык чагылдырылган. Сериктин кайгылуу жашоосуна ыйлаганынын себеби, Сериктин жашоодо күткөн нерселери, үмүт-тилектери көп болгон. Бул жаштыктын, «Алыскы айга кол сунган» жаш жүрөктүн арманы деп айтышыбыз керек.

Кан ыйлап өткөн бар ыры Абайдын.
Карегиме жаш турбас менин,
Таманы кургак сай-өзөндөй
Мен ыйлабаймын,
Ырым ыйлайт...

«Мен ыйлабаймын...» деген ырында акын мына ушундай тынчсызданат. Акындын сөзү кулагына жетип калса, Абай атасы: «Ай, айланайын, ыйлаба», – дейт. Акын: «Ыйлабайм, ырым ыйлайт» дейт чоң атасына, чоң атасын сооротуп жаткандай. Серик чоң атасын кийин билсе, чоң атасы Серикти арбактан бери билгендей.

Серик жүрөгүнө буйрук берген жок. Жүрөк Серикке буйрук берди. Серик дүйнө эшигин ачканда, Серик деп ыйлаган жүрөк экен. Ыйлап күлүп, дүйнөдө жолдош болуп күлүп ыйлаган жүрөк экен. Серик бул дүйнөдөн өткөндө ошол чиркин жүрөк кайра Серик деп ыйлады. Поэзиясын, акындык өнөрүн, акындык өмүрүн кыйбай кетти.

Чарба кылдым тирликтин түшүп артынан,
Тырмалап таптым жерден насибимди.
Көп жыл болду түбөлүк уйкудамын,
Топурагым буйруду ушу жерден.
Ата-бабам, боорум, тууганым да,
Ушу жерде: дөбөнүн куушунда.
Алып кеткен өзүмдүн эч нерсем жок,
Топурак тек калганы уучумда.

Серик Томановдун кара китеби «Паруана» (2004) ушинтип башталат. Акын бул поэмасын «Эпитафия (Мүрзө ташындагы жазуу)» деп атаган. Мукагали агасы мындай ырды «Эстеликтеги ыр» деген. Кабыр ташы десек да, көрүстөндөгү ыр, эпитафия дейбизби, мааниси бир. Сериктин маанайы Мукагали агасынын абалына окшош, алар да өзгөрбөйт.

Ыр саптары сабырдуулукка толгон. Турмуштун түгөнгүс түйшүктөрү, бир нерсеге умтулуу, көбүрөөк шашуу, бир нерсеге талпынуу, бир нерседен үмүт кылуу... – ырда да, ыр жазылган маанайда да булардын биринин да изи жок. Акындын ыры да, өзү да чындыкка жетип, чындыкка айланып, сабыр менен тунжурайт.

Серик Томанов өмүрүнүн жарымын эрксиздик доорунда, экинчи жарымын эгемендик доорунда өткөргөн. Акындын калган чыгармалары үч китеп түрүндө элге жеткен: 1) Томанов С. «Паруана» / алгы сөздү Маралтай Райымбекулы жазды. - Алматы: Уш Кыян, 2004; 2) Томанов С. У / Түзгөндөр Марал Томанова, Эркин Жапаров. Алгы сөздү Абдулла Бакбергенов жазган. - Алматы: Атамура, 2006; 3) Томанов С. «Жүрөгүм сен деп согот» – Алматы: «Хантаңгири» басмасы, 2017. Үч китеби тең акындын көзү өткөндөн кийин жарык көргөн.

Акындын чыгармачылык талантынын туу чокусу Казакстандын Эгемен республика катары калыптануу жана кайра куруу мезгилине туш келди. Эгемен Казакстандын калыптануу мезгилиндеги ар кандай кайра куруулар оңой болгон жок. Анын кыйынчылыгы чыгармачыл адамдарга да кыйын болуп калды. Калем акысы жок, татыктуу жумуш орду жетишсиз, базарда мал сатам, сатып алам, кармайм, табам деп убара болгондордун ызы-чуусу калем кармаган акынга, чыгармачыл кызматкерге жат, өөн көрүнүш эле.

Чындык издеп жалганга, акыйкат издеп адилетсиздикке, адам издеп жүрүп түркөйлүккө кабылган акындын лирикалык каарманынын абалы – акындын чыгармачылык мурасынын актуалдуу саптарынын бири. Коомдук түзүлүш өзгөрүп, коомдук баалуулуктар алмашып, жаңыланып жаткан замандын татаал жана карама-каршы кырдаалында акын адамдын күнүмдүк турмуштук көрүнүштөрүн тандабастан, анын ички дүйнөсүнө кирип, жан дүйнөсүнө көз чаптырат. Коомдук түзүлүш өзгөрүп, баалуулуктар алмашып турган мезгилде адамдын ички дүйнөсүнүн абалы, жан сырынын тереңинде татаал, карама-каршы кырдаалда жаңыланып жатышы акындын лирикасынын өзөгүн түзөт. Серик акын катары чыгармачылыктын күчүн, азыгын ички дүйнөсүнүн ушул абалынан, жан дүйнөсүнүн түпкүрүнөн тапкан. Убакыттын оор демин терең сезип, жан дүйнөсүн зор поэтикалык чеберчилик менен толтурат.

Кайгы билбеген, көңүлү ток адамдар үчүн кайгылуу жана муңдуу

ырларды кабыл алуу, түшүнүү кыйын. Аларды айыптоого болбойт. Бирок чындык менен бетме-бет келгендин эч кандай ашыкчалыгы жок. Акындын ырларында чындыктын обону чагылдырылган. Акындын лирикалык каармандынын сыры, муңу, арманы анын турмуш чындыгы. Анда ийненин көзүндөй да жалган нерсе жок. Акындын маңдайына жазылган тагдыр ушундай. Ырас, акындын лирикалык мүнөзүнүн сыры көз жашындай катуу, ал тургай ачуу. Бирок ачууну билбей, таттуунун кадырын билүү оңой эмес. Поэмада ачуу азап тарткан лирикалык каармандын сыры, чындыгында тарбиялык, насааттык мааниси бар.

Жамгыр учурунда бозторгой бадалдын астына корголойт. Калың бадалдын арасы жамгырда бозторгой үчүн ишенимдүү баш калка болот. Акындын жаны тагдырдын ысык-суугуна, жамгырына кайдан башпаанек табат. Көрсө, акын тоолорду, талааларды, сууларды, куймаларды аралап, ырларына термелип, бир да жанга жай жер таппай калат экен.

Серик образын жаратып, сырды, чындыкты ачкан лирикалык каарман эгемендик доорундагы казак поэзиясында кайталангыс, өзгөчө инсанга айланды.

Акындын ырындагы ойлор, сөздөр, сезимдер сулуу. Акындын образдуу ою, сүрөттүү сөзү, кооз сезими – баары тилдин күчү менен токулган. Акындын тили чындап эле кооз, таза. Акындын жан дүйнөсү жибек туудай: желди сезгенде желбиреп, алтын чачыгы менен термелип турат. Чөлдөгү чөл өсүмдүгүнүн арман-муңун сезсе да, желпилдеп кете берет.

Тагдырыңа топуксуз алың келбей,
Ала жаздан бир тамчы жаан көрбөй,
Өткөздүңбү өмүрдү үмүт менен,
Жаан кумар жаныңа тыным бербей.

«Күз. «Чөл өсүмдүктөрүн сооротуу» поэмасы ушинтип башталат. Чөл өсүмдүктүн аты жана түрү белгисиз. Бирок анын жашоосу, жыргалчылыгы, абалы толугу менен чагылдырылган. Төрт саптын ар биринин өз мааниси бар. Чөл өсүмдүк. Бактысыз тагдыр. Бактысыз тагдырга алы келбей калуу. Үч саптан турган бир сүйлөмдө үч түрдүү конструктивдүү ой бар. Чөл өсүмдүк. Чөлдө өскөн өмүр, чөлдө бүткөн өмүр. Чөлдүн канаты болсо, чөл болор беле? Чөлдө өскөн өсүмдүк суусабайбы? Тагдыр жаздыбы, чөлдө өскөн өсүмдүк суусун кандыруу үчүн көл жээгине кете алабы, же тагдыр өзгөрүп, чөлдө өскөн өсүмдүк көлгө түшүп, суусун кандырабы... Чөлдө өнүп-өсүп чөлдө жашоо – тагдырдын буйругу. Жамгырдын бир тамчысын көрбөй коюу – тагдырдын бергени. Үмүт менен жашоо бул – тагдыр. Тагдырдын

жазуусу өзгөрбөйт, өзгөртүүгө болбойт.

Ойго алган көп тилегиң орундалбай,
Арманда калдың бекен суусун канбай,
Жок дегенде чаңыңдан арылтайын,
Сезсең экен бир жан күйөр табылганын.

Чөл менен ээн талаада өскөн чөпкө, анын жүрөгү ырайым менен мээримдин нуруна толуп турганы – акындын ички көркөмдүк күчү менен талантынан жаралган керемет көрүнүш. Акындын ички күч-кубатынан, талантынан жаралган бул керемет көрүнүш акындын көркөм өзөгүн, акындык касиеттин асыл мазмунун түзөт. Чөл өсүмдүгүн сооротуу бул саптар менен аяктайт:

Деңиз менен өзөндөрдү жээктеп жатып,
Өмүр өттү таңдайга нар албай түк.
Жай чилдеден чыкпай калган чөп-чар көп,
Күрөшүп күзгө жетүү кандай бакыт!

Жер бетинде өнүп-өскөн өсүмдүктөрдүн өмүрү жазда башталып, күздө бүтөт. Чөл өсүмдүктөрүнүн жашоосу да ушундай. Бирок чөл өсүмдүгү өмүрүнүн ар бир акыркы көз ирмеминде күрөшүп, тынымсыз күрөш менен өмүрүнүн аягына жетет. Чөл өсүмдүгү өжөр руху менен өзөгүндөгү ар бир тамчы сууну түзөт. Болбосо өзөк кургап, соолуп, шамалга учуп кетет. Чөл өсүмдүгү баарын көрдү, баарына чыдады. Ал өзөктү кайраттуу руху менен азыктандырды. Ошентип күзгө жетти.

Чөлдө өнүп, чөлдө өсүп, чөл менен күрөшүп, күзгө жетүү – асыл сөөктүү, пайдубалы бекем жандан, майтарылбас рухтан экени анык.

Ырдалбаган соң өмүр өлөң болуп,
Терек болуп кеткем тибиренем деп.
Бутактарымды паанек кылар дегем,
Перишгелер перилер менен келип, — дейт акын ырларынын биринде. Поэтикалык искусствонун кең мейкиндигинде ойдун, ой жүгүртүүнүн чеги жок. Бирок ошол чексиздикте табылган чексиз көркөм чагылдыруу куралдарынан эстен кеткис образ жаратуу – чыгармачылык ой жүгүртүүнүн жеткиленди гинин натыйжасы. Терекке айланууда акындын өздүгүнө, табиятына, жашоосуна жат эч нерсе жок. Адамда, жашоодо кездешпеген жакшылыкты сезүүгө аракет кылуу акындын турмуш чындыгына карама-каршы келбейт. Перишгелер перилери менен келип, баш калка болуп бутактары менен теректин кейпин кийип, жанын жалбырактай желбиретип – акындын образ тууралуу ой жүгүртүүсүнүн алгачкы этабындагы көрүнүштөр, образ жаратуу жолунда көркөм фантазиясы. Ырдын кийинки саптарында көркөм фантазия жаңы деңгээлге көтөрүлөт. Бутактарын жайып, жалбырактарын булгалаган терек адам, акын болууну кыялданат:

Келсе кана, чиркин Кайып-Эреним,
Жашыл жанымды жайып өлөрмүн.
Жалбыректарым шуулдайт анда,
Жолумду карап убайм жегендердин.
Кайып-Эреним – Кырк Чилтеним,
Ыйлаган жаным жылысын деминг.
Жолуңа жалбыректарымды жайып,
Мен бурулуп бутактарымды силкемин...

Поэзияда терек аз ырдалбай, жакшы ырдалган. Мукагали жаш кайыңга: «Өмүр алмашалы», «Балалуу болгум келет» деп кыялданчу. Акындын сөзүнөн, арманынан ажайып обон сезилет. Мындай сөздү айтууга, мындай кыялга умтулууга негиз болгон кандай күч, кандай абал!

Серик терекке өмүр алмашуу, жашоо алмашуу жөнүндө кайрылбайт. Серик «тибиренем деп терек болуп калды». Бул терек менен бир. Терек – бул образ. Анын бир жарымы бал, экинчи жарымы уу. Эки жарым бир болуп, бөлүнбөй, жарылбай агып кетет. Бири экинчисине кошулбайт, бири-бирине сиңбейт. Экөө тең касиеттерин өзгөртпөйт. Бирок балдын даамы уудай, уусу балдын даамындай. Турмуштун өзү сыяктуу эле акын да өз жашоосунун чындыгын элестетет.

Акын менен терек бир болуп, Кайып Эрен, Кырык Чилтенди издеп, күтүп, келер бекен деп санаа тартып, ыйлаганынан сооротуп, андан жылуулук алгысы келип, бутактарын айлантып, жалбыректарын жайып жиберип келе жаткан жолуна барып өлүп берүү – теректей гүлдөгөн жан сыры, теректей титиреген жүрөктүн ыры, теректей титиреген өмүрдүн жолу: балдай ачуу, балдай таттуу. Терек деген сөздүн мааниси ушундай. Терек Кайып Эрен, Кырык Чилтенди көпкө күттү. Кайып-Эрен Кырык Чилтен көпкө күттүрдү.

Акын теректей телмирип көпкө күткөн Кайып-Эрен Кырык Чилтен – эгемендүүлүктүн азыгын татып көрүүгө умтулган, эгемендүүлүктү эңсегенден жаралган поэтикалык образ. Акын өзү издеген, күткөн эгемендүүлүктү көрдү, бирок эгемендүүлүктүн азыгын тата албады.

Серик Томанов эгемендик доорундагы казак поэзиясынын көркөм чагылдыруу корун жаңы поэтикалык туюнтмалар менен байытты. Ал поэтикалык искусство дүйнөсүнө табияттын өзүндөй түркүн түстүү, түркүн маанидеги катмарлуу асыл сүрөттөрдү, образдарды алып келди. Казак ырына жаңы обон, жаңы ыргак кошту. Ырларында дарыядай аккан, бар менен жоктун, ачуу менен таттуунун, көл менен чөлдүн ортосунда сүттөй калкып өткөн турмуштан көргөн-билгендери чагылдырылган.

Төрттаган (төрт сап ырлар) – эгемендүүлүк жылдарында казак поэзиясынын жанрдык түзүлүшүндө татыктуу орун алган тармактардын бири. Аргынбай Бекбосын – Төрттагандын эгемендик жылдарындагы белгилүү авторлорунун бири. Аргынбай Бекбосын Чыгыш поэзиясынын жарык жылдызы Омар Хайямдын рубаилерин казак тилине которгон. Омар Хайямдын рубаилерин казак тилине биринчи которгон Куандык Шангытбаевдин ишин улантып, чоң ийгиликтерге жетишкен. 1998-2001-жылдары "Миң түрдүү ой" китебинин биринчи жана экинчи томдорун жарыкка чыгарган. 2004-жылы «Илимий драма» деген ат менен 1500 рубаи чыгарса, 2010-жылы окурмандарына 2500 рубаи тартуулаган (А.Бекбосын. Илимий драма (2500 рубаи). – Алматы, 2010. – 372 б.). Ал беш дептерден турат.

Рубаи – Чыгыш адабиятында эзелтен бери келе жаткан жанр. Аргынбай Бекбосын эгемендүүлүк жылдарында казак поэзиясында рубаинин калыптанышына жана өнүгүшүнө зор салым кошкон.

Рубаи – философиялык жана лирикалык мүнөздөгү чыгарма. Турмуштун бир калыпта эмес мейкиндигинде бири-бирине карама-каршы келген кубулуштардын акыл-сезимге жүктөгөн жүгүнөн жаралган терең ойлордун төрт өлчөмдүү сүрөтү төрт дүйнө сырын ачып берет.

Колунда болсун мейли Жер киндиги,
Ачылсын буйругу менен эл түндүгү,
Кудурет эмес анын баары, баары,
Кудурет – өз оюндун эркиндиги! – дейт акын алгачкы дептеринде. Ой жүгүртүүнүн маңызы – ой эркиндиги. Рубаиде ой эркиндигине барабар күч жок. Бийликтин, байлыктын тизгинин кармоо, жадагалса, Жердин киндигин кармоо – бул дүйнө бийлигин, дүнүйө байлыгын кармоонун маанисин билдирет. Булар эркин ойдун күчү менен салыштырганда эч нерсе эмес. Дүйнөдөгү бардык жакшы жана ийги нерселер адамдын акыл эркиндигинин натыйжасында ишке ашат. Адам өзүнүн ой эркиндиги менен гана адам бойдон калат.

Рубаи жөнөкөй ой сыяктуу сезилиши мүмкүн. Анын мааниси терең экенин олуттуу караган адамга түшүнүү кыйын эмес. Жашоодо өз оюн, өз акылын таразага албай, башкалардын айтканы менен иш кылгандар болот. Булар өзүнчө бүтүндөй бир жамаат. Иштин маңызына көңүл бурушпайт, көңүл бурууга жөндөмү жок. «Чап» десе, чапкан, «кес» десе кескен, «ат» десе аткан, ас десе аскандар бар. Ага ой, ой-пикир эркиндиги, кыялдын чабыты кереги жок. Ой жана көз караш эркиндиги болбошу керек. Анын күчү канчалык чоң болсо, айланасындагыларга да ошондой коркунучтуу жана кооптуу. Акыл менен эркин ойдун эркы менен жасалбаган күч – бул адам баласын

арсыздантkан, деградациясына алып баруучу күч. Акын адамдын акылынын эркиндигин колдогу бийликтен жогору коёт.

Акындын рубаилери өзү көзү менен көрүп, жүрөгү менен сезген реалдуу окуяларга негизделген. Мына ушундай кубулуштардын ичинен эгемендүүлүк жылдарында казак поэзиясында тил – эне тил негизги темалардын бирине айланды. Тил тагдыры Аргынбай Бекбосындын рубаилеринде философиялык, коомдук ойлордун түйүнүндө чагылдырылган.

Эл «тилим» деп тириле баштаганда,
Көркоо саткындык басты амалга:
Өзгө тилде сүйлөтүп өз баласын,
Казак тилин үйрөтүп башка адамга!..

Ой ачык, ойго негизделген чындык – чыныгы окуя. Алардын арасынан казак тилин үйрөнүүгө, казак тилин башкаларга үйрөтүүгө ынтызар адамдардын чоң тобу чыкты. Алар мамлекеттик каражаттын эсебинен казак тилин үйрөтүүчү окуу жайларын ачып, казак тилин окутуу үчүн окуу китептерин, окуу-методикалык материалдарын жазышкан. Казак тилин жакшыраак үйрөтүш үчүн эки тилде, анан үч тилде окутуп, анан казак тилин англис тилинде окутууга өтүштү. Мунун баары жаңылык, жаңы ийгилик катары даңазаланды. Бул рубаиде Аргынбай Бекбосын Казакстандагы казак тилинин абалын бир гана тараптан көрсөткөн.

Намыстын куну – бизде кара бакыр!
Ишенбесең шарт берем карап да тур.
Өз тилин өзгө тилге муундуруп,
Карачы бу эл кайда бара жатыр?! – деген төрт сапта тең бир идея бар: *өз тилин башка тил менен мууntuу.* Мына ушул жалгыз ойдо да бир нече кылымдардын белин ийип, кабыргасын кайыштырып келген оор салмак бар. Акын бул салмактын таасирин окурмандарына сездиргиси келет.

Болмуштун түрдүү кырларына, сырларына сугарган акын бир ырында төмөнкү ойду айтат:

Эл азып, кемип кетсе кадимки иш,
Жалгандык чындыгыңа келеби кез?..
Чындык деп чыркыраган бечаралар,
Күчтүүгө чындык эч керек эмес!

Чындык менен жалгандын күрөшү атам заманынан бери бүтпөй келет. Аны токтотуу мүмкүн эмес. Бийликтин чындыгы – анын күчү. Күч чындыктын өлчөмүн анын күчү менен аныктайт. Мына ушундан улам чындык чыркырап турат.

Чындыктын элдик өлчөөсү – акыл таразасы, жүрөктүн ырайымы.

Акыл тең салмактуулугу бузулса, жүрөктөн ырайым качса, көз чындыкты көрө албайт. Бирок элдин акыл таразасы бузулбайт, элдин жүрөгүнөн ырайым качпайт.

А. Бекбосындын ар бир рубаисинде, ар бир ойдун айланасында окурмандарды толкундантkан, толгонткон сыр бар. Акын Эгемендүүлүк доорундагы поэзияга ар тараптуу ой системасы, конструктивдүү идеялары менен өнүгүшүнө зор салым кошкон.

Бүгүнкү күндө эгемендүүлүк доорундагы поэзиянын төрт саптарын кайра улантып, өз нугунда айтып жаткан акындар аз эмес. Ошолордон экөө болсо, бири Темиргалы Көпбай.

Т. Көпбай «Данакерлик баяны» деген ат менен төрт саптарды коомчулукка тартуулады (Темиргали Көпбай. Даналык тапсири. – Алматы: «Казыгурт» басмасы, 2019. – 264-б.).

Темиргалы Көпбайдын «Данакерлик баяны» төмөндөгү төрт сап менен башталат:

Жер бетинде узак жүрө турсак да,
Эй, адамдар, бир сөзүмө руксат бер.
Бир өмүргө татый турган саат бар,
Өмүр да бар татыбачу бир саатка.

Жер бетинде жашап жүрө турууну каалабаган адам жок. Лукман Хакимдин бир мисалы «Чал менен Ажал» деп аталат. Үйүнө отун ташып келе жаткан экен чал. Аркасына отун көтөргөн кары катуу чарчайт. Турмуштун түйшүгүнөн чарчаган чал отундун астында чаалыгып, бир дөбөнүн башына жеткенде: — Оф! Мен азап чеккенче өлүп тынсам болор эле дейт экен. «Эй ажал, кайдасың?!»– дейт, отунду жерге таштап, ага таянып дем алып жатып. Ошол учурда ажал келип: «Мына мен. Эмнеге чакырдың?» - дейт. Ошондо чал: «Ушул отунду мага артып берип койчу деп чакырдым. Кана, арта салчы!» - дейт. Мисалдын аягында төмөнкүдөй өзөктүү ой бар: «Адам баласы жашоонун түйшүгүнөн канчалык чарчап, кыйналса да аны таштап кеткиси келбейт». Адамдын табияты ушундай. Темиргалынын да ушундай адам табиятына айта турган сөзү бар. Орундуу сөз, акыйкат сөз. Ойдун акылмандыгы менен тапкычтыгы бирдей көрүнүп турат. Чындыгында төрт саптын семантикалык түзүлүшүндө поэтикалык ойдун чечкиндүүлүгү, чыгармачылык фантазиясынын ылдамдыгы, татаал маселелердин логикалык жолун табуу чеберчилиги өтө маанилүү поэтикалуу чагылдырылган.

Толкунунда өмүр аттуу көчкүнүн,
Адамдардын чын арманын кеч билдим.
Узак өмүр жашагысы келген менен,
Картайгысы келбейт экен эч кимдин, – деген экинчи төрт

саптагы ойлору оордун салмактуусу. Акын бир сырдын эки жагына мүнөздүү маани менен маанинин ортосундагы өз ара байланыштагы айырмачылыктарга таянып, таң калаарлык поэтикалык аныктама жасайт. Адам көп жашагысы келет, карыгысы келбейт дегени да чын. Өмүрүн узун кылуу – эң негизги каалоо-тилек экени да ырас. Узак жашоо тилегине жеткен адам карыбайт. Узак убакыт бою жашоонун натыйжасы – карылык. Жаратылыштын мыйзамы ушундай. Андан кутулуу мүмкүн эмес. Бир адамдын аң-сезиминдеги бул эки каалоонун маани-маңызындагы карама-каршы көлөкөлөрү бийик искусство дүйнөсүндө, чыныгы чеберчиликтин туу чокусунда ой жүгүртүүгө негиз болгон төрт сап. Акындын ой-пикири жашоо философиясынын маанайы ушундай, поэтикалык өнөрдүн жансыз чагылдырылышындай чынчыл, сулуу.

Биздер, биздер мөлтүрөгөн чыктайбыз,
Тиричиликтин чеңгелинен чыкпайбыз.
Нагыз өмүр башталар деп жүргөндө,
Өмүр өтүп кеткендигин туйбайбыз.

Ар кимдин көкүрөгүндө, көөдөнүндө болгон чындыктын сырын тапкансып, бирок аны сезбей, акындын төрт саптарынан окугандан кийин гана таң калган учурлар болот. Адамдын көкүрөгүндө катылган сырды ойготуп, аны адамдын өз билими аркылуу ачуу – Темиргалынын мыкты өздөштүргөн поэзия ыкмасы.

Аргынбай Бекбосын, Темиргалы Көпбайдын рубаилери, төрт сап ырлары – эгемендик доорундагы поэзиянын олуттуу жетишкендиктери.

Эгемендүүлүктүн отуз жылы ичинде казак поэзиясы тематикалык-идеялык мазмуну жагынан байып, жаңы темалардын алыштары ачылып, жаңы ойлордун, идеялардын поэтикалык негиздери түзүлүп, жанрдык композиция, көркөм сөз каражаттары байыды. Жаңы образдардын сериясы жаралды. Лирикада болмуштун ар кыл жактары менен адамдын руханий дүйнөсүнүн ортосундагы байланыштын ар кандай түрлөрүн, алардын катылган маанисин адамдын сезимдери, кубанычтары аркылуу ачып берүү багытында чоң жетишкендиктер болду. Эпикалык сүрөттөө каражаттары аркылуу Эгемендүүлүк доорундагы адамдардын ички дүйнөсүн ачуунун, акындын мүмкүн болуучу дүйнө мейкиндигин чагылдыруунун жаңы көркөм-эстетикалык мүмкүнчүлүктөрү өздөштүрүлдү. Эпикалык, лирикалык, драмалык дастандар турмуштук реалдуу окуяларды сүрөттөөдө социалдык-философиялык топтоонун жаңы бийиктигине көтөрүлдү.

Эгемендүүлүк жылдарында казак поэзиясы жаңы мазмун менен байыды, жаңыланган көркөм чагылдыруу каражаттары, жаңы поэтикалык туюнтмалар менен жаңы интеллектуалдык бийиктикке жетти.

ЭГЕМЕНДИК МЕЗГИЛИНДЕГИ КАЗАК ПРОЗАСЫ

Гүлзия Пирали[1], Дандай Исхак[2]

Казак адабияты азыр эгемен өлкөнүн эркин акыл-эсинин көз карашы менен түпкү тарыхыбызды, улуттук баалуулуктарыбызды кайрадан көздөн өткөзүп, руханиятыбыздагы бардык боштуктарды толтурууну, байыртадан берки бүткүл маданий мурастарды системалуу түрдө жыйнап жана жаңы багытта жазууну талап кылууда.

Байыркы заманда дүйнөнү дүңгүрөткөн түрк дүйнөсү, ислам кайра жаралуу доору адамзат цивилизациясынын туу чокусу болгондугу белгилүү.

Түрк цивилизациясынын пайдубалын түптөгөн маданияттын (илим, искусство, адабият) тажрыйбасынын натыйжасы болгон эгемен Казакстандын жетишкен ийгилиги ошол Чыгыш цивилизациясынын баалуулуктарына негизделген өнүгүү экендиги талашсыз. Ата мекендик илимдин, адабияттын, маданияттын, искусствонун ар бир тармагындагы жетишкендиктеринин аркасында коом ар тараптан өсүп-өнүгүп жатат.

Эгемендүүлүккө, руханий эркиндикке жетишкен соңку жылдарда бир нече кылымдык тарыхы бар, нукура колорит, маңызы менен улуттук сөз өнөрүн сактап, келечекке жеткирүү максатында жасалган жакшы иштердин бири – казак адабияты, айрыкча казак прозасы, улуттун, элдин руханий тарыхын, санжырасын көркөм фильтрден кайра өткөрүү менен казактын таза тарыхы, адабияты, искусствосу гүлдөп өнүгө баштады. Ошол эле учурда 360 миллион калкы бар, 13-кылымга чейин бүткүл дүйнөнү толкуткан улуу Түрк каганатынын түздөн-түз урпактары бүгүнкү күндө дүйнөдөгү 25тен ашуун түрк тилдүү мамлекет болуп саналган жалпы тарых орток адабий мурас изилдөөлөр колго алына баштады.

---

[1] филология илимдеринин доктору, М.О. Ауэзов атындагы «Ауэзов үйү» Адабият жана искусство институтунун ага илимий кызматкери

[2] филология илимдеринин доктору, Аль-Фараби атындагы КазМУнун профессору

Эгемендүүлүк доорундагы көркөм адабияттын идеялык-эстетикалык жана стилдик жаңычылдыктары, азыркы казак прозасына орчундуу өзгөчөлүктү алып келген жазуучулардын оригиналдуу табылгалары аныкталып, алар мезгилдин таң каларлык, жаңы көрүнүшү катары толук калыптана элек болсо да, биздин көркөм системабызда жүрүп жаткан ар түрдүү тематикалык, стилдик, эксперименттер жүргүзүлүп, адабий процесс үзгүлтүккө учурабай, анын өнүгүп, толуп, жетилип жаткандыгын эч ким тана албасы айдан ачык. Эгемендүүлүк жылдарында улуттук руханиятыбызды нукура көркөм дөөлөттөр өңүтүнөн, өзгөчө тарыхый романдардын кеңири жайылышынан байкай баштадык. Эгемендүүлүгүбүз дүйнөгө жарыяланып, адамзат коому биздин улуттук руханиятыбызды тааный баштады. Элибиздин, казак адабиятынын жаңы баракгары ачылды, көптөгөн жаңы повесттер жазылды. Төмөнкү ысымдар жана чыгармалардын аталыштары тарыхы тереңде жаткан казак улутунун эгемендүүлүк доорунда кайрадан гүлдөп, адабият дүйнөсүнө кайталангыс сөз өнөрүнө ээ болгонун айгинелеп турат. Мисалы, А. Нурпейисовдун «Соңку парз» роман-дилогиясы, Ш. Муртазанын «Кызыл жебе», «Ай менен Айша», Б. Мукайдын «Кайран өмүр» романы, Ж. Бектуровдун «Таңба» романы, С. Элүүбайдын «Минажат», «Ак бозүй», А. Таразинин «Мустафа Шокай», «Жаза», Т.Абдиковдун «Парасат майданы» К.Шабдан уулунун «Кылмыш», М Магауиндин «Жармак», «Чыңгызхан», «Кыпчак сулуусу», К. Жумадиловдун «Кылкөпүрө», А. Кекилбаевдин «Шандоз», Б. Нуржекеевдин «Жоо жакадан алганда», «Ай, дүйнө-ай», Т. Нурмаганбетовдун «Мешкей», «Периштелердин өлүмү», К. Муханбеткалый уулунун «Тар кезең», «Биздин замандын Аяз бийи», «Жолборс ыры», «Жаңырык», Ж. Шаштай уулу, Р. Токтаровдун «Абайдын табышмагы», М. Исламгали уулунун «Толкун менен агын», «Тумандагы көч», «Айтеке бий», Т. Саукетайдын «Ай караңгысы», Р. Оторбаевдин «Баш», «Чыңгызхандын көз жашы», Т. Асемкуловдун «Талтүс», М. Байгуттун «Эжекемдин айылы», Т. Айтбай уулунун «Миң бир күн, миң бир түн», «Жансепил», «Үлпүлдөк», Ж. Коргасбектин «Көкжалдар», А. Алтайдын «Алтай балладасы» сыяктуу прозалык чыгармалары тематикалык, жанрдык, стилдик, көркөмдүк жагынан өзүнө таандык көрүнүшкө ээ жана өздүк өзгөчөлүгү менен белгилүү. Бул чыгармаларда өз алдынча ойдун шооласы болгон улуттук маселелердин көтөрүлүшү тарыхый темада жазылган, каармандардын тагдырынан тамыр алган чыгармаларда архивдик жаңы документтердин чагылдырылышы даана байкалат. Тарыхый романдарда улуттук сөз өнөрүбүздүн тарыхы эми гана чыныгы тамырын таап, жапжашыл, нымдуу шалбааларга сүңгүп кире баштаганын көрүүгө болот.

Кайсы убакта болбосун акылынын күчү, калеминин даремети менен коомдун руханий түркүгү, адам аң-сезиминин жарыгы болгон М. Ауэзов: «Писатели – огромная сила каждом обществе. Словом своим, книгой они воспитывают в народе благородные или дурные чувства, сеют пшеницы или плевелы, служат добру или злу. Именно поэтому честные писатели не могут молчать в пору, когда речь идет о судьбе народа и народов, о судьбе ценностей, созданных человечеством за века упорного и кропотливого труда... От нас, писателей, зависит многое...», («Мы хотим слышать и ваш голос», (40 том. 42-бет,) – деген эле. Өз доорунун чындыгын көркөм санжырасы аркылуу муунга жеткирүүнү милдет көргөн сүрөтчүнүн максаты жана профессионалдык иши – улуттук кызыкчылыктын түбөлүктүү маанисине доо кетирбөөгө милдеттүү. Акыркы жылдарда тарыхый темаларга баймабай кайрылуу менен роман жанрында бир катар көркөм чыгармалар пайда болду. Мисалы, З. Бектуровдун «Таңба» романы жазуучунун сексенинчи жылдардан бери жазып келе жаткан «Төгүлгөн ар» аттуу көлөмдүү чыгармасынын бир бөлүгү гана. Кырк жылга жакын жазылган романда совет доорунда адам укуктары тебеленип, оппозициялык идеялар басмырланган, ой-пикирлер калыптана баштаганы сыяктуу маселелер козголду.

А. Таразинин «Ташжарган», «Кыркоо жылдыз», «Шер», «Кыянат», «Мустафа Шокай», «Таажы», «Жамгырлуу түндөр» романдары жарык көргөн. «Жаза» романы мазмуну жагынан да, көтөргөн идеясы жагынан да казак адабиятында мурун-кийин колго алынбаган тармакка чыйыр салды. Романдагы башкы каарман Ооган согушунун ардагери Караспанов чыгармада япониялык Або деген ат менен кездешет. Сыртынан караганда, соо Або балдарын багып, тизесине отургузуп алып, жайбаракат ыр ырдап, жыргап отурса да, бир көз ирмемде эки баласын тең тартынбай өлтүрүп салат... Автордун айткысы келгени, согуш адам баласынын көңүлүн чөктүрөт, басынтат, адамдын жан дүйнөсүнө таасирин тийгизип, акыры ар кандай психикалык ооруларга алып келери баяндалат.

Б. Мукайдын 2000-жылы Казакстан Республикасынын Мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты болгон «Кайран өмүр» романында 20-кылымдын 80-жылдарында Россиянын колтугунда болуу идеясы, совет элин түзүүдөгү казак рухун баш ийдирип алуусу орус элинин, кулчулуктун маселелери козголду.

С. Элүүбайдын «Ак боз үй», «Минажат», «Жалган дүйнө» романдары совет мезгилиндеги казак турмушунун бүтүндөй көз карашынын системасын чагылдырды. «Ак боз үй» романында 20-кылымдын 30-жылдарындагы ачарчылыктын ачыла элек чындыгы, «Минажат» куугунтук окуялары, «Жалган дүйнө» социалисттик

түзүлүштүн акыркы жылдарындагы руханий сенектикти сүрөттөйт. Демек, Смагулдун «Ак боз үй» роман-трилогиясында мурда казак адабиятында катылып келген ачарчылык, саясий куугунтук, руханий солгундоо сыяктуу темалар түп көтөрүлүп, өзүнүн чыныгы жүзүн тапкан.

Тарыхый документтерге таянсак, 1921-1922-жылдары оккупацияланган казак жеринде 2 миллиондон кем эмес адам курман болгон. Бул караңгылыктын кыйкырыгы белгилүү жазуучу М. Абдакимулунун «Зобалаң» романына негиз болгон. Тарыхта «Кичи Октябрь» деген ат менен белгилүү болгон 1931-1932-жылдардагы окуялардын улуу бурулушу, бул мезгилдин чындыгы ачылып, жазуучу тарабынан таза тарыхый маалыматтарга таянып сүрөттөлгөн. Ачарчылыктын кандайча башталып, анын кандай өткөнү, анын азап-кайгысы, тагдыры казак элин кандай талкалаганы, мунун баары романда кеңири жана ынанымдуу сүрөттөлгөн. Ошол кездеги туруксуз кубулма саясаттын татаал, көп катмарлуу коомдук турмуш чындыгын көрсөтүү үчүн жазуучулардын көбү изденген, баары тегиз тер төккөн. Т.Рыскулов, С.Кожанов, М.Шокай сыяктуу элибиздин перзенттери туруп, Түркстан Республикасындагы ачарчылык менен күрөшүү комиссиясы түзүлүп, ачарчылыктын абалын айтып, В.Ленинге чыркырап кат жолдогондордун да, Б.Шарахымбайдын «Казак кайгысы тууралуу аңыз» деген макаласында: «...соңку жылдарда республиканын түштүк аймагына байланыштуу сырдуу, баалуу документтердин түбүнө чейин изилдеп барып, азыноолак маалымат тапкан жазуучу анын маанисин ачуу үчүн терең талдоолорду жасап, изилдөө иштерин жүргүзүүдө өзөрлүк менен алдыга жылууда жазуучу-изилдөөчү Момбек Абдыким уулунун сунуштаган кезектеги китебин эгемендүүлүгүбүздүн пайдубалын бекемдөөгө багытталган зор эмгек катары баалоого болот. 1920-30-жылдардагы окуяларды көркөм чыгармага айлантып, элге тартуулоо жазуучу үчүн да, казак адабияты үчүн да чоң жетишкендик», - дейт ал. (Казак адабияты, 5-июль, 2019-жыл).

Совет доорунда эле тарыхый тактыкка карай тың жол сала баштаган И.Эсенберлиндин багытын казак жазуучулары дароо эгемендик доорунда улантып, бүтүндөй тарыхый мектепке айландырышты. Ж. Турлыбаевдин «Райымбек баатыр», А.Сарайдын «Асылдын сыныгы», «Исатай-Махамбет», «Адайлардын аргы тарыхы», ж.б. романдары чыкты. К. Оразалиндин «Абайдан кийин» (1-китеп, 1982; 2-1987; 3-1989; 4-1995), «Абайдан кийинки арстандар» (1-китеп 2002; 2-китеп 2003; 3-китеп 2004), Н. Доспанбеттин «Кызыл жолборс», «Абылайдын ак туусу» (1-китеп 2004, 2-китеп 2008), К. Салгариндин «Казактардын кыйла тарыхы», «Казактар», «Казак казак болгонго

чейин», «Казак казак болгондон кийин» аттуу эки томдук романы тарыхты жазуучунун көзү менен өздөштүрүүнүн өзгөчө жолун жаратты. Койчукаранын роман-эсселери окурмандарга баяндоочулук касиетке ээлиги менен казак тарыхынын ушул кезге чейин билинбей келген бөлүктөрү тууралуу алынган маалыматтарды көркөм чагылдырып берди. Жазуучу эски жыл санактын VII кылымынан тартып, Улуу Талааны мекендеген уруулардан тартып Казак хандыгынын түптөлүшүнө чейинки тарыхый окуяларды чыгармачылык менен өздөштүрүп, бүтүндөй бир тарыхый доордун көркөм образын түзүүгө умтулат, андан кийин; советтик маркстык-лениндик идеологиянын айынан таптакыр бурмаланган тарыхый чындыкты конкреттүү маалыматтарды баяндоо менен калыбына келтирип, бүгүнкү окурмандардын талкуусуна сунат.

Совет мезгилиндеги Казакстандын тарыхынын маркстык-лениндик методологиясы боюнча мурда дээрлик бардык хандар менен бектер, баатырлар менен чечендер, бай аристократтар терс каармандар болгон. Тарыхый темада жазылган эмгектерде бул канон биринчи жолу бузулуп, казак элинин тарыхый чыгармаларынын тарыхындагы ордун аныктоо аракеттери көрүлгөн. Айрыкча Керей, Жаныбек, Тобокел, Какназар, Ашым, Касым, Тауке, Жаангир, Абулхайыр, Абылай сыяктуу хандар биринчи жолу жакшы тарабы менен көрүнгөн. Сопу Сматаевдин «Алим-айында» Райымбек, Куат, Бөртө, Асат, Аргымбай, Жоламан, Жоомарт, Олжабай, Манай, Даулен, Элшибек, А.Алимжановдун «Жоочусунда» Сартай, Кенжеш, Жанатай, Томан, А. Кекилбаевдин «Үркөр», «Элен талаасында» Акпан, Сабытай, Шолан, Кийикбай, Табылды, Тайлан, Эсенкул, Эсболот өңдүү элин душмандан коргоо үчүн канын төккөн баатырлардын көркөм образдары жаралган. К. Жумадиловдун «Дарабозунда» Абулхайыр Султан башка өңүттөн көрүнгөн.

Тарыхый тема үчүн К. Исабаевдин «Серт», «Шоң бий», А. Сарайдын «Эдил-Жайык», Ж. Ахмадинин «Шыргалаң», «Эсенгелди бий», «Айтумар», Д. Досжандын «Алптын азабы», З. Кабдоловдун «Менин самолетум», С. Сматаевдин «Элим-ай», «Жарылкап баатыр», «Кулбузбу биз, кимбиз?», Н. Досмамбеттин «Кызыл жолборс», К. Сегизбай уулунун «Беласкан», Х. Адибаевдин «Отырар ойрону», К. Шаршекеевдин «Дешти Кыпчак», Б. Койчубаевдин «Бакытжан Каратаев», «1905-жыл», «Сен гана», Ш. Кумарованын «Сезим падышалыгы», Т. Тилеухановдун «Үч муун кайгысы», Т. Закенулынын «Көк бөрүлөрдүн көз жашы», Т. Алпейисовдун «Жунгардын акыркы качкыны», З. Саниктин «Сергелден», Д. Канбаковдун «Казак ханы Абылай», ж. б. романдар жаралды. Аларда казак тарыхынын буга чейин белгисиз болгон окуялары, аттары тааныш болсо да, жасаган иштери

коомчулукка белгисиз тарыхый инсандардын образдары чагылдырылган. 1994-жылы Мамлекеттик сыйлыкка ээ болгон Анес Сарайдын "Эдил-Жайык" романында 20-кылымдын башындагы саясий толкундоолор маалында батыш чөлкөмүндөгү казак турмушунун коомдук-саясий абалы сүрөттөлөт. К. Сегизбай уулунун "Белашкан" романында казак элинин 20-кылымдагы бейпил турмушу сүрөттөлөт. Романда улуттук турмуш-тиричилик, каада-салт, үрп-адат бай казак тилинде кооз чагылдырылган.

Казак өлкөсү эгемендүүлүк алгандан кийин анын айрым тарыхый инсандарын жана руханий баалуулуктарын улуттук көз караштан кайра баалоо процесси жүрүп жатат. Айрыкча, казак тарыхында Чыңгыз хандын орду көп талаш-тартыштарды жаратат. Ушул убакка чейин Батыштын таасири менен аны басып алуучу, канкор катары түшүнүп келгенбиз, азыр тескерисинче, чоң колбашчы деген пикирлер көп. Кылымдын башында эле көз карандысыз уюмдар жүргүзгөн экспертизанын жыйынтыгында ал адамзат тарыхындагы акыркы миң жылдыктагы эң улуу инсан катары бааланган. Казактын атактуу жазуучусу М. Магауин төрт томдон турган «Чыңгыз хан» эпосун жазган. Чыңгыз хан тууралуу Европанын, Чыгыштын, мусулман өлкөлөрүнүн китепканаларында топуракка көмүлгөн тарыхый документтер менен таанышуу жана казак жылнаамаларынан мурда маани берилбеген көптөгөн баалуу маалыматтарды колдонуу процессинде жазуучу Чыңгыз хандын бүткүл доорунун, андан кийинки дооорлордун, түрк уруулары жашаган Улуу талаанын бүтүндөй образын түзүп, эпосту жандантkан. Роман ушул убакка чейин үстөмдүк кылып келген, коомдук өнүгүүдө Чыгыштын ролун төмөндөткөн евроборбордук доктринаны талкалап, Евразиянын тарыхына жаңыча көз караш менен кароо керектигин далилдейт; кайсы тарапка баш багуу керек экенин көрсөтүп, мисал кылып жаткандай. Романда Чыңгызхандын атактуу сөздөрүнө бир аз орун берилип, анын улуу инсандыгы ой жүгүртүү өңүтүнөн каралган.

Кытайда жашап, кырк жылдан ашуун абакта отурган казак жазуучусу К. Шабдан уулу 2004-жылы Казакстанда жарык көргөн Чыгыш Түркстандагы улуттук-боштондук көтөрүлүштүн баатыры Зука Батыр Сабитулы тууралуу «Пана» романын жазып чыккан. К. Шабдан уулунун атын дүйнөгө түрмөдө жазган алты томдук «Кылмыш» тарыхый романдары таанытты. Түрмөнүн катаал тартибине карабай, китептери тымызын жазылып, жазгандары кыйынчылыктар менен китеп болуп чыгып, акыры Казакстанга жетип 2009-жылы алты томдугун чыгарган. Казакстандагы казак адабиятынын классиги катары таанылган К.Шабдан уулунун «Кылмыш» роман-эпопеясы – Шинжаң казактарынын 1930-1980-

жылдардагы жарым кылымдык тарыхын, казак улутунун 1930-80-жылдардагы тагдырын чагылдырууга арналган чыгарма. Кытайда жазуучунун турмуштук тажрыйбасы, башынан өткөндөрүн баяндоосу менен баалуу. Ошону менен бирге ал кытайлык казактардын жарым кылымдык турмушун чагылдырган казак адабиятындагы биринчи алты томдук роман-эпопея болмокчу.

1986-жылдын кычыраган кышында казак элинин кылымдар бою кулчулукта калбоосуна каршы, колониализмге каршы каары чыкты. Советтик империянын күч-кубаты күчөгөнүнө карабастан, баш көтөргөн казак элинин бул көтөрүлүшү кийин дүйнөнүн үчтөн бир бөлүгүн башкарган социалисттик түзүлүштүн кыйрашына алып келген тарыхый кыймылдардын башталышы болгон. Албетте, Совет империясы көтөрүлүштү өз уясында басып, анын катышуучуларын аёосуз жазалаган; Тиешелүү документтердин дээрлик баарын жок кылып, калгандарын мүмкүн болушунча жашырып жүргөн. Декабрь көтөрүлүшүн башынан өткөргөн, өз көзү менен көргөн, кийин Москвада өткөн партиянын кезектеги съездинде бул окуялардын чындыгын бүткүл дүйнөгө чоң трибунадан жар салган баатырлардын бири М. Шахановдун «Декабрь эпопеясы» деген үч томдук документалдуу трилогиясын жазуусу табигый нерсе эле. Декабрь көтөрүлүшү көптөгөн расмий документтер, эскерүүлөр, очерктер, публицистика, ой толгоо, философиялык түйшүктөр менен чеберчилик менен айкалышып, көркөмдүк жактан колдоого алынып, такыр жаңы типке айлана алганы «Декабрь эпопеясынын» негизги өзгөчөлүгү, ага чейинки чыгармалардан айырмаланып, синкреттик жанрдагы чыгарма болгондугу. Үч романдан турган эпопеянын улуттун турмушу үчүн өтө маанилүү болгон улуттук тил, улуттук тагдыр, улуттук рух, улуттук аң-сезим, улуттук баалуулук, мекенчилдик, улуттук каада-салт, улуттук тарых сыяктуу маселелер чагылдырылган. «Декабрь эпопеясы» казак элинин улуттук таламын да сөз күчү менен, кантип коргоонун үлгүсүн көрсөткөн чыгарма катары бийик турат. Үч кылым бою орустун кол астында болгон казактар орустун колониялдык саясатынын кесепеттерин ушул күнгө чейин тартып келүүдө. М. Шахановдун «Декабрь эпопеясы» казактын азап-тозогун ырдап, ичинде биротоло карт болуп катып калган көз жашын чыгарган улуу эпопея бойдон калууда.

Декабрь окуясы темасы азыркы казак жазуучуларынын жүрөгүн сыздатып, жазуудан башка арга калтырбай келет. Бул теманы белгилүү жазуучу Т. Саукетай такай кайрылып олтуруп, «Татаал тагдыр» аттуу көп томдук романдар жыйнагында жазат. Анда казак элинин Совет доорундагы ал-акыбалы баяндалат. «Татаал тагдырдын» биринчи тому «Ай караңгы» деген ат менен жарык көрдү.

Роман 1986-жылдагы декабрь көтөрүлүшүнүн эл көп билбеген окуяларын чагылдырууга арналган. Жазуучу көтөрүлүш окуяларын, анын катышуучуларынын аракеттерин чагылдырууда чеберчиликти көрсөтө алган. Романдын ар кандай композициялык түзүлүшү, тил чеберчилиги да чыгармачылык изденүүлөрдүн өзгөчө табылгасын көрсөтүп турат. Чоң проза кылдат изилдөөнү, көпкө созулган толкундануу, терең эмоцияны талап кылары белгилүү. Поэзияга алгачкы сүйүү сыяктуу тез от, түз ойлор мүнөздүү болсо, проза терең акылды, татаал көркөм ой жүгүртүү системасын, кең мейкиндикти жана убакытты талап кылат. Ошондуктан эгемендүүлүк алган жылдардан бери ар кыл жанрларда жазылып келе жаткан Декабрь окуясынын тарыхы, ошол мезгилдеги саясий-коомдук кубулуштары, турмуштук сабактары мезгилдин таразасында сиңирип, сөз өнөрүнүн көркөм талабына ылайык кайра иштелип, тарыхый жыйынтыкталган маалыматтар бүгүнкү күндө көркөм сөз бийиктигинен баяндалып отурат. Буга Т. Саукетайдын «Ай караңгысы» ачык далил. Чейрек кылымдын хроникасы «Ай караңгы» адилетсиздик менен ээнбаштыкка, колониялык саясатка, бюрократизмге негизделген коомдун чындыгын чагылдырат. Декабрь окуясында тарых сахнасына чыккан тарыхый инсандардын, жазуучулардын тагдыры реалдуу фактыларга негизделип, ошол мезгилдеги саясий-психологиялык атмосфера логикалык жана ынанымдуу терең талдоого алынган. Романга тартылып жаткан казак тарыхындагы кандуу мезгилдин күбөлөрү Сабира (Мухаметжанова) менен Азиз-Султандын (К. Рыскулбеков) өмүрү Декабрь окуясынын бүгүнкү күнгө чейин ачыла элек чындыктарынын бир бөлүгү гана. Бул кыргын казактын далай кыздарын азаптан, зордук-зомбулукка кабылтып, ден соолугунан, балалуу болуу, эне болуу бакытынан ажыраткан, бүтүндөй бир мезгилдин демографиялык өсүүсүн талкалаган чыныгы улут трагедиясы болгон. Романда сүрөттөлгөн декабрь окуясынын келип чыгышына эмне себеп болду, казак жаштарын аянтка ким, эмне максат менен алып чыкты? «Бул адилетсиздикке ким күнөөлүү?» Романдагы каармандардын ар бири ушул суроолорго жооп издейт. Казак элине эле эмес, жалпы адамзатка, тактап айтканда, коом менен адамга, адептүүлүк менен зулумдукка, ак менен карага, чынчылдык менен арамдыкка, акыл-эстүүлүк менен кулдукка, тектүүлүк менен ээнбаштыкка, алардын ортосундагы айырмачылыктар, түгөнгүс карама-каршылыктар менен чыр-чатактар, ой-пикирлер, жалпы адамзатка тиешелүү түбөлүктүү суроолор, башкача айтканда, коом жана адам санаасы «Ай караңгы» романынын окуялар системасын түзөт. Казак элинин эгемендикке чейинки мезгилиндеги турмушу, өзгөчө улуттук аң-сезими алсыраган казак интеллигенциясынын

образы «Татаал тагдырдын» экинчи китеби «Жел кайыкта» кеңири чагылдырылган. Каармандардын тагдыр бурулуштары аркылуу ал коомдук турмуштун терең оюктарына тайманбай кирип, авантюралык турмуштун карама-каршылыктарын ачууга умтулат. Автордун уникалдуу табылгалары бар.

2016-жылдын республикалык «Алтын калем» адабий сынагынын «Мыкты роман» номинациясынын жеңүүчүсү Т. Саукетайдын «Мен жиндимин» романы салмактуу жана калыс сүрөөлору менен алдыга чыгат.Жазуучу Т. Айтбай уулунун «Алматы 1986-жылдын декабры» аттуу көп томдук тарыхый китебинин 13-тому басылып, дагы 7 тому мерчемделип жаткандыгы бул анын канчалык маанилүү окуя экендигинен кабар берет. Белгилүү журналист, жазуучу К. Адырбековдун «Казахское дело» аттуу сериал жыйнагы да бул декабрь окуясын тереңден козгогон. К. Адырбеков «XX кылым: акыркы репрессия» аттуу даректүү прозасында декабрь темасын такай чагылдырып, XX кылымда элибиз башынан өткөргөн акыркы саясий репрессия – 1986-жылдагы декабрь көтөрүлүшү, анын тарыхый маңызы менен Конаев кадрлары катары жапырт куугунтукталган казак интеллигенттеринин тагдыры тууралуу ойлору, иликтөөлөрү орун алган. Декабрь көтөрүлүшүнө катышкан жаштар Эл Баатыры К. Рыскулбеков, Ж. Сабитова, Н. Сабильянов, М. Абдыгулов жана Казак ССРинин Жогорку Кеңештин атайын түзүлгөн комиссиясынын архивдик маалыматтарынын негизинде жазылган тарыхый окуялар эч кайсы окурманды кайдыгер калтырбасы анык. 1986-жылы Алматыда Жаштардын Декабрь көтөрүлүшү таланттарга, интеллигенцияга, жалпы эле акыл-эстүү катмарга чоң сыноо болгону белгилүү. Бул учурда көрүнүктүү сынчы С. Ашымбаев, белгилүү окумуштуу Т. Кожакеев, жазуучу С. Бердикулов, казак айымдары Ш. Беркимбаева, А. Нугыманова, академик К. Нарикбаев, А. Тасымбеков, М. Шаханов «Ушул үрөйдү учурган шумдукту көргөнчө, майданда өлгөнүм артык» деп, «Мен – казакмын» деген ырдын автору Колбинге каршы чыккан акын Ж. Молдагалиев, «Сен жооп бересиң али», - деди С. Шаймерденов.

Мында ошол жылдары көрүнүктүү сынчы Сагат Ашимбаев, белгилүү окумуштуу Т. Кожакиев, жазуучу С.Бердикулов, казактын жигердүү кыздары Ш.Беркимбаева, А. Нугыманова, академик К. Нарикбаев, А. Тасымбеков, З. Колбинге «Ушул шумдукту көргөнчө, кан майданда өлгөнүм артык» деп нааразычылыгын катуу билдирген акын М. Шаханов, «Мен казакмын» деген ырдын автору Ж. Молдагалиев, «Бул үчүн жооп бересиң» деп камырабай айткан С. Шаймерденов, «Желтоксан курмандарынын каны бекер төгүлгөн жок. Бул казак элинин болочок күрөшчүлөрү үчүн улуу эрдиктин үлгүсү катары таанылат», - деп улуттук интеллигенциянын күрөшчүсү

катары алардын эрдигин даңазалаган М. Ауэзов жана башкалар болду. Булардын катарында К. Адырбековдун «Акыркы репрессия» чыгармасы казак прозасындагы декабрь темасын толуктады.

Акыркы жылдардагы тарыхый романдар туулуп-өскөн өлкөбүз эгемендүүлүктүн жаңы баскычына жеткендиги кеңири чагылдырылды. Казакстан Республикасы көк байрак менен дүйнө мамлекеттеринин катарына кошулуп, жаңы тарыхы жана улуттук баалуулуктарын өз алдынча ой жүгүртүүнүн көз карашынан жазганына 30 жылдай гана болду. Бул кыска убакыттын ичинде канчалаган тарых кайра каралып, бүгүнкү күнгө чейин жашыруун сакталып келген баалуу маалыматтар табылды, архивдеги белгисиз тексттер, бизге көптөгөн эмгектердин негизи болуп берди. Эч качан аты аталбаган ысымдарга кайрылып, тарыхый инсандар тизмектелди, белгисиз баатырлар, хандар, чечендер, бийлер, олуялар, бабалар адабий каарманга айланды. Эң оболу адабиятыбыз өзүнүн руханий салттарын даңазалап, жалган маалыматтар, жат идеология менен окутулуп келген көөнө тарыхыбыздын нукура чындыгы ачылып, ар бир доордун чындыгы тарыхый документтердин негизинде такталып, ал эми тарыхый романдын жанрдык поэтикасы байып, эч кандай бурмаланбай, чындык түрүндө бүгүнкү муундун аң-сезимине сиңип бара жатат. Бул казак адабиятынын эгемендик доорундагы ийгилиги, руханий байлыгы экени айтпаса да түшүнүктүү. Ошол эле учурда элибиздин бир келер перзенти, эң таланттуу сүрөткер М. Ауэзовдун турмушуна жаңы өңүттөн каралып, анын узак жана зор чыгармачылык жолуна академик жазуучу, улуу художниктин шакирти З. Кабдоловдун «Менин Ауэзовум» роман-эссеси жана көрүнүктүү жазуучу Д. Досжановдун «Жаңгак» аңгемеси, «Мухтар ашуусу» повести, «Мухтар жолу» романы, «Алптын азабы» романдары өзгөчө көңүл бурат. М. Ауэзовдун устаттык келбети, илимий инсандыгы, генийлиги, сүрөткерлик тагдыры, трагедиясы З. Кабдоловдун «Менин Ауэзовумда» жекече көрүнүп, анын инсандык келбети, маданияттуулугу, инсандык сапаттары ар тараптуу чагылдырылса, Д. Досжандын чыгармаларында жазуучунун өмүрүндө болгон, бирок коомчулукка белгисиз болгон турмуш чындыгы архивдик маалыматтардын негизинде ынанымдуу берилген. 1989-жылы Д. Досжан Улуттук коопсуздук комитетинин архив фондуна кирүүгө уруксат алып, көп жылдык жана тынымсыз эмгектин натыйжасында жаралган бул эмгектерден окурман М. Ауэзовдун өмүрү жана чыгармачылыгы, жанындагы адамдарды, 1937–1938-жылдары карацгылыкка баткан казак интеллигенциясынын тагдырын көп катмарлуу, көп кырдуу замандын ачуу чындыгына күбө болгон. Бул эмгектердин баалуулугу – бул белгисиз маалыматтар алгач архивден алынып, көркөм тил менен берилгендигинде.

Жазуучу Т. Журтбаевдин «Талкуу», «Бешигиңди түзө!..», «Бейбак» чыгармаларында да М. Ауэзовдун өмүрү, чыгармачылыгы тууралуу ар ким биле бербеген бир топ баалуу тарыхый, архивдик маалыматтар камтылган. Т. Журтбаевдин «Талкуусунда» Ауэзовдун 1929–1932-жылдардагы абактагы тергөө иштери, 1936–1938-жылдардагы саясий эзүү жана куугунтук мезгили, бейкүнөө азаптозоктордун хроникасы архивдик маалыматтар аркылуу атайын изилденип, алгачкы жолу адабий иликтөөгө алынган. Жазуучунун улуттук баалуулуктар жөнүндөгү терең ой-пикирлери «Тарых талкуусу», «Эл талкуусу», «Жер талкуусу», «Талант талкуусу», «Заман талкуусу» деген беш бөлүмүндө М. Ауэзовдой сейрек таланттын энчисине тийген кийинки жылдардын тарыхый-адабий маалыматтарга бай, тарбиялык, көркөмдүк сапаттары менен баалуу китептерине айланып калды.

Ал адамдын акыл-оюн байытууга зор салым кошкон өз улутунун, урпагынын көркөм-эстетикалык көз карашын кеңейтип, казактын тарыхы менен салт-санаасын, үрп-адатын, этнографиялык дөөлөттөрүн, адабий-маданий өнөр менен дүйнө таанымын, психологиясын адамзатка таанытканы дүйнөлүк деңгээлдеги ойдун орошону, билимдүү окумуштуу, классик жазуучу М. Ауэзовдун тагдыр жолу көрсө эл суктанарлык, тамшанарлык эмес экен. Кызыгынан арманы, ырахаттан азабы, карама-каршылыгы арбын болгон татаал таланттын тагдыры кайсы этапта болбосун, жеңил болбогону да белгилүү. Т. Журтбаевдин талант менен тагдырдын талашын улуттук көз караштан түшүнүшү, публицистикалык стили бирде шыктандырып, бирде катуу, бирде жүрөгүн сыздатып, жанрдын талабына жооп бере алганын айгинелеп турат.

Тарыхый жана чыгармачылык тагдырына жана тарыхый инсандардын академиялык түшүнүктөрүнө, даанышман лекцияларына токтолуп, «Тарых талкуусун» өз ой-пикири, казак тарыхы менен айкалыштырып жыйынтыктап, М. Ауэзовдун чыгармачылыгы менен жуурулуштуруп, тамырын тереңдетет. Бул эмгектин жаңылыгы болгон тергөө иштери жана архивдик материалдар «1. Эл тагдыры. Инсандык жана тарыхый көз караш», «2. Улуттук бүтүндүк жана жарандык баш ийбөөчүлүк идеясы», «III. Алтын дарбазанын ачкычын карматкан ким?», «4. Таланттарды тумчуктуруу» деп аталган бөлүмдөр «Алаш» партиясынын мүчөлөрү максат туткан улуттун эгемендигине байланыштуу баяндалат.

Тарыхый жана чыгармачыл инсандардын тагдырына таасирин тийгизген бул чыгармалар да эгемендүүлүккө ээ болгон отуз жылдык чоң жетишкендигибиздин олжосу. Белгилүү сүрөтчү Ш. Муртазанын эгемендик доорунда жазылган «Кызыл жебе» тарыхый-автобио-

графиялык романынын акыркы тому – «Тамуктада» (1994) М. Ауэзов тууралуу бир топ жаңы маалыматтарды камтыйт. 1922-1923-жылдары Турар Рыскулов Түркстандын премьер-министри болгон туштa, М. Ауэзовдун Ташкентте окуусу, А. Байтурсынов, М. Жумабаев, Ж. Аймауытов, Х. жана Ж. Досмухаметовдордун ж.б. Ташкенттеги улуу акын-жазуучулар жана коомдук ишмерлер тобун түзүүсү, 1923-жылы М. Ауэзовдун 1927-жылы Рыскул жөнүндө жазган «Караш-Караш» чыгармасы – Турардын Казакстандын интеллектуалдык атуулдары менен тыгыз байланышта болгондугунун күбөсү. Роман боюнча талаштуу окуялар, түрдүү көз караштар ушул Алаш интеллигенциясынын тагдырына байланыштуу каралып, Т. Рыскуловдун, граждандык күрөшчүнүн образы жекечеленип, бийиктен көрүнүп турат. Казак элинин трагедиясы, XX кылымдын башындагы падышалык бийликтин колониялдык саясаты, Совет бийлигин орнотуудагы кыйынчылыктар, массалык жана зордук-зомбулуктун айынан болгон ачарчылык өлкөнү шашылыш коллективдештирүү, сталиндик зулумдук жазуучунун көркөм чындыгына айланды.

Ж. Шаштай уулунун «Биздин замандын Аяз Бийи» романында совет доорунда айыл турмушун сүрөттөп отуруп, чарбачылыкты башкаруунун советтик жолундагы кемчиликтерди сынга алган. Казак жергесинде «лениндик улут саясатын» ишке ашыруунун түптамырына үңүлүп отуруп, ал чын-чынында атын өзгөрткөн оторчулук саясат экендигине көзү жеткен. А. Аскаров жана А. Алтайлар – туулуп-өскөн Алтай аймагынын өткөнү менен бүгүнкүсүн талыкпай жазып келе жаткан калем ээлери. Кереметтүү Алтайдын алыскы бурчунда казак айылынын жашоосу Аскаровдун «Өр Алтай, мен кантейин бийигиңди» романы чын ыклас менен чагылдырылган. К. Жумадиловдун «Керемет дүйнө» аттуу эскерүү китебинде ал жашаган доорлор сүрөттөлүп, баштан өткөн күндөрдүн ойлору ортого салынган. Жазуучунун «Кыл көпүрө» (2003) романында эгемендүүлүктөн кийинки өткөөл мезгилдин чындыгы чагылдырылган М. Магауиндин «Менин» чыгармасында документалдык жана күбөлүк өзгөчөлүктөр басымдуулук кылат. Дүйнөлүк адабияттагы түбөлүк тема сүйүү темасы Б. Нуржекеевдин «Эрлүү-зайыптуулар», «Куттуу өмүр», «Бир өкүнүч, бир үмүт» романдарында чынчылдык, туруктуулук, адептүүлүк сыяктуу асыл адамдык сапаттар ар кандай психологиялык кырдаалда чагылдырылган.

Бирок ааламдашуу процессинин тез өнүгүшүнө байланыштуу руханий турмушта да олуттуу өзгөрүүлөр болгонун белгилей кетүү керек. Батыштын «массалык маданияты» улуттук адабиятка олуттуу таасирин тийгизип, руханий дөөлөттөрдүн төмөндөшүнө алып келип кептеди. Ааламдашуу сунуштаган постмодернизм адабияттын улуттук

мүнөзүнө кедергисин тийгизип, адабияттын чоң жанры – «Романдын күнү да өттү, анткени, нарк кыстаган заманда окурман роман окуп жата албай калды» деген сындуу пикирлер калыптана баштады. Адамзат коомунун бүткүл дүйнөлүк түзүлүшүнө олуттуу өзгөрүүлөрдү алып келген ааламдашуу процесси адабиятка жаңы милдеттерди койду. Күн тартибине жаңы чыгармачылык изилдөөлөрдү түзүү зарылдыгы келип чыкты. Казак адабиятындагы мындай изденүүлөр роман жанрынын башынан өткөн окуялардан ачык байкалат. Аларда идеалдуу образдарга караганда өткөндөн чыгуунун жолун издөө, жаңы типти жаратуу, турмуштук реалдуу окуялар, тарыхый инсандар басымдуулук кылгандай. Булардан тышкары казак романдары көлөмү «көбөйүп», роман-дилогия, роман-трилогия, роман-тетралогия, ал тургай беш-алты китептен турган чыгармалар чыга баштады. Азыркы казак романында композициялык түзүлүш, окуя линиясы, окуянын баяндалышы, каармандары, көркөм тили, адабий стили сыяктуу көркөм каражат жагынан жаңычылдыктар көп. Роман тилинде көркөм тил менен бирге илимий стилдин элементтери да көп чагылдырылып келет.

Акыркы жылдарда жазуучулар автобиографиялык, мемуардык жанрларга көбүрөөк көңүл буруп, тарыхтагы саясий-социалдык, маданий, адабий, руханий көрүнүштөрдү терең талдап, кеңири таразалоо келечектин милдети экенин моюндаганын эскерте кетсек. Буга мисал кылып Совет доорунда өлкөдө болуп өткөн тарыхый окуялардын, саясий репрессиялардын кесепеттерин жана түпкү сырларын жаңы муундун көз карашы жана баалоосу катары жазылган белгилүү сүрөтчү жана котормочу Бакытжан Момыш уулунун «Преломление света» романын эгемендик доорундагы көркөм прозанын алгачкы ийгиликтери катары атоого болот. Жазуучулар союзунун мүчөсү, «Добрые мосты», «Раскаленные камни», «Прозрачные льдины», «Тихие голоса», «Я еще ребенок», «Когда ты рядом» романдарынын, «Мен али ымыркаймын», «Жанымдын жаркыраган жылдызы», «Восхождение к отцу», «Дети-великаны», «Во имя отца», «Сыновья Великого Волка», «В поисках света», «Сердце волка», ж.б. китептердин автору көрүнүктүү жазуучу Момыш уулунун ар бир чыгармасы окурманды ойлондурарлык окуя, жалаң эпикалык жана психологиялык баянда жаралган каармандардын тагдыры, өзгөчө сүйлөө ыкмасы менен таң калтырат.

Белгилүү коомдук ишмер, көрүнүктүү жазуучу Бакытжан Момыш уулунун «Преломление света» романы орус тилинде жазылган жана отуз главадан турат. Главалардын аттары болбосо да, ар бири өзүнчө мааниге ээ мазмуну бар, көркөм жүк көтөрүп турат. Бул жерде «автор-кейипкер» менен анын эжеси Шамшанын 1938-жылы Караганды шаарында 1-катчы болуп турганда 58-берене менен эл

душманы катары камакка алынып, 18 жылга эркинен ажыратылган белгилүү коомдук жана партиялык ишмер Рахмалы Байжасаров тууралуу эскерүүлөрү чыгарманын диалогдук поэтикасын түзүп турат. Рахмалынын образы аркылуу сүрөтчү казак элинин совет доорундагы оор тагдыры, ачарчылык, саясий репрессия, саясий куугунтук сыяктуу бүгүнкү муун үчүн зарыл болгон тарбиялык маалымат катары тоталитардык режим ж.б. саясий окуялардын өңүтүн жана чындыгын көрсөтөт. Өмүр бою ак ниеттүүлүк менен иштеп, совет доорунун саясатына ишенген баатырдын аянычтуу тагдыры кандай гана кордукка, кыйынчылыктарга туш болгондугу тарыхый адилетсиздик катары чагылдырылган. Автор эки тарыхый мезгилге мүнөздүү улут көйгөйүн тарыхый интеллекттин бийиктигинен убакыт жана мейкиндик категорияларынын айкалышы аркылуу чагылдырат.

Жазуучу Мамытбек Калдыбайдын атактуу колбашчы Бауыржан Момышулынын тагдырына арналган «Мен казактын уулумун» аттуу акыркы көп томдугу да ушул эгемендүүлүктүн жемиши. Баатыр менен 21 жыл бирге жүргөн жазуучу М. Калдыбайдын «Унутулгус жолугушуулар», «Атак жана Чатак», «Мен элимдин Бауыржанымын». Мына ушул «Мен казактын баласымын» дегендердин мыйзамдуу уландысы тагдыры карама-каршылыктарга жык толгон эл инсаны тууралуу көптөгөн баалуу тарыхый маалыматтар менен катар, башкача өмүр баяны бар экенинен кабар берет. Эгемендик доорунда жарык көргөн бул эмгектер элдин эң көп издеп окуган чыгармалары.

Жаңы кылым, жаңы ааламдашуу доору руханий жашообузга алып келген жаңылыктар казак адабиятына да заманга ылайыктуу өзгөрүүлөрдү киргизүүдө. Казак адабияты менен бирге анын негизги роман жанры да окурмандардын талабын канааттандыруунун жаңы жолдорун издөөдө. Бул багыттагы чыгармачылык изденүүлөр жемиштүү болот деген үмүт арбын. Бирок 1990-жылдагы кайра куруу мезгилинде улуттук баалуулуктар барксызданып, көркөм проза төмөндөп, сөз эркиндиги асмандан кулап, көзөмөлсүз эркиндик адабий кризиске алып келди. «Ар илими» деп аталган адабият нукура көркөм-эстетикалык таасирин жоготуп, жаңы адамды тарбиялоодогу улуу идеалынан ажырап, окурмандын аң-сезимине ой, акыл-эсине жарык чачуу сыяктуу башкы милдетинен ажырап калгандай. Жан дүйнөгө кубат берип, көкүрөктүн көзүн ачкан, кечээги эмчектеги баладан эңкейген карыларга чейин ырдаган мукам бешик ырынан башталып, «Кыз Жибек», «Козы Көрпөш баян сулуу» элди чыныгы сүйүүгө ишендирген, романтика тартуулап, кыялга канат берип жашаткан, биз жалындуу жүрөк менен окуган адабий чыгармалары-быздын ордуна бүгүнкү күндө жаштардын коркунуч сезимин жараткан сюжеттүү мистикага толгон 25 беттик романдары келди.

«Заманбап постмодернизм багытындамын» деген жазуучулардын чыгармаларындагы тилдин жакырлыгы, азыркы заманга окшогон катаал, кыска, кайрымсыз сөздөр, иш кагаздарынын стили, токтомдор сыяктуу жупуну түзүлгөн сүйлөмдөр, адабий тилибизди жардылант-пайт, бирок байытпай тургандыгы да аныk.

Адам баласы көркөм чыгарманы руханий жактан баюу үчүн, сөздүн күчүнө таазим кылып, андан ырахат алуу үчүн, жок эле дегенде, окуганда жанына жакын боло турган боорукер дос табуу, акыл-эсти козгой турган аңгеме, сүйкүмдүү романтикалуу окуяга кириптер болуу, эстетикалык таасир алуу үчүн окубайбы? Азыркы адабияттын баарын жараксыз деп айтууга болбойт, бирок табиятыбызга мүнөздүү болгон сөз өнөрүнүн күчү бир аз төмөндөп кеткен мезгилди да баштан кечирдик. «Жакшылыктын эрте-кечи жок» дегендей, жинди тууроодон эсине келген адабият чөйрөсү кайрадан классикалык, салттуу көркөм прозага өтө баштаганы байкалат. Шалаакы тил менен жазылган жарым-жартылай чыгармалардан тажаган окурман эми Ж. Аймауытов, М. Жумабаев, М. Ауэзов, Б. Майлин ж.б. окуй баштады. Ал тургай, кечээки 1960-жылдардагылар да бүгүн ностальгияга айланып, кооз экспрессивдүү тил өзгөчөлүктөрү менен окурманды арбап алды.

Акыркы жылдары казак адабиятында өзгөчө темага айланып, көбүнчө адабий талкууларды жаратып жаткан азыркы прозадагы жаш калемгерлердин табылгалары кайра куруу мезгили менен келген жаңы көркөм мейкиндиктин, мезгилдин духун көрсөтө баштады.

Ушуга байланыштуу Казакстан Жазуучулар союзунун жыл жыйынтыктарына көз чаптырып, аттары аталган жазуучулардын чыгармаларына токтоло турган болсок, азыркы адабий процесстеги өзгөрүүлөрдү көрүүгө болот. Бирок жаңылыкты көрүү, таануу, аны так, өз убагында байкап жазуу кыйын экени жашыруун эмес. Маселен, 2012-жылы Н. Камиевдин «Мөдө хан», Т. Асемкуловдун «Тумар падыша айым», «Таттымбет сери», Ш. Бейсенованын «Сүзгөндүн акыркы күндөрү», С. Шүкүровдун «Шакчак Жаныбек», Б. Төлөөгалиевдин «Шотан Баатыр» З. Тилөөжановдун «Каракерей Кабанбай», К. Муханбеткалиевдин «Тар мезгили», А. Жаксыбаевдин «Иса акын», С. Байхоновдун «Прежевальский жылкысы», М. Мажитовдун «Амангали», «Зауал Заман». "К. Шалкардын, "Зауал заман" Э. Акимкуловдун "Шамшы", К. Ыскаковдун "Келбес күндөр элеси", Н. Даутайулунун "Кудурет жана Азап", Т. Тилеухановдун "Соңку сер" романдары жакшы бааланса, 2014-жылы Т. Маасейитовдун «Таңжарык», Ш. Кумарованын «Замана зары», С. Дүйшөнбиевдин «Таттуу алма» романдары, 2016-жылдын жыйынтыгы менен Б. Узакбаевдин «Сартай баатыр», З. Ахмадинин «Ак кылыч», Д. Канбаковдун «Казак ханы Абылай», Т. Толепбайулунун «Шыргалаң», романдары, 2017-жылы Ж. Коргасбектин «Көкжалдар», К. Адырбеков-

дун «Жуткан жүрөк», А. Кошеровдун «Дүрбөлөң», Э.Токтасыновдун «Бауыр-ай», Ш. Орынбайдын «Кайгы заман жана Төлө бий тагдыры», А. Көчөрдүн, «Үч баатыр», Албозумдун «Чыңгыз каган», А. Ахеттин «Жеңиш балдары», О.Кажымгалиевдин «Кемел» романдары, 2020-жылы А.Курмангали кызынын «Аулет менен нөөмөт» династиялык романы жаңы жанр катары аталып, жана Ж. Абдишованын «Үмүт менен өткөн дүйнө ай», Б. Тиленшинанын 4 томдук «Гибрат», С. Досжандын «Азап жана тагдыр», С. Байхоновдун «Алтай ашуусу» этнографиялык романы, К. Жиенбайдын «Күздүн жылуу жамгырлары, Б. Койшибаевдин «Өртең өскиндери», Н. Акиштин «Сүйүү менен арачалоо», Э. Алимжандын «Анажар», Т. Абдирайымдын «Тагдырдын белеги», М. Мажитовдун «Кунускерей», С. Олжабайдын «Аксак Темирдин алмаз кылычы» жана башкалар жогору бааланган. Ошондой эле, белгилүү жазуучулар Т. Нурмаганбетов, К. Сегизбаев, Т. Абдиков, М. Абдрахманов, Т. Рыскелди, Д. Ашимханов, М. Байгутов, Р. Отарбаев, Д. Рамазанов, Д. Амантай, Н. Оразов, К. Билал, Т. Зекенулы, К. Мукаш, Б. Ибраим, Т. Жандаулетова, С. Асылбекулынын прозасы, М. Отарбаев, Г. Шойбекова, З. Жуманова, Д. Мамырбай, К. Алпейисова, А. Мантай, А. Нусиптин, А. Байболдун, М. Маликовдун, М. Мукашовдун, Д. Кыдыралинин, Э. Бакаштын, О. Касымдын, Б. Аликожанын ж.б. чыгармалары да жакшы бааланып келет. «Жаш толкун» сериясында жарык көргөн жаштардын чыгармалары азыркы казак прозасындагы жаңычылдыкты, көркөмдүк изденүүнү көрсөтөт. Азыркы жаш калемгерлер турмуштун баалуулуктарына көп көңүл бурган казак прозасы салттуу сүйүү, үй-бүлө, улут жана муун, ата менен бала, эркек менен аял, эне менен бала, кыз менен жигит темаларынан өйдө көтөрүлүп, алардын психологиялык өңүттөн мааниси терең чыгармаларга ооп баратышат. Алар өзүнүн каармандарынын ички дүйнөсүнө, аң-сезиминдеги сапаттык өзгөрүүлөргө философиялык мазмунун арттырып, башкача фон бергенди жакшы көрүшөт. Азыркы адабий мейкиндикте көрүнгөн түрдүү багыттарда, темаларда иштөөгө аракеттенген жаш прозачылар кадимки эле салттуу көркөм прозадан көрө мистикалык стилдеги чыгармалары менен окурмандарын өзүнө тартууга ыңгайлашкан. Айрыкча, азыркы учурдун талабына ылайык кичинекей гана текст менен терең, мазмундуу ойлорду айта алган жаш жазуучу М. Отарбаевдин «Биз күткөн бакыт» аңгемелер жыйнагы азыркы казак прозасындагы кайталангыс туюнтма жана жаңычылдык катары көрүндү.

Бүгүнкү казак прозасында байкалган роман жанрындагы жаңылыктар чыныгы көркөм тексттер катары талдоого алынат. Ушуга байланыштуу эгемендикке жетишкен өлкөнүн жаңы элинин жаңы доордун жаңылыктары, тагдыры, табияты, жүрүм-туруму, өзгөргөн аң-сезими, ой жүгүртүү системасы түрдүү стилдик-көркөмдүк

изилдөөлөр аркылуу аныкталат.

Эгемендүүлүк жылдарында казак адабиятында жаңы темалары менен өзгөчөлөнгөн сөз чеберлери, атап айтканда, М. Магауин, Ш. Муртаза, К. Жумадилов, Б. Нуржекеулы, К. Туменбай, Н. Ораз, Т. Ахметжан жана башкалардын эмгектери бүгүнкү күндүн талабына ылайык жаралган ар түрдүү жаңылыктарды ачууга аракеттенген. Мисалы, өзгөчө М. Магауиндин көркөм эксперименттерине, түрдүү структураларына, стилдик изденүүлөрүнө көңүл бурбай коюу мүмкүн эмес. Ал жаңы калем алган жаш жазуучу эмес, бир нече романдардын, аңгемелердин автору болгон таланттуу жазуучу, профессионалдык жактан такшалып, турмуштун сырын өздөштүргөн окумуштуу, жазуучу. 2002-жылы Алматыдагы «Каганат» басмасынан чыккан 13 томдук чыгармалар жыйнагы мунун ачык далили.

Аңыз баян стилинде жазылганы менен, мурда ачык айтылбаган Алаш ордо элинин тагдыры, улут маселеси да көркөмдүк жактан талданып, изилденген. М.Магауиндин эгемендүүлүк жылдарында жазган бир нече чыгармаларын, атап айтканда, «Юсиптин кызы Светлана», «Нала», «Карлагдан кат», «Орус төрөсү», «Эл аралык чыр-чатак» ж.б. талыкпай изденүүнүн табылгалары деп айтууга болот. Дүйнөлүк адабиятка Э. Хемунгуэй киргизген телеграфтык стиль азыркы казак прозасына өз таасирин тийгизип, жаштар гана эмес, таланттуу сүрөткер М. Магауин да кыска сүйлөмдөр аркылуу ойлорду жеткирүүгө машыга баштаганы маалым.

Эгемендүүлүк доорунда тарыхый изилдөөлөргө терең маани берип, бул теманы тынымсыз изилдеп келген жазуучу Б. Койшыбаевдин «Алашия» трилогиясынын жазылуу стили – мурда казак прозасында кездешпеген жаңы стиль. XX кылымдын башындагы Алаш кыймылын ар тараптан изилдеген жазуучу казак элинин бүтүндөй бир кылымдагы тагдырын чагылдырган.

Өзүнүн стилдүү чыгармалары менен казак прозасынын көркөм мейкиндигин кеңейткен жазуучулардын бири Н. Даутайулынын «Киши ээси» деген китебине кирген эки повести, 12 аңгемеси чыныгы таланттуу, жазуучунун колунан жаралган көркөм чыгарма экени маалым. Жазуучунун профессионалдык чеберчилиги байкалып, алгачкы сүйлөмдөрүнөн эле окурмандарын өзүнө тартып турган жазуу стили «Алтын балык», «Көк көйнөкчөн кыз» жана башка аңгемелери менен таанылып, окуучуларын кайдыгер калтырбайт.

Т. Нурмаганбетовдун «Бөрүбайдын ашын ит алып качкан кыш», «Ата конуш», «Шашубай», «Ооган чымчыктары», «Жашыруун жолугушуулар», «Периштелердин өлүмү» сыяктуу тандалма чыгармалары дүйнөлүк адабияттын көркөм чектерин кеңейткен калемгерлерден

калышпаган, казак прозасынын даңкын дүйнөгө тааныткан туундулардан. Анын бүгүнкү күндөгү турмуш чындыгын мистикалык, гротесктик, магиялык реализм жолу менен берүүдөгү жаңы ыкмаларды колдонгон чыгармаларында автордун улуу таланты, көркөм чеберчилиги кайталангыс экендигин, аны өзүнүн духу, ички психологиялык толкундоосу аркылуу көрсөткөн. Т. Нурмаганбетов «...казакты улуттук кулк-мүнөзү, өң-келбети, калктык дөөлөт касиет-сапаты менен, казак руху, ички психологиялык дүрбөлөңдөрү менен айкалышта чагылдырган. Бүткүл коомго, алтургай дүйнөгө «кичинекей» казактын көзү менен карап баа берген» (А.Кеңчилик уулу, «Ар азабынын акыйкаты». «Казак адабияты», №34 , 11-сентябрь, 2020-жыл).

Белгилүү казак жазуучусу Мархабат Байгуттун «Коргонсуз жүрөк», «Жоголгон мүчө», «Машаттагы махабат», «Адабият айдыңынын периштеси», «Акпандагы мышыктар», «Ич тарлык менен куштарлык», «Хусни ханымдын хроникасы», «Иттин укугу», «Банктын иттери», «Кош бол, китеп!» ж.б. чыгармаларында эскиден арыла албаган, жаңыны кабыл ала албаган адамдардын руханий кризиси дыкат иликтенген.

Мархабат Байгуттун талантынын индивидуалдуулугу, сүрөтчүлүк чеберчилигинин өзгөчөлүгү анын айланасында болуп жаткан түрдүү темаларды изилдеп, аларды көркөм саймалап, өзүнүн юмору, стили менен ойготуп, окуучунун аң-сезимине сиңире билгенинде. Анын көркөм дүйнөсү өлкөдөгү башаламандыктар, мамлекеттик мүлктү талап-тоногондор, эгемендүүлүк алып келген жакшы сапаттар, ушул улуу мезгилди өз кызыкчылыгына пайдалангандарды да аяган жок. Жазуучу эгемендүүлүктү, эркин жүрүм-турумду туура эмес түшүнүп, мээсине кирген батыштын башаламандыгын санаторийдин аңгемелери аркылуу ачуу шылдыңдады. Сүрөтчү ар бир аңгемеси аркылуу окурмандарына сөз өнөрү адамзатка руханий баалуулуктарды тартуулаган жакшылыктын жарыгы экенин даңазалайт.

Жазуучу Ш. Кумарова кайсы гана чыгармасында болбосун «Сезим падышачылыгы» романында урбанизацияны улуттук чоң көйгөй катары карайт. Чыгармада айыл элинин шаарга отурукташуусу, шаар менен айылдын турмушундагы карама-каршылыктардын кагылышуусу чагылдырылган. «Кылым жарыгы» романында адам тагдыры, айыл турмушу, кайгы-кубанычка толгон махабат көйгөйлөрү ар түрдүү өңүттө каралып, бирок аларда бир идея бар, адам баласынын ортосундагы эки тараптуу сезимдер, карама-каршы ойлор, окуялар окурманды ар кандай толкундануларга салат. Шарбанунун чыгармаларындагы кооз тил, көркөм чеберчилик жана тунук архитектуралык деталдар, композициялык түзүлүштөр жөнөкөй баян менен берилгени менен, алардын артында жаткан кыйраткыч

сезимдер, жан дүйнө көрүнүштөрү чагылдырылган. "Кылым жарыгы" аталышы айтып тургандай, казак элинин кылымдык өмүрүндөгү тарыхый кыянаттыктар, бир үй-бүлөнүн тагдыры аркылуу айтылып, улуттун руханий тарыхына айланууда.

Таланттуу жазуучу М. Кожахметова «Жылуу чырай», «Күндүн алтын сыныгы», «Жападан-жалгыз», «Жантасилим» чыгармалары аркылуу окурмандарга жакшы тааныш. Адамзаттын акыл-эсинин жана интеллектинин түбөлүктүү руханий мурасы боло ала турган руханий баалуулукка – чыгармачылыкка мүмкүн болушунча салым кошууга дилгир М. Кожахметованын кай чыгармасын окубаңыз, ушул жазгандарынын азабын да, ырахатын да сезген сезимтал жазуучуну тааныйсыз. Чыгармаларындагы өзгөчө адамдардын тагдыры, катылган сырлар, күтүлбөгөн чыгармачылык жолдор жана өзгөчө эсте каларлык архитектуралык өзгөчөлүктөр, композициялык түзүлүштөр, стилдик туюнтмалар жазуучунун тынымсыз чыгармачылык күрөштүн натыйжасы сыяктуу кол тамгасынын кайталангыс өзгөчөлүгүн көрсөтүп турат. Анын чыгармачылык дүйнө тааным да, жан дүйнөсү кабыл албаган темага, турмушта калыптанып калган катаал принциптерге ички каршылыгын тартынбастан билдире алган табигый табияты да өзгөчө. Автордун изилдөө объектилерине адамзаттын коом турмушундагы орду, улут жана муун маселелери, аял менен эркектин келечек үчүн жоопкерчилиги, бирок жаралгандан бери карама-каршы келген эки муун менен эки жыныстын ортосундагы конфликт камтылган. Айрыкча, кыз балдардын жан дүйнөсүндөгү сырдуу, жана табышмактуу табиятына мүнөздүү болгон чынчылдык менен тазалык идеалдары, дымактуу каармандары аялдын тагдыры алсыз, коргоосуз деген пикирге түп тамырынан бери карама-каршы келет. Жазуучунун көркөм дүйнө тааным бөтөнчөлүгү, балким, ушул аял кубулушунун бийик сүрөттөлүшүндө болсо керек. Ал эми бул тексттердин артында автордук феномен да тынчсыздандырат. Анткени жазуучунун чыгармаларын билген окурмандар кошоматчылыкка жат, катаал принциптердин алкагына батпай, бирөөнү жан дили менен сүйүп, сүйгөн адамы менен себепсиз ажырашып кете берген, адам ишенгис жоруктарына тайсалдабай каршы чыккандар башкалардын көзүнчө курман болгон «жердеги кудайлардын» ээсин көрө алат. Турмушта сейрек болуп көрүнгөн каармандардын тагдыры – жазуучунун аң-сезимдүү көркөм жашоосунда системалуу түрдө изилдеген темалар.

Эл аралык «Алаш» адабий сыйлыгынын лауреаты Ш. Бейсеновдун чыгармаларында бешиктеги баласынын келечеги үчүн түйшүк тарткан жаратылыш-Эне аркылуу бүт адамдык баалуулуктар, муун менен улут ортосундагы экзистенциалдык маселелер, өмүр менен өлүм козголот. Ш. Бейсенованын жазуучулук чеберчилиги казактын

карапайым турмушун, казак кыздарынын таза болмушун баяндоодо болсо керек. Шарбанунун чыгармаларында казактын жыты жыттанат, өзгөчө энелеribиздин мээримдүүлүгү, чынчыл, таза табияты, ошол мээриминдей боорукер, назик берилет. Анын «Алтай-Иртыш» жарык көргөн тандалган чыгармаларынын «Туулган үйдүн түтүнү» аттуу эмгегинде алыста жүрсөң да унута албай турган мекендин жыты кандай таттуу, кусалыкка, сырга толгон. Айылдагы ак жайлоонун жыты, көөдөнү сүттөй аппак энелердин жыты – жазуучунун ар бир аңгемесинин өзөгү, көркөм тамыры – чеберчилигинин туу чокусу.

Акыркы жылдарда жазуучу Ш. Бейсенова ар кандай себептер менен архивдин тереңинде жаткан байлыктарды казып, улуттук баалуулуктарды даңазалап келет. Казактын кай бир даанышман энелери менен өлкөнү сактап калуу жолунда эрдик көрсөткөн баатыр кыздарынын кыял-жоругу, бийик улуттук кулк-мүнөзү, сулуу, көркөм келбети изилденип, иликтенип жатканы кубандырат. Элдин тиреги болгон, бирок ушул кезге чейин казак руханиятында көркөм образ катары көрүнбөй келген Сүйүнбике, Сүзге, Бозок ж.б. сыяктуу баатыр кыздардын тарыхын, ар түрдүү архивдерден издеп, даңазалап, бастырып чыгаруу, тагдырын изилдөө жазуучунун мекенчилдигин көрсөткөндүгү талашсыз. Эгемендүүлүк менен келген эркиндиктин натыйжасында баатыр кыздардын элеси архив чаңынан тазаланып, даңазалана баштаган. Ш. Бейсенова айрым кандуу окуяларда, тарыхый экспедициялар, кууш жол жана тайгак кечүүлөрдө Казакстандын ыйык талаасын солкулдаткан окуяларда өз үй-бүлөсүнүн, урпактарынын, улутунун эгемендиги үчүн тынымсыз эрдик көрсөткөн баатыр кыздарыбыздын сулуулугу менен кадыр-баркын, акыл-эстүүлүгүн, акылмандыгын, баатырдыгы менен эрдигин элге жеткирип калууну өзүнүн парзы деп эсептейт. Анда жазуучу байыркы сак ханышалар Тумар, Сүйүнбике, Сүзгөлөрдөн баштап казак кыздарынын баатырдык эрдиктерин, ал доордун казактын азаптуу тарыхын окурманга тартуулоо максатын көздөйт. Азыркы казак прозасында адамзаттын жан дүйнөсүнө нур чачкан легендарлуу Аял-Энелердин асыл образы, алардын мезгилдин руханий зарылчылыгына айланышына ушул нерсе жетишпей тургансыйт. Жазуучунун оригиналдуу сөз айкашы, профессионалдык чеберчилиги, тема тандоодогу, каармандын жүрүм-турумун скульптуралоодогу көркөм табитти билүүсү да көңүл бурууга арзыйт. Тарыхый реалдуулуктун алкагынан чыкпай ойлуу дүйнө жаратуудагы чоң профессионалдуулук, мазмун менен форманын ички бүтүндүгү, көркөм-эстетикалык гармониялуулугу көңүлдү бурбай койбойт.

Азыркы казак адабиятындагы интеллектуалдык прозанын күчтүү өкүлү М.Ыскакбай – чыгармаларындагы окуялардын таң калыш-

туулугу, метафоралуу айтууга ыкташы менен өзгөчөлөнгөн жазуучулардын бири. Анын «Уят тууралуу аңыз», «Жойкын төбө», «Ашык болуп көрбөгөн келинчек» повесттери, «Пенде Өмүр» романы окурмандар тарабынан жогору бааланып, анын мукам тилине, каармандарынын күтүүсүз тагдырларына кызыккан, анын талантына суктангандар арбын.

Р. Отарбаев – эгемендик доорунда элге таанылып, көркөм мейкиндиктен эрте кеткен жазуучулардын бири. Анын «Дүйнө кайып», «Чыңгыз хандын көз жашы» ж.б. чыгармалары белгилүү сынчылар, адабиятчылар тарабынан кеңири талдоого алынып, окурмандарга таанылган.

Өзгө улуттун эмес, өз калемдештери менен да чаташтырбай тааный турган М. Каназ – «Буру жолдогу», «Жусан иісті жүрдек поезд» «Жетинчи класстагы шойкоң махабат», «Эски кыштоо», «Иттин өлүмү» деген улуттук мүнөзгө толгон чыгармалары менен таанылган жазуучу. Анын аңгемелериндеги улуттук мүнөзгө каныбызга сиңип калган сапаттарды жандандырып, бала кезде көкүрөгүбүздө калган көрүнүштөргө кайтарып алып барары анык.

С. Жубатыр уулунун үч томдук «Абыржы» романы – өткөн кылымдын соңку жылдарынан баштап дүйнө жүзүнүн трагедиясына айланган Арал тагдырын Адам тагдырынан ажырата албай тургандыгыбызды жаркын сүрөттөгөн кайталангыс туунду.

Т. Рыскелдиевдин төрт томдук «Улуу көч» романында албан көтөрүлүшүнөн кийин көчүп кеткен элдин тагдыры чагылдырылган. Зейнолла Тилеужандын «Каракерей Кабанбай» дилогиясында эл кырылып кала жаздаганда жанын аябай канын агызып, башын баталгага койгон Кабанбайдын эрдиги сүрөттөлгөн.

Б. Мерекенованын «Тагдыр» жыйнагындагы ушундай эле романында бүгүнкү күндүн чындыгы чагылдырылса, Ж.Абдишованын «Өмүр сүрсөм... кеч эмес» аттуу жыйнагы да ойдогудай чыгып, анын бүгүнкү турмуштун тарыхын көркөм тил менен сүрөттөөдө чебер экендигин көрсөтөт. Мындай ыкманы карманган жазуучу жеңбесе утулбастыгы белгилүү. М. Шуйыншалиеванын «Ар азабы» жыйнагына кирген «Сиңдимдин сүйгөнү» аттуу аңгемеси эл арасында пайда болуп, бирок массалык коомдук кубулушка айлана элек «заманбап токол» деген ат менен белгилүү болгон маселеге арналган. Бул да бүгүнкү турмуштун чындыгы. Улуу колбашчы, көрүнүктүү жазуучу Б. Момышулынын келини, жазуучу З.Ахметованын «Бабалар аманаты» чыгармасы «Күнөстүү күндөрдүн» мыйзамдуу уландысы болуп жаралып, көпчүлүк окурмандар тарабынан жылуу кабыл алынган. Улуттук каада-салттын мыкты үлгүлөрү элибиздин данктуу перзенти

Б. Момышулынын сөздөрү менен баяндоо чыгармага көрк кошуп, анын баасын арттырып турат. Казак окурмандарынын сүйүктүү жазуучуларынын бири С. Асылбекулунун «Ташкара», «Рабиганын махабаты», «Карашадагы үйлөнүү тою», «Үчкара», жана башка чыгармаларында жазуучунун туруктуу каармандары – айыл адамдары жүрөк жылытарлык жанга жакын казак мүнөзү менен сүрөттөлгөн. Адабиятчы, сынчы, жазуучу Б. Ыбрайым өткөөл мезгилдеги турмуш, баалуулуктар тууралуу «Тозу», «Мен жана Карагөз» повесттеринде жаңы замандын табиятын, мүнөзүн көркөм чагылдырат.

А. Аскардын «Кечээги күндүн окуясы», «Калжан менен Лазиза», «Аял парасаты», «Алтайдын алтын күзү эле» китептери – азыркы казак прозасына кошулган жаңы табылгалар. Жаратылыш кубулуштарын бай тил менен көркөм сүрөттөгөн жазуучунун чыгармалары заман алмашып, коом кайра жанданса да, адам табиятындагы карама-каршы сапаттар, экзистенциалдык кубулуштар сөз өнөрүндө түбөлүктүү тема катары орун алып жатканын көрсөтөт.

С. Досжановanын «Чоң үйдөгү үрөй» романында XX кылымдын башында Каркырада татар соодагери Ахметов салган эки кабаттуу үйдүн үрөй учурарлык тарыхы жана ал жерде жашаган адамдардын табышмактуу өлүмүнүн себептери баяндалат. «Азап жана тагдыр» романы казактын салттуу үй-бүлөсү, жаш жубайлардын турмушу, Семей полигонунун кесепеттери, жыл өткөн сайын көбөйүп бараткан тирүү жетим балдар, турмуштагы социалдык теңсиздик, майыптардын тагдыры, ж.б. окуялар баяндалат. Дүйнөлүк жарылуулар – атактуу инсандарыбыз Абай, Шакарим, Мухтарлар туулуп-өскөн улуу инсандардын мекени болгон жерлердин отко күйүп, атом бомбасы далай үй-бүлөлөрдүн очогун талкалагандыгы сүрөттөлөт. Кызыл империянын карапайым элдин тагдырын талкалаганы, саясый оюндар, курмандыктар бир эле үй-бүлөнүн трагедиясы аркылуу баяндалып, саясий эркиндигинен ажыраган өлкөнүн, элдин трагедиясы, Советтер Союзунун тушундагы улуттардын тагдырына шовинисттик көз караштын болушу, калктын ички ой-санаасы, кайгы-муңу менен каралып, анын абалы сүрөттөп берилген. Романдын акыркы бөлүмдөрүндө Семей полигонуна байланыштуу илимий-изилдөө иштери жана бул темага арнап жазган сүрөткерлер менен жазуучулардын чыгармалары, полигондун жабылышына салым кошкон адамдардын эрдиктери тууралуу көптөгөн жаңы тарыхый фактылар камтылып, ал эми системалуу эмгектин жана кайра-кайра каршылык көрсөтүүнүн натыйжасындагы жеңишти ар кандай ыкмалар, стилдер, көркөм изилдөөлөр менен чагылдыра алган. Бул эмгекти белгилүү адабиятчы А. Исимакова: «...Роман полигондун аймагында жашаган жана радиациядан жапа чеккен каармандардын физикалык жана

психикалык азап-тозокторун көркөм жана реалдуу чагылдыргандыгы менен баалуу. Көркөм сөздүн бул негизги талабы роман жанрына ылайык ишке ашкан. Бул – мезгилдин чындыгын чагылдырган жаңы роман... С. Досжан — өзүнө гана таандык стили, өзгөчөлүгү бар жазуучу. Бүгүнкү постмодернисттик мейкиндикте мистикалык маанайды чагылдырган, мезгил чындыгын көрсөткөн окууга оңой тексттер көбөйүүдө» деп баа берген («Коргонсуздук коому». Казак адабияты» №52, 2019-ж.)

Адабиятта эгемендик доорундагы саясий-коомдук абалды, коомдук турмушубуздагы өзгөрүүлөрдү өз көзү менен көрүп, алардан ой ала алган азыркы калемгерлердин табылгалары чындап эле жаңы билимди, жаңыча изилдөөнү көрсөтөт. Азыркы казак жазуучуларынын өсүп-өнгөн чөйрөсү, тарбиясы, билими, ж.б. алардын көркөм көз карашынын калыптанышына түздөн-түз таасирин тийгизген саясий факторлор, моралдык моделдер экени айкын. Демек, алардын адабий дүйнөсүнүн башаттарын, калыптанышын, өнүгүү эволюциясы менен тыгыз байланышта кароодо гана ийгиликке жетишүүгө болот. Маселен, эгемендүүлүк доорундагы коомдук-руханий турмушта болуп өткөн бардык өзгөрүүлөрдү, факторлорду көрүп өскөн жаш калемгерлердин бири Н. Ораз прозасында заман өзгөргөнүнө байланыштуу адамдын ички дүйнөсүнө тереңдеп кирип, жан дүйнөсүнүн түпкүрүндө катылган сырдуу сезимдерди психологиялык көрүнүштөр аркылуу ачып бергендигине күбө болобуз. Анын «Түнкү жалгыздык», «Эжем, жездем жана мен», «Аттын көз жашы», «Бакыт кушу», «Коңур шалы», ж.б. айрыкча эгемендик доорунда тынымсыз чыгармачылык изденүүсүнүн натыйжасында жазуучу, сценарист, драматург катары элге кеңири таанылган Н. Ораздын ачарчылык жөнүндөгү «Казыгурт окуясы» аттуу чыгармасы бүгүнкү күндүн окурмандарынын сүйүктүү чыгармасы. «...Балдардын ызы-чуулуу турмушунан башталган анын чыгармачылык өсүү жолу бүгүн коомдун турмушунун бардык этаптарында адамдын жан дүйнөсүндөгү өзгөрүүлөр аркылуу көркөмдүк өзгөчөлүктөр менен эстен кеткис образдарды жаратып, адабиятыбызды жакшынакай юмор менен, сылык маданияттуулук, тилдик корунун байлыгы менен, деталдардын кыймылдуулугу, кийинки мезгилдеги каармандардын акыл-эстүүлүгү, ойлуу прозасы менен адабиятыбыздын казынасын көркөмдүк бийиктикке көтөргөн чыгармалары менен толуктады. Ал көркөмдүк критерийлердин татаалдыгына жетиштүү каныккан, керектөөсүн Батыш менен Чыгыштын адабий агымдарынан, моделдеринен алган, бирок Батыштын да, Чыгыштын да таасирине арбалып калбастан, жаңыдан пайда болгон евразиялык баяндоо формасын казак тилинин өнүгүү процессине ар бир чыгармасы аркылуу киргизе билген жазуучу», - деп

көрүнүктүү драматург жана сүрөткер Д. Исабеков тегин жерден айтпаса керек. (Д. Исабеков «Кемелдик кеңдиги» №39.24-30.09.2020).

Чынында эле жаратылыштын белгисиз сырлары, табийгаттын жандырмагы жок купуя жактары көп эмеспи. Бала кезинде жомок аркылуу угулган коркунучтуу окуялар, мистикалык каармандар, укмуштуудай табият сырлары мына ушундай өткөөл, өзгөрмө доордо өз өрүшүн таап, орун алып жатканы адабият тарыхынан белгилүү. Мына ушул эгемендик жылдарында мифологиялык логикага таянып, ээн руханий мейкиндикти толтурууга, элдин руханий жактан төмөндөп кетүүсүнө жол бербөөгө аракет кылган көптөгөн көркөм чыгармалар пайда болду. Буга Батыш адабиятынын тийгизген таасири да чоң болсо керек.

Ал эми азыркы адабиятта көп айтылып жүргөн модернизм жана постмодернизм концепцияларынын негизинде жазылган Р. Муканованын «Туткун», А. Ыксандын «Дүңгіршек», Д. Амантайдын «Мен сизди сагынып жүрөм» чыгармалары, сөз искусствосунун талабына ылайык көркөм-эстетикалык дүйнөгө жооп берерлик даражада. Мисалы, Д. Куат, Р. Муканова, А. Кемелбаева, М. Омарова, Д. Мамырбаева, Г. Шойбекова, Л. Коныс, А. Козыбагарова, Ы. Шалгынбай, Э. Нурахмет, А. Куанышулы, Н. Хавдай, А. Адилбек, Б. Сармекова, Д. Жылкыбай жана башка жаштар бул жанрга жакын. Окурмандын аң-сезимин сенейтип, тынымсыз коркуу абалында кармоону аң-сезимдүү түрдө тандап алган жаратмандардын ийгилиги жана өзгөчөлүгү да ушул окшойт. Алардын прозасында адамдык сезимдер, тагдырлар, чакан текстке дал келген технократтык символдор, дүйнөлүк адабиятта пайда болгон жаңы ыкмалар, стилдик туюнтмалар жана башка бүгүнкү учурдун талабына жараша өрчүгөн көркөм табылгалар табигый мыйзамдуулук экендигин көрсөтүп турат.

Чыгармаларынын өзөгүн бүгүнкү күндөгү заманбап темалардан пайдаланып, өзү жашап жаткан коомдун тамыры терең карама-каршылыктарын замандаштарынын тагдыры аркылуу изилдөөгө аракет кылган Роза Муканова да новатор жазуучу.

Чыгармачылык изденүүсү тынымсыз фундаменталдык темаларды изилдөөгө арнаган таланттуу жазуучу жаратылышка жасалып жаткан кыйраткыч кырсык кутумдун, адамзатка атылган октун кесепети экенин эскертип, экология темасын адабий мейкиндикке алып чыккан. Анын «Түбөлүк бала бейне» аттуу эмгеги кичинекей замандашыбыз Лайлинин тагдыры аркылуу адам менен табияттын ортосундагы бүгүнкү конфликттин трагедиялуу зыянын чагылдырган. Көзүн ачкандан тартып өспөй, чоңойбой, башкалардын андан өткөн көздөрүнүн отуна куурулуп, өзөгүнө чейин өрттөнүп, өмүргө зар

какшаган Лайлинин образы – бүгүнкү күндө дүйнө жүзү боюнча жайылган өзөктүк куралдын көптөгөн курмандыктарынын бири, типтүү образ. Адамдын руханий табиятын чагылдырууда жаңы мейкиндикти ачкан жазуучу бул жерде символизацияны, табышмактатуу, шизоанализди, галлюцинацияны, бейаң дүйнөнү, фантазияны, кыялды, сынчыл ой толкунун, сезим ыргагын, психологиялык күрөштү жана өзүнүн терең сезимдери менен конфликти, башкача тон менен жаңы экспрессивдүү тил, өзүнчө бир окуя менен өзгөчөлөнтүп берүүнү көздөгөнү сезилет. Күнүмдүк турмушта көп кездешүүчү окуяны көркөм мейкиндиктеги түпкү руханий кубулушка айкалыштырып кооз саймалаган жазуучунун калеми сейрек көркөмдүк касиетке ээ. Анын чыгармаларында терең ой жүгүртүүнү талап кылган ой, ар бир окурмандын жүрөгүн сыздаткан муң, аны окугандан кийин токтото албай турган өкүнүч бар. Анын «Сарканшык», «Өзүң», «Тул», «Дүйнө кезек», «Монастырь», «Карача дөбө» ж.б чыгармалары буга далил.

Чыгармага кейипкер болгон тарыхый инсандардын (каардуу колбашчы Чыңгызхан, акын Мукагали, сүрөтчү Калмыков) образдары типтүү образдарга айланган кейипкерлер адамзаттын «азап тартууга жаралгандар» (Ж. Аймауытов) дегендей ички сезимдери менен образ болуп турат. Пенделик бешенесине жазылган кайгы менен бактысын турмуштук штрихтер менен толуктаган жазуучунун көркөм окуясы ынандырарлык, тили тунук, түшүнүктүү. Сөз кору ой процессинин татаалдыгы жана кайталангыс тили менен таң калтырат. Бул жетишкендиктердин баары жазуучунун жазуу стилинин өсүү баскычындагы үзүрлүү изденүүсүнүн натыйжасы экендиги талашсыз.

Роза каармanынын көз ирмемдик маанайын алып, анын ички руханий дүйнөсүндөгү, психикалык сезиминдеги күтүүсүз өзгөрүштөрдөн жашоонун маңызын, мазмунун издейт. Постмодернизмдин поэтикасына тиешелүү көркөм баалуулуктар ушул пункттарда ачылып, бирдиктүү адабий дүйнө менен байланышат. Роза азыркы казак коомунун азап-тозокторун тарыхый-мифтик тармакка байланыштырып, айрым адамдардын тагдырындагы кара тактарды ашкерелейт. Розага постмодернисттик жазуучуларга мүнөздүү ойчулдук жана философиялуулук жат эмес. Оймоктой ой чабыттары чыгармаларындагы баалуу ойлор, тагдыры талкаланган каармандардын абалы, рух эркиндигин эңсеген адамдардын ачуу чындыгын чагылдырган көркөм чындыктар автордун сөз өнөрүндөгү өзгөчөлүгүн көрсөтөт. Розанын чыгармаларын да түшүнүү кыйын, асты калың, бүктөлгөн сырларга толо. Жазуучу эс-тутум, күндөлүк, арбак, кыял жолдорун бүгүнкү постмодернисттик эстетикага мүнөздүү дискурстар менен дүйнөсүн кооздой алган. Бүгүнкү жаңычыл жазуучу

анын калеминен жаралган чындык-мазмуну көп кырдуу, катып калган концепция алмашып, кечээки реалдуу турмуш бүгүн өз баасын жоготкондугун баса белгилейт. Мына ошондуктан Р. Муканованын «Кудирет-кие» аттуу чыгармалар жыйнагында мазмун жана формасы жаңы мааниге ээ болгон символдуулук, катмарлоо, түспөлдөө, элестетүү, эс тутум, кыялдануу, түш көрүү, акылга сыйбастык, аңсезим агымы, түрдүү даражадагы кептер, кара магия, симулякр, миф-легенда, тамсил, интерпретация, герменевтика, хронотоп ж.б. сыяктуу көркөм чагылдыруу ыкмалары кеңири колдонулат.

Постмодернизмдин эстетикасы азыркы адабият таанууда, маданият таанууда, философияда бир бүтүн катары каралып, автордун «өзүн» жана «автордун өлүмүн» (Р. Барт) жок кылып, жазуучунун фантазиясын, ой жүгүртүү күчүн кагаз бетине түшүргөн автор, ауктор, скриптор, нарратор, наррататор синонимдердин катарын өзүнө камтыганы белгилүү. Көркөм тексттин ээси ким деген суроого бул аталгандардын баары аралашканы талаш болбой калды. Азыркы доордун көркөм сөзүндө мурунку салттарды жерибей кошуп, өнүктүргөн жаш толкундун өкүлдөрүнүн бири Розанын баяндоочу рельефтери да алардын ушул постмодерндик поэтикага ыктагандыгын айгинелеп турат. Бүгүнкү жаңычыл стилдик изденүүлөр жаш муундарда улам көбүрөөк байкалууда. Ж. Аймауытов, М. Ауэзов сыяктуу залкарлардын чыгармаларынан башат алган, бекем орногон эпикалык-психологиялык салттын бүгүнкү жаңычыл стилдик изденүүлөрдүн кийинки жаштарда көрүнө баштаганы кубандырат. Адабияттагы чыгармачылык процессти өкүм менен башкаруу мүмкүн эместигин эске алсак, Батыштан келген постмодернизм, постструктурализм, деконструктивизм, семиотика ж.б. азыркы жазуучулардын жеке өзгөчөлүктөрүн аныктоого негиз берүүдө. Жаштар жаңыча жаза баштаганы, алардын постмодернисттик поэтикага мүнөздүү чагылдыруу каражаттарына болгон кызыгуусун түшүнүү менен кабыл алганыбыз оң. Дүйнөлүк руханий мейкиндиктеги жаңылыктарды кесипкөй тажрыйба менен өздөштүрүү да руханий муктаждык.

Өмүрдүн тез өтүшү, адалдык менен кутумдун, жакшылык менен жамандыктын бүтпөс талашы татаал экзистенциалдык мааниге ээ, натыйжада бул эки категориянын ортосунда түбөлүктүү дискурс пайда болду. Түбөлүк баалуулук болгон өмүр менен өлүмдүн ортосундагы мындай диалог-дискурстар каармандарга патологиялык фон, психологиялык портрет тартуулап, ошону менен ички жан дүйнөсүндөгү сырдуу эмоционалдык кубулуштарды кылдат изилдөөгө чакырат.

Розанын чыгармаларындагы акындардын – Пушкиндин, Мукагалинин, композитор Шамшынын, сүрөтчү Калмыковдун, Чыңгызхандын жана башка тарыхый инсандардын прототиптери постмодерндик

поэтикага мүнөздүү болгон «симулякр» терминин таңуулайт. Көркөм кейипкерлердин сыры мистикалык көз караштан түшүндүрүлөт. Жазуучу-баяндоочу алар тууралуу негизги ойлорду ачык айта бербей, ой стимул катары кабыл алуучуга калтырылат. «Кудурет-кие» аттуу чыгармасында Чыңгызхан менен иниси Хасардын апасы Өлең-апанын Теңирге жалбарып сыйынып, эки баласы катуу касташып, бөтөн болуп кетпесин деп тилейт. Чыңгыз хандын бир тууганы Хасарды жазалоону буйруганын угуп, келип, үн салып, доосун билгизүүсү психологиялык ыкма иретинде мурда эч качан колдонулбаган. Таң калтырган да, таасирдүү да бул деталь чындыктын туу чокусун акылмандык менен көрсөтүп, тексттин көркөмдүк баалуулугуна чоң эстетикалык жүк кошот.

Мисалы, М. Омарованын «Кадыр түн» жыйнагына кирген чыгармалары автордун көздөгөн идеясын, өзүнө мүнөздүү жазуу стилин, визуалдык шык-жөндөмүн, дүйнөнү капысынан аңдоосун ачып берет. Азыркы казак прозасында өзүнүн тилдик, стилдик, көркөмдүк, жанрдык айырмачылыктары менен өзгөчөлөнгөн жазуучу М. Омарованын чыгармалары эгемендүүлүктөн кийин келген жаңычыл көркөм ойчул чыгармалардын тобунан орун алары талашсыз. Жазуучунун кол тамгасын айырмалап турган микросюжеттүү чакан чыгармалар, кээде болгону 3-4 абзацтан турган көркөм тексттер да бүтүндөй ойду туюнткан синтаксистик, ритмикалык, мазмундуу бүтүндөй түзүлүш. Бул чыгармалар кыска роман жазууга аракет кылган жазуучулардын жакшы жышаанын көрсөтүп, азыркы прозанын мыкты үлгүлөрү болуп саналат.

Чакан жанрдагы чыгармалар ар бир өлкөнүн улуттук баалуулуктарынан жана менталитетинен маанилүү руханий маалыматтарды берет. «Деңиз даамы тамчыдан билинет» демекчи бул аңгемелер казак окурмандарын абдан кызыктырып жатканы талашсыз. Рухий дөөлөттөрдүн баалуулуктары кулаган замандын элесин берген мындай мифтик адеп-ахлактык кодекстер, обочолонгон окуялар, кызыктай ой жүгүртүү системалары, жаңы жазуу стилдери бүгүнкү көркөм сөз дүйнөсүндө жаңыча көрүнүштөрдү, жаңы аракеттерди көрсөтүүдө. Азыркы прозада өзүнө, жашоосуна, коомуна канааттанбай, өзүн социалдык чөйрөдөн четтетип, өзүн керексиз адамдай сезген каармандарды көп жолуктурабыз. Алардын аң-сезимсиз тантырак, кооптуу-коркунучтуу тагдырлары авторлорунун бүгүнкү турмуш жөнүндөгү көз караштарын көрсөтүп турат. Жакшыбы-жаманбы, таптык идеологияга мүнөздүү, бир жактуу сүрөттөлгөн кечээки прозадагыдай баатырдык сапат, идеал жок. Романдагы эрдик жасай албаган каармандардын көрүнүшү жалпысынан азыркы коомдогу кемчиликтерди айгинелейт.

Заманбап прозада постмодернизм багытында тайманбай кадам таштаган жазуучу А. Кемелбаеванын «Мунара» романын элдин руханий талабына ылайык чакан жазылган, аз көлөмдүү жаңы жанрдагы, ыкчам окуп, тез кабыл алууга ылайык психологиялык текст десек болот. Бүгүнкү доор массалык адабияттын жанрдык түрлөрүнүн – детектив, триллер, мелодрама, фантастика, бестселлер ж.б., бүгүнкү турмуштун ыргагын кармаган, көңүл ачууга ыңгайлаштырылган, түбөлүктүү баалуулук эмес, бардык куректагы окурмандарга арналган чыгармалардын доору – бүгүнкү доор. Жазуу стили жагынан ар кыл изденүүгө жык толгон көркөм билимдин тамсилдери, эссе-сүрөттөөлөрү бүгүнкү турмуштун өзүн чагылдырат.

Акыркы жылдары салттуу табитти, калыптанып калган принциптерди кабыл албаган жаштардын прозасында кездешкен тилдик каталар, мүчүлүштүктөр жоюлуп бараткандай. Жаңылыкка жан тарткан жаштар өз адабиятыбызга түп-тамырынан бери өзгөртүү киргизүүнү чечип, жаңы дем, жаңыча мамиле, жаңы мазмундагы чыгармалар менен келишти. Алардын бири Л. Конуштун «Кулпунай кошулган балмуздак» романы. Улуттук руханий дүйнөбүздү толкундаткан новаторлордун толкунунда Л. Конуштун көркөм табылгалары да жаңычылдыгын көрсөттү. Болгону 142 беттен турган ушул мезгилдин көркөм хроникасы болгон чакан романда айыл менен шаар турмушу жанаша алынып, кейипкердин көз карашы аркылуу реалдуу чагылдырылган. Биринчи жактан баяндалган романдын окуясы мистикалуу жазылып, окурманды кайдыгер калтырбайт. Кайра куруу доорундагы казак адабияты башынан өткөргөн рухий кризистен аман чыккан Лирадай азыркы жаштардын прозасын табити бийик, саналуу гана кыраакы окурмандар түшүнө алат. АКШ акыны Э.Л. Пунд айткандай: «...сүрөтчү өз улутунун сезимтал интуициясы сыяктуу. Менимче, бул жердеги карапайым эл аларды толук түшүнө албайт». Азыркы замандын руханий талабына ылайык адабият дүйнөсүнө жаңы интуициялуу, турмушту, искусствону жаңыча кабыл алган өзгөчө өркүндөгөн муундун келгени кубандырат.

Романдын кириш сөзүндө жазуучу Л. Конуш бүгүнкү турмуштун текстин кандай формада, кандай мазмун менен айтуунун маанилүүлүгүн эске алганы баяндалат. Жаш жазуучунун романы өз доорунун мейкиндигине жана мезгилине карата анын көркөм-эстетикалык көз караштарынын жаңыланганы жөнүндө маалымат берет. Л. Конуштун романынын ыкмасы таң калыштуу, билими мистикалык болгону менен анын ой жүгүртүү системасынан, сөз айкаштарынан тааныш баяндарды таанып, толук сүйлөмдөрдү окуй алабыз.

Л. Конуштун прозасы постмодернист жазуучулардан өз өзгөчөлүгү менен айырмаланат. Анын каармандары кандайдыр бир кыялды

ээрчип, романтикалык фантазияга жетеленген жаштарга караганда, эмне кылып, эмне иш бүтүрүп жатканынын эсебин бербеген адамдар. Бирок, алардын бир бурчунда эски айылга, өлкө-жерге, ал жердеги элдин тагдырына тынчсызданып жатканы байкалат. Бул азыркы жаш калемгерлер түпкү тамырынан толук ажырай электигин, жаңы нерселерге өтүп баратса да, салттык өнөрүн таштабай жатканын көрсөтөт. Ошол эле учурда автор койгон максат орундалып калгандай. Төөдөй баалуу темаларды сакадай түшүнүккө салып, өмүр сабактарын түймө сымал тамсилдерге айландырган. Ал өзүнүн тилин, стилин, кыска тексттер менен жеткирет. Бул жерде азыркы казак прозасы гана эмес, дүйнөлүк адабиятта кеңири тараган публицистикалык стили, гезит жанрларына мүнөздүү кабар агымдары, мистикалык мазмундагы психологиялык тексттер, өлкөнү дүрбөлөңгө салууга дилгирлик жетиштүү. Роман окууга оңой, бир мазмундуу, башкы каарман-автор, кечээки кичинекей сары кыз менен бүгүнкү Лаура аттуу журналисттин окуялары. Сүйлөмдөрү жакшы түзүлгөн, постмодернистмин деген жазуучулардын тилдик каралоосунан алыс, ойлору кыска болсо да тунук, сүрөттөлгөн турмуштун штрихтери да жаркын, татаал конфликт болбосо да, акыл-эси тушалып, көңүлү чөккөн, бүгүнкү беймаза каармандардын азабынан коомду катаалданткан бейбаш каармандардын жан дүйнөсү профессионалдык чеберчилик, мистикалык реализм менен чындап өлчөнгөн.

Д. Мамырбаеванын «Сүйүүнүн ак жааны» аттуу аңгемелери, баяндары жазуучунун өз доору, замандаштары, алардын ар кандай тагдырлары менен маанайлары, кайгы-кубанычтары жана башка жагдайлар тууралуу ой толгоолорунан турат. Адамзатка берилген өмүр менен өлүмдүн ортосундагы азаптуу жылдар бардык карама-каршылыктары менен сүрөттөлсө, мында автордун өзүнүн чыгармачылык өзгөчөлүгү көрүнөт. Д. Мамырбаеванын прозасындагы тагдырдын кагылышуусу, турмуштук карама-каршылыктары маани-мазмуну, ар түрдүүлүгү, стилдик жаңы бурулушту аныктаган изденүүлөр жана өзгөчөлүктөр, адеп-ахлак идеалдары, адептүүлүк, чынчылдык ж.б., абийир параметрлери окурманды ойлондурбай койбойт. Кичинекей аңгеме, ой үзүндүлөрү болсо да, аларда идея, образ, сүйкүмдүү тил бар. Эпикалык баяндан обочолонгон ойго жат окуяга титиреген сезимди тартуулаган очерк-сүрөттөрдү да чагылдыра алат. Бүгүнкү күндөгү турмуштун түрдүү өзгөрүүлөрүн байкап, баамдап, баалап, бүгүнкү күндүн көз карашы менен берген автор аларды көркөм өнөрдүн күчү менен окурмандарына жеткирүүгө дилгир.

Темасы бүгүнкү күндүн окуялары болгондуктан, анын берилиши, баяндалышынын формасы да ошого ылайык болушу табигый нерсе. Мазмун менен форма шайкеш болушу, алар бири-бирин

толуктап турушу керек.

Бүгүнкү күнү дүйнөлүк адабиятта бестселлер жанры гүлдөп, адабият, маданият айылынан алыстап, азыр телевидение, кино сыяктуу мекемелер алдыңкы планга чыкты. Эми О. Сулейменов жазгандай («Свобода слова» гезитине берген маегинде), Л.Толстойдун «Согуш жана тынчтык» эпопеясын, О. Бальзак менен Э. Золянын бир нече томдук эпопеяларын окуган окурман жок. Анткени бүгүнкү окурман эки саатта кинодон баарын көрө алат. Узун романды окууга мүмкүнчүлүк да, каалоо да жок. Албетте, ар бир адамдын өз табити бар, андыктан ар ким өзүнө керектүү китепти тандашы керек.

Азыркы казак прозасында постмодернисттик агымдын эстетикадагы эрежелерине эң жакын турган чыгармалар – Д. Амантайдын «Тоту куш түстүү көпөлөк», «Шайтан менен шайыр» романдары десе болот.

Анын чыгармачылыгындагы күтүүсүз тилдик кубулуштарды, сүйлөм түзүүдө ыңгайсыздыкты, чыгармачылыгындагы олку-солкулуктарды, изденүүлөрдү улуу муундагы көптөгөн жазуучулар кабыл ала албаганы тууралуу мезгилдүү басма сөздө талкуулар болгондугу белгилүү.

Салттуу эпикалык сюжетке караганда чакан этюд жанрына жакыныраак сүйлөмдөр менен киносценарийдин стилинде формалдуу мүнөзгө ыктаган чыгармалардын тобунда диалогдор басымдуу роль ойнойт. М. Магауиндин «Кыпчак аруусу», «Жармак» романдарында негизги максат болгон автордун өзү жана анын чыгармачылыгы жөнүндөгү жазууларга өзгөчө көңүл бурулса, Дидардын чыгармаларында конкреттүү бир мезгил, ошол мезгилге мүнөздүү системалуу окуя, адаттагыдай эле кооз токулган композициянын үлгүсү көрүнбөйт.

Жазуучу Д. Амантай өз чыгармаларында Батыш адабиятында көп колдонулган окуялар менен ойлордун диалогун түзүп, көбүнчө кыска, татаал ой жүгүртүү процессине киришет, ошол мезгилдеги саясий-социалдык, руханий турмуштун тарыхын мүмкүн болушунча ачык берүүгө аракет кылат. Анын чыгармаларындагы чолок ой, кызык жана татаал сүйлөмдөрүн, күтүүсүз тилдик фразеологизмдерин, биздин көркөм дүйнөбүз түшүнө албаган логикага сыйбас түзүлүштү ар бир окурман баамдайт. Балким, бул жаңы көрүнүш, жаштар үчүн жаңылык окшойт, бирок мындай лингвистикалык жана ар түрдүү колдонуу адабий тилди колдонуунун мыйзамдуулугуна каршы келерин тилчи адистер моюнга алышса керек. Д. Амантайдын кийинки экинчи жыйнагына кирген повесттери, аңгемелери сөз колдонулушунун ырааттуулугун, тилдик эрежелерди сактоого аракет кылганын

көрсөтөт. Өтө примитивдүү колдонулган сүйлөмдөрдөн арылгандай. Бирок кийинки жылдардагы «Мен сизди сагынып жүрөм» повести көркөм чыгармалардан айырмаланып турат. Муну биринчи кезекте сүйлөмдүн түзүлүшүнөн көрүүгө болот. Кадимки талаптар менен карасаңыз, ага сөзсүз түрдө сын айтууга түрткү берет. Бирок постмодернисттердин көбү кадимкидей көрүнгөн стандартты бузушат.

Аң-сезимдин агымы белгилүү бир тартипке, системалуу ой жүгүртүүгө баш ийбей турганы белгилүү. Бирок, окурманды эстетикалык табитке, алдыңкы ой жүгүртүүгө тарбиялоочу бирден бир руханий курал адабият экенин эске алуу керек. Бул постмодернизмдин талабы деп ойлой тургандай аңкоо болсок эмне болмокчу?

Жазуу стили жагынан казак адабияты көп кырдуу изденүүнү баштан өткөрүүдө, Амантайдын «Гүлдөр жана китептер» романы – мунун башка бир кырын ачып берген кызыктуу окуя. Ал алгач «Теңирдин китеби» деп аталып, автор романдын концепциясын калемгерлик принциби менен гана аныктаган, анын каарманы Алишердин башы байланган, кайгылуу, түбөлүктүү мурасынын (чыгармачылыгы эки дүйнөгө тиешелүү болсо керек) артынан бүтүндөй кайра жаралууну так түшүндүрө алган.

Бүгүнкү эгемен Казакстан зор социалдык жана руханий жаңылануунун башынан өткөрүп жатат. Албетте, коомдо болуп жаткан окуялар адабиятка көлөкөсүн түшүрбөй койбойт. Советтик доордун баалуулуктары менен идеалдары алмашылып турган ушундай авантюралык мезгилде келечектеги казак адабиятынын багытын, жүзүн аныктаган жаңы тенденция пайда болуп, жаңы чыгармачылык изденүүлөрдүн эскизи, жаңы багытка жол алуусу табигый көрүнүш.

Анын бир бөлүгү — азыркы казак прозасынын жаңы чектеринин жаңы багытын көрсөткөн модернисттик жана постмодернисттик агымдардын жаңы багыт катары таанылышы жана аны атайын изилдөөнүн башталышы.

Адабиятыбыздагы постмодернизмдин чагылдырылышы боюнча айрым жазуучулардын чыгармаларын талдоодо байкаганыбыз – бул агымдын поэтикасын өздөштүрүүдөгү казак жазуучуларынын чыгармачылык изденүүлөрү, көркөмдүк өзгөчөлүктөрү, тили, колорит, стилдик кол тамгалары азыркы проза тарабынан жетишилген бай мүмкүнчүлүктөр.

Казак прозасындагы модернисттик жана постмодернисттик агымдардын чагылдырылышы, алардын поэзиялык дүйнөсү көркөм чыгармалардагы айрым жазуучулардын, атап айтканда, Т. Абдиков, М. Магауин, А. Жаксылыков, Н. Ораз, А. Асылбек, Р. Муканова, А. Кемелбаева, М. Омарова, М. Отарбаев жана башкалардын тажрыйбалары

аркылуу таанымал. Постмодернисттик поэтиканы өздөштүрүүдөгү ар бир жазуучунун изденүүсүн, чыгармачылык мүмкүнчүлүктөрүн, көркөмдүк өзгөчөлүктөрүн тактаган конкреттүү ойлор, илимий жактан далилденген тыянактар, теориялык талдоолор улуттук адабияттаануу илиминде системалуу түрдө жасалып, илимий эмгектерде кеңири талкууланып келет деп айтууга болот.

Ырас, бүгүнкү күндө постмодернисттик көркөм материалдарга теориялык жактан баа берүү, таң калыштуу табылгаларга жык толгон постмодернисттик көркөм тексттерди талдоо зарылчылыгы келип чыкты. Анткени классикалык поэтикага көнүп калган ата мекендик окурмандарга да чечмелеп түшүнүү кыйын. Анткени, мындай илимий маалыматтар алдын ала берилбесе, постмодернисттик чыгармалар практикада талданбаса, филологиядагы бул жаңы агым, анын ичинде структурализм, нарратология, психоанализ, постструктурализм, постфрейдизм, психоантропология, когнитивдик адабияттаануу, деконструктивизм ж.б. жалпы окурмандар бейтааныш адабий түшүнүктөрдү жана багыттарды кабыл ала албашы мүмкүн. Анткени, дүйнөлүк адабият илиминде бүгүнкү күнгө чейин калыптанып келген салттуу илимий методологиядан, классикалык практикадан бир топ айырмаланган постмодернисттик поэтиканын текстин чечмелөө, талдоо оңой иш эмес.

Эгемендүүлүк доорунда казак адабиятында чагылдырылган жаңы турмуштук көркөм изилдөөлөрдү жана азыркы жазуучулардын дүйнөсүн кабылдоо, дүйнөнү сезүү жана адамдын таанып-билүү жөндөмдүүлүгүн, анын айлана-чөйрөдөгү ролун жана ордун баалоонун спецификалык ыкмасын түшүнүүгө жана баалоого аракет кылдык жана алар жөнүндө адабий маалымат бердик.

Заманбап постмодернисттик маданиятка көп көңүл бурулуп, улуттук прозадагы көркөм тексттердин жана постмодернисттик образдардын системасын аныктоого маани бериле баштады. Бүгүнкү эгемен казак адабияты жана көркөм прозасы руханий баалуулуктарды заманбап дискурска керектүү даңазалоодо окурманга бүгүнкү турмуш тарыхын көркөм тил менен тартуулап, келечекке мурас калтырууга болгон каалоосун көрсөттү.

Колдонулган адабияттар:

1. Ауэзов М. (Чыгармаларынын элүү томдук толук жыйнагы. 40-том. Алматы: «Жибек жолу» басмасы, 2009.-280 б., 42 б.)
2. Кеңчилик уулу А. «Ар азабынын акыйкаты.» («Казак адабияты», №34, 11-сентябрь, 2020-жыл).

3. Саукетай Т. «Бүгүнкү прозанын багыты». («Казак адабияты». 28.09.2012).
4. Шарахымбай Б. «Казак трагедиясы тууралуу уламыш». («Казак адабияты», 5-июль, 2019-жыл)
5. Исимакова А. (Казак адабияты №52, 2019-ж.)
6. Исабеков Д. «Кемелдик мейкиндиги». №39. 24-30-сентябрь, 2020-жыл).
7. Кемелбаева А. «Мунара». Роман.-Алматы. -2003.-149б. 18 бет.
8. Омарова М. «Кадыр түн». Алматы: «Жалын». ЖЧК.2012.-320б.
9. Мамырбаева Д. «Сүйүүнүн ак жааны». Алматы: «Алуа» ЖШС, 2011.-300 бет.

.

ЭГЕМЕНДИК МЕЗГИЛИНДЕГИ КАЗАК ДРАМАТУРГИЯСЫ

Канипаш Мадибай[1], Калиева Алмира Кайыртай кызы[2]

Драматургия – көркөм адабияттын эң байыркы түрлөрүнүн бири. Чыгарманын көлөмүнүн чектелүү болушу, каармандын диалог менен монологго негизделген кеби менен сахналык кыймыл-аракетинин чегинде өмүр чындыгын, образдын эмоционалдык карама-каршылыктарын драмалык чыңалуу чөйрөсүндө ачып берүүгө багытталышы автордук ойдун өзөктүү мааниси сахнада гана ачыла тургандыгын эске алганыбызда гана драматургиянын өзгөчөлүгү, татаал жанрдык табият экендиги айкындалат.

Чыгармадагы конфликттин табияты, драматургиялык чечимдин багыты драманын трагедия, комедия жанрларын пайда кылган.

Трагедия – жашоонун кооптуу жана кайгылуу шарттарында өкүнүү жана өлүм менен аяктаган адамдын тагдыры. Комедияда адам табиятынын зыяндуу, жагымсыз тараптары күлкүлүү аракеттердин чөйрөсүнө өтүп, сарамжалдуу тил менен бутага алынып, сындалат. Шылдыңдалат. Жашоонун түркүн түстүү маанайына күлкү менен жооп табуу – бул жанрдык талаптарга коюлган чеберчилик ыкмаларынан бири.

Драма жанры театрдын көркөм шарттары менен өзөктөш, сабакташ табиятка ээ экендиги айкын. Казак элинин театр искусствосу кенже туулуп, кеч өнүккөнү менен, анын улуттук тамыры эл ичинде эрте эле байкалган. Чечендик өнөрдүн доо-жаңжалдарды чечүүдөгү драмалык элементтери, айтыш өнөрү, ар кандай салттык ырлардагы драмалык белгилер кимге болсо да тааныш. Азыркы казак драматургиясынын өнүгүү жана аны теориялык билимде колдонуу багыттары өлкөнүн тарыхый турмушу менен тыгыз байланышта изилдөөгө алынган.

---

[1] филология илимдеринин доктору, профессор.

[2] филология илимдеринин кандидаты, адабияттаануучу М.О. Ауэзов атындагы Адабият жана искусство институтунун директорунун орун басары

XX кылымдын тагдырына тарыхый зор таасирин тийгизген Октябрь революциясына чейин эле казак драматургиясы кас-кас тура баштаган. Омбы, Семей шаарларындагы казак акындарынын рухани борборлорунда, эл турмушунун ар түркүн жагдайларынан алынып жазылган пьесаларын сахналаштыруу тажрыйбасы жанрдын өнүгүшүнө чыйыр салган.

Калктын руханий муктаждыгын канааттандырууга арналган сахналык чыгармалар казак драматургиясын жанрдык-көркөмдүк стилде калыптанып өрчүүсүнө салым кошкондугу талашсыз.

Казак драматургиясынын тарыхый мезгилдери, улуттук мүнөздөгү олуттуу көркөм агымдары тууралуу азыркы учурда негиздүү монографиялык изилдөөлөр жазылды.

Казак адабиятында драматургия жанрынын келип чыгышы Ж. Аймауытов, М. Ауэзов, С. Сейфуллиндин XX кылымдын башындагы казак драматургиясынын калыптануусуна кошкон салымы менен башталды.

XX кылымдын башында казак калемгерлери сахналаштырууга арналган драматургиялык чыгармаларды да жарата баштаган. Ж.Аймауыт уулунун «Рабига», «Канапия-Шербану», «Мансапкорлор», «Шернияз», М.Ауэзовдун «Эңлик-Кебек», «Каракөз», С.Сейфуллиндин «Бакыт жолуна», «Кызыл шумкарлар», Ж.Шаниндин «Аркалык баатыр», Б. Майлиндин «Шаңшар молдо», «Ника кыяр», К.Кеменгер уулунун «Алтын сакина», Ж.Тилепбергеновдун «Перизат-Рамазан», сындуу пьесалары казак драматургиясынын калыптануу мезгилинде жаралды.

Казак драматургиясы 1930-жылдары эл адабиятынын чыгармаларын сахнага коюуга ылайыкташтыруу процессин башынан өткөрдү. М. Ауэзов «Айман-Шолпан», Г. Мусрепов «Кыз жибек», «Козы Корпеш-Баян сулуу», С. Камалов «Эр Таргын» пьесаларын жазды.

Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында казак драматургиясы А. Абишев, Ш. Кусайынов, А. Тажыбаев, ж.б. чыгармачыл инсандардын мекенчилдикке үндөгөн, шыктанткан чыгармалары менен толукталды. Согуштан кийинки жылдардын турмушунан алынган А. Тажибаев, Ш. Кусайынов ж.б. драматургдардын жаңы жанрдагы комедиялык, сатиралык чыгармалары жазылды.

XX кылымдын элүүнчү жылдарынан кийинки мезгилде казак драматургиясы азыркы заманга, замандаштардын турмушундагы күрдөөлдүү драмалык кубулуштарга көңүл бура баштады. А.Тажыбаевдин «Көңүлдөштөр», «Жалгыз тал токой эмес», «Той болоордо», «Майра», Ш.Кусейиновдун «Күнчубакта», «Иртыш жээгинде», Т.Ахтановдун «Шоола», К.Мухамеджановдун «Бөлтүрүк бөрк астында», «Кудагый

келиптир», К.Шаңкытбаев менен К.Байсейитовдун «Беу, кыздар-ай», К.Сатыбалдин, А.Шамкенов, С.Адамбековдун пьесалары казак драматургиясындагы жаңы жанрдык изденүүлөрдүн негизинде жазылды. Советтик мезгилдин адабиятынын акыркы доорунда К. Мухамеджанов менен Ч.Айтматовдун «Фудзиямадагы кадыр түн», Т. Ахтановдун «Махаббат муңу», «Бороон», «Ант», С.Жунушовдун «Өлиара», «Ажар менен адал», «Жаралуу гүлдөр», Ш.Муртазанын «Сталинге кат», «Бешөөнүн каты», А.Таразинин «Илдет», М.Шахановдун «Күрөө тамырды издөө», О.Бөкөйдүн «Кулунум менин» Д.Исабековдун «Эже», К.Ыскаковдун, Н.Оразалиндин, Б.Мукайдын пьесалары драматургияда мезгил чындыгын, адам табиятын терең драматизм менен ачууга жанрдык жаңы багыттарды аныктоодо зор мааниге ээ болду.

Улуттук адабияттын өз алдынча өнүгүү салты эгемендик доорунда драматургияда даана көрүнүп, ар кандай турмуштук кырдаалдарды ачууга олжолуу чабыттарды жүргүздү. Драматизм чындыгы чыйырга салынды. Жазуучулардан пьесадагы сюжеттик формалдуулуктан арылуу, чыгармачылык жоопкерчилигин сезүү, жанрдын көркөмдүк талаптарын адабий жактан кай доордон болбосун көбүрөөк аткарууга аракет кылуу, мурдагыдан бетер чебер, чыгармачылык менен изденүү талап кылынды. Жанрдык үлгүлөрү, стилдик өрүшү, мүнөздүн өнүгүүсү, конфликттин натыйжасында ачылган мүнөз, адамдар арасындагы драматизмди жеткирүүдөгү автордун позициясы, жанрдык шарттардын алкагындагы көркөм мамиле, психологиялык түшүнүү, каармандын сүйлөө тили жана ой жүгүртүү тилинин чынчыл колдонулушу, сахналык аракеттин гармониясын жаратуу жагынан чыгармачыл изденүү, жаңы мезгилдеги адабий процесстин бүгүнкү драматургиянын жаңы белгилери ачык-айкын көрүндү.

Чыгарманын конфликттен жаралышынын табияты, конфликттин тамырлануусу, турмуштук жагдайда ачылышы, жанр, мүнөздүн, кыймыл-аракеттин, тилдин, эмоциянын көркөм чагылдырылышын талап кылган шартта тарыхый контекстте XX кылымдын башындагы көрүнүктүү социалдык абалды, улуттук мүнөздү чагылдыруу менен башталган чыгармачылык азыркы драматургиянын да негизги белгилеринин башаты болуп калды.

Эгемендүүлүк доорундагы драматургиянын жанрдык-көркөмдүк өнүгүү багыттарында да орчундуу ийгиликтер байкалды.

Улуттук бөштондук үчүн күрөштү, мекенчилдик максаттарды, элдик, баатырдык салттарды муундардын эсинде кайра жандандырууга заманбап жанрдын чөйрөсүндө адамдык сезимдер, руханий жыргалчылыктар ж.б. эч нерсеге арзыбай калган окуялардан

улам, ушул кубулушка карата атактуу драматургдар искусство тармагында өз чыгармаларын жаратышты. Казак драматургиясына кошулган жаңы муундун өкүлдөрү да новатордук изденүүлөр, белгилер менен алга бара жатышат.

Белгилүү адабиятчы, сынчы, акын, жазуучу жана драматург Аскар Сулаймановдун XX кылымдын сексенинчи жылдарында жазылып, кийин сахнага коюлган, эгемендүүлүк доорунун руханий дараметин даңазалаган татаал драмалык чыгармалары көз карандысыздык доордун руханий деңгээлин көтөрө билген чыгармалардан болду.

Аскар Сулаймановдун «Ситуациялар» триптихи («Жетинчи палата», «Кыздай жесир — штат кыскартуу» «Төрт такта-жайнамаз») 1990-жылдардын башында Мухтар Омархан уулу Ауэзов академиялык театрынын сахнасында коюлуп, заматта руханий чөйрөгө таркап кетти. Драматург-жазуучу коомдогу социалдык-руханий кризистерди адам турмушу менен карап, курч, аёосуз ачып берет. Антпесе, коомдун ырбап бараткан оорусунан арылбасаң, анын азабын ким тартат, залакатын ким көтөрөт?

Драматургия жанрынын мүмкүндүк шарттуулуктарынын жалпы адамзаттык деңгээлдеги, улуттук рух менен, эне тилдин айтып бүткүс кудуретинен шыктанган көркөм сөздү өз эркинче колдонуу укугуна ээ болгон Аскар Сулаймановдун өзөктү өрттөгөн чыгармалары сахнага коюлушу менен катар Казакстан Республикасынын мамлекеттик сыйлыгына да татыды.

Сүрөткердин «Кек» аттуу драма-диалогу –казак драматургиясынын жанрдык өрүшүндөгү иргелген чыгармачылык табылга. «Казак топурагынан өнүп чыккан, буга чейинки тарыхый темада жазылган драмалык чыгармалардын эч бирине окшобогон, табияты таптакыр башка, түзүлүшү түп тамырынан ойго тунган, улуттук маданий мурастар казынасынан өзүнө ылайык орунду ээлеп, Аскар Сулаймановдун астаналык академиялык театр сахнасында көрөрман сынынан абройлуу өткөн өлбөс-өчпөс мурастардын катарына («Жайнамаз», «Жетинчи палата» 1995-жылкы коюуларда өнөр салтанатын көрсөткөн) жолдуу жолачар, ак сарбашыл болгон өмүрлүү көркөм дүйнө экендиги талашсыз» (З. Сериккалиев).

И. Оразбаевдин «Коркуттун көрү» пьесасындагы аңыздык негиз өмүрдүн улуу мааниси, адамдын чектелген тагдыры жөнүндө ойго салат. Азыркы мезгилдеги күрдөөлдүү руханий өзгөрүүлөрдүн күүсүн черткен «Былыкка баткан шаар (Портмоне)» пьесасын И.Оразбаевдин «экологиялык хикая» аташынан терең көркөмдүк маанини сезүүгө болот. Чыгармада Адам экологиясы негизги орунду ээлейт. Рухий-социалдык деградациянын кылымдардан бери келе жаткан күнөкөр-

лүктү көркөмдүк кеңдикке алып чыгууда автор драматургиянын жанрдык мүмкүнчүлүктөрүн билгичтик менен колдонот.

Эгемендүүлүк жылдарындагы драмалык чыгармалардагы ааламдашуу доорунун маани-маңызы, көркөм өнөрдүн орчундуу маселелери көркөм талкууга, руханий талкууларга алынып, көп сандаган типтүү образдардын, кадыресе жашоо чөйрөсүндө орун алган учуру келди.

С. Балгабаевдин «Тойдон кайткан казактар» комедиясы, «Ашыксыз кылым» драмасы азыркы коомдогу айла менен амал кууган, беймаза, алдамчылык менен көз боёчулукка руху азгырылган кубулуштардын жанрдык-көркөмдүк жактан өркүндөгөн, жан дүйнөбүздү козгогон чыгармалар аркылуу казак драматургиясы өз доорунун урунттуу учурларын чагылдырууга жетишти.

Р. Муканованын «Түбөлүк бала бейне» драмасын Лайли кыздын жан дүйнөсүнүн азап-тозогун жалпы адамзаттык кайрымсыздык менен айкалыштырган тарыхый-социалдык бактысыздыктын азабын сездирген жаңы сөз болду.

Эгемендүүлүк доорундагы адабияттагы азыркы замандын кубулуштары – Д.Исабеков, А. Тарази, И. Оразбаев, С. Балгабаев, Р. Муканова, И. Сапарбай, Э. Аманшаев, Р. Отарбаев, ж.б. драматургдардын олуттуу чыгармачылык багытын аныктады.

Эгемендүүлүк жылдарында эркиндик жолундагы күрөш, кайраттуулук руху, ата-бабаларыбыз сактап келген аманат калтырган уңгулуу көркөм казына жана улуттук каада-салттарга негизделген тарыхый драмалык чыгармалар жаралып, түзүлүшү стили, көркөмдөө жолундагы жаңычылдык белгилери жаңы заманбап драматургиянын көркөм дараметин таанытты.

Казак драматургиясында тандоо эркиндиги, чыгармачылык эркиндик улут тарыхынын маанилүү доорлорун улуттук кызыкчылыкта, улуттук баалуулук принциптери менен айкалыштыра алган түрдүү чыгармачыл инсандарды жаратты. Тарыхый драманын масштабы, анын көркөмдүк, жанрдык-стилистикалык структурасы так аныкталган чыгармалар казак драматургиясынын олуттуу тармагына айланды. Ш. Муртазанын «Тамук», «Сталинге каты», А. Кекилбаевдин «Абылай хан», М. Байсеркеновдун «Абылай хандын акыркы күндөрү», К. Ыскаковдун «Казактар», А. Таразинин «Илдет», С. Жунушовдун «Заманай менен Аманай», «Сабалак», И. Сапарбайдын «Чыңгыз хан», И. Оразбаевдин «Коркуттун көрү», «Махамбет», Б. Мукайдын «Полигон», Т. Мамасеитовдун «Бекей кыз» ж.б. пьесалар жанрдын табыштуу туундулары катары аталууга татыктуу.

Эгемендүүлүк доорунун адабиятындагы салттуу сынчылдык агым, мезгилдин атмосферасын баалаган жаңыча көз караш драматургиянын көркөм дараметине жанрдык жактан олуттуу түрдө таасирин тийгизген.

Ата-баба тарыхынын көөнөрбөс эскерүүлөрүнө, ата-бабаларыбыздын бакыт издеп басып өткөн узак сапарына ар тараптуу көңүл бурдуруу максатында драмалык чыгармаларды мүмкүн болушунча баалуу жана бай мааниге ээ кылып, көркөм тартуулоо элге ылайыктуу мазмун жаратуу процесси жүрдү.

Эгемендүүлүк жылдарында казак драматургиясы өлкө тарыхына, доор алган жаңы багыттарга, заманбап тенденцияларга негизделген чыгармалар менен толукталды.

«Азыркы эгемендүүлүктүн мезгилинде, драматургиянын калыптанган доорунда жазуучу-драматургдарыбыз тарыхый жана классикалык темаларды колго алып, эски элдик уламыштарды, аңгемелерди көркөм чыгармалардын негизине айлантуу тенденциясы өзгөчө көрүнүктүү кубулуш болду». (А. Сыгай).

Абиш Кекилбайдын «Абылай хан» баатырдык драмалык дастаны XVIII кылымдагы казак хандыгынын ички жана тышкы саясатына, Абылай хандын өлкө башкаруу багытына негизделген. Пьеса каармандары — казак-ойрот хандары Абылай, Калдан, Шерин, калк ырчысы Бухар ырчы, казак-ойрот төбөлдөрү, карапайым элдин өкүлдөрү. Бул окуялар курч драматизмден куралган, чыгармалар тарыхый ылдамдык менен тез алмашып, өтө кылдаттык менен, мүмкүн болушунча чечен, мыкты тилде жазылган. Жазуучу өткөн тарыхтын элдин жүрөгүнөн түнөк тапкан кымбат, теңдешсиз бөлүктөрүн дагы бир ирет ошол эле маани-маңызы, таасири менен эл эсинде жаңырткан.

Заманыбыздын таланттуу инсандарынын бири, калеминен май тамган сөздүн мыктысы Абиш Кекилбай өз чыгармасында өлгөндү тирилтип, өчкөндү жандырат. Рухту ойноткон, кызуу кандуу драмалык чыгарма – эгемендүүлүк доорундагы драматургиядагы олуттуу чыгармачылык багыттын жаркын үлгүсү болгон. Үч көшөгөлүү драмалык чыгармада козголоңдор менен коштолгон өлкөнүн абалын баяндаган Букар ырчынын үнү, эл-журттун үнү угулуп турат. Өрдөгү баатырлардын эркиндик үчүн күрөшүнөн чыккан үнү угулат. Сөз байлыгы кенен жазуучу драмадагы чыр-чатактын, жаңжалдын, кубанычтын учурларын кан кызыткан көркөмдүк менен сүрөттөйт.

Драманын сөз дарамети бай, көзгө толумдуу, маңыздуу. Пьесада окуялар тездик менен өнүгөт. Көрүнүштөр тез алмашып турат. Башчынын тагдыры талкууга алынат. Кең да, курч да Абылайдын инсандык деңгээли дароо көз алдыга тартылып, реалдуу көз

ирмемдерде жанданып турат. Абылай көп учурда ойрот ханы менен көрүшүүлөрдө, өлкөнүн өкүлдөрү ж.б. маектешүүлөр учурунда көрүнөт. Ар бир сөздүн салмагы коргошундан да оор, анын артында түшүнүк деңизи турат. Таасирдүү, эмоционалдуу ачылыштар, катмарлуу ойлор ортого салынат.

«Суроо менен жооптун тапкычтыгы, чечендик – драматургиядагы көркөмдүк деңгээлдин эң сонун үлгүсү» (Р. Муканова).

А. Кекилбайдын «Абылай хан» аттуу баатырдык, драмалык дастаны – жанрдын мүмкүнчүлүктөрүн ылайыктуу чыгармачылык менен пайдаланган, сарамжалдуулугу, таасирдүү көрүнүштөрү, жандуу деталдары менен жанрдык шарттарды багынткан ийгиликтүү көркөм чыгарма.

Жазуучу-драматург Эрмек Аманшаевдин «Үзүлгөн бешик ыры» трагикомедиясы драматургиянын жанрдык мүмкүнчүлүктөрүн жаңы ыкмалар аркылуу байытуу жана өнүктүрүү багытындагы өзгөчөлүгү менен көңүлдү өзүнө бура алды. Адам жашоосунун ажырагыс сырларынын бири – түш концептине кайрылып, Олдун (башкы каарман – К.М.) түш көрүү процессин үнү аркылуу түшүндүрүп, «муштумду оозуна алып барып эстеп, кайра керебетинде кыйшаят» деп тактоо жана өркүндөтүү акылга сыярлык. Чыгарманын фонунда күнүмдүк турмуштун ызы-чуусу. Күнүмдүк түйшүк — жашоонун кубаттуу импульсун чогултканы тааныштардын жана бейтааныш адамдардын чөйрөсү. Сагима менен Олдундун турмуштук окуяларын талкуулоо багытындагы шарттуулуктар автордун жанрдык табиятына жараша жазуу жөндөмүн көрсөтөт. Тун баласы батирден батирге көчүп жүрүп сууктан ооруп чарчап калган. Баланы жерге жашыруу үчүн Сагима экөө чемоданга салып алып барышы шарт. Чемодан – берекесиз, жолсуз, азап-кайгылуу жашоонун ишараты. Үрөй учурган деталь.

Автор Ф. Достоевскийдин өзүнүн Сагиманын квартирасында тартылган портретине көңүл буруп, көп ойлорду кыйытууда. Балким, Сагима экөө Достоевский боор ооруган жарды жандардын, кичинекей адамдардын чөйрөсүнөн чыккандыр. Болушу мүмкүнбү? Түш көрүү менен байланышкан башка себептер да бар. Аны бүгүнкү сүйлөшүүлөрү тынчсыздандырат. Урууларга бөлүнүү. Акча. Байлык. Бош мактануу. Анын түшүнө бир белгисиз жумуртка байма-бай кире берет. Чыгармада калың бадалдын арасына түшүп, чырмооктой чырмалышкан бүтүндөй бир муундун тагдыры чагылдырылган. Борбордук фигура да ушул.

Бул "Биз" же "Алар" болушу да мүмкүн. Кандай болбосун, Ал жеке эмес – жалпы.

Өзүн өзү издеп жүргөн эки жаштын бир нерсени да ишке ашырганга жетише албай жашоодон үзүлүп, жүзүн буруп кетиши: «Ооба, жашоо дегениң – байыр албай чуркоо болду го» дейт. «Чындыкты майда-чүйдөсүнө чейин сүрөттөп, кеңири көрсөтсө болот. Ырас, көпчүлүк учурда майда-чүйдөсүнө чейин көрсөтүү эффективдүү болот» (Т. Абдиков). Эрмек Аманшаев – адамдык мамиледеги оройлук, тар мамиле, ашыкча текебердик ж.б. драматургия жанрынын чегинде көркөм мейкиндикке рухий темаларды алып чыгууда өз мөөрү менен тааныльган драматург.

Ар бир доордун духу ошол мезгилде жаралган адабий чыгармаларда чагылдырыла тургандыгы анык. Айрыкча драматургияда мезгил чындыгы, бүгүнкү адабий жанрлардын темасы толук түрдө чагылдырылган. Анткени драматургиянын негизги идеялык максаты – чындыкты жар салуу, жалган дүйнөнү ачуу, доордун эң курч маселелерин козгоо.

Улуттук драматургиянын өнүгүшүнө көз чаптырсак, бул адабий жанрдын өнүгүшүнө соңку коомдук-саясий, тарыхый-маданий шарттар жакшы таасир эткендигин түшүнөбүз. Эгемендүүлүктүн таңы атышы менен бизге келген «демократия», «сөз эркиндиги» сыяктуу прогрессивдүү түшүнүктөр өткөн тарыхыбызды, бүгүнкү турмушубузду, келечегибизди кайра карап чыгууга, чындыкты таразалоого жол ачты. Байыртадан бери эркиндикти, эгемендүүлүктү жектеген адабий-чыгармачылык процесс башка мүнөзгө ээ боло баштады. Бул учурда драматургия тарыхтын түпкүрүндөгү сырларды ачкан, кечээки совет турмушунун көмүскө жактарына көз чаптырган, элдин бүгүнкү күндөгү актуалдуу маселелерин козгоп, ойго салган жаңы чыгармалар менен толукталды.

Шерхан Муртазанын «Тоголок эне» («Домалак ана») тарыхый драмасы бүгүнкү жана өткөн күндөрдү ырааттуу чагылдырып, тарыхта аттары сакталып калган инсандардын улуу иштери тууралуу казак жаштарына сабак болду. Ошентип, сахналык чыгармадагы көркөм убакыт өткөн тарыхый мезгилди жана бүгүнкү күндү камтыды. Драматург «Тоголок эне» аңызы боюнча сюжет түзүп, Нуриланын (Домалактын) Байдибекке турмушка чыккандагы окуяларды, баатырдын байбичеси Марау менен болгон жаңжалды сүрөттөйт. Жазуучу байбиче Марау менен баатырдын үчүнчү жубайы Нуриланын кызуу талаш-тартыштары аркылуу улуттук үрп-адат, калыптанып калган каада-салт тууралуу терең ойлорду ачып, өткөн доордун даанышман, улуу инсандарынын өмүр жолун бүгүнкү турмуш менен салыштырып Жараш, Аманкул, Ултунун образдары менен көркөм чагылдырган.

Автор баш каарман Домалактын образы менен бийик адамдык парасатты, акыл-эстүүлүктүн жана боорукерликтин чыныгы үлгүсүн көрсөтөт. Ата салтын карманган Нурила көпчүлүккө боорукер, мээримдүү энеге айланды. Жаркын дүйнөнүн эшигин чыр этип ачкан тун уулуна карата жасалган Маруа күндөштүн кастыгына да, күйөөсү Байдибектин көзүнчө периште болуп, каралап кеткенине да кайыл болуп, түбөлүк кечиримдүү Нурила баарына чыдап келет. Окуянын жүрүшүндөгү чыңалуу ушунчалык курч болгондуктан, окурман/көрүүчү Нуриланын чыдамы түгөнүп, башына келген көптөгөн кыйынчылыктардын арасында ачуусу кайнап чыгышын күтөт. Дүйнө, мал-мүлк деп жүрүп каза болгон алты уулунан айрылып, акыл-эсинен ажыраган Маруага жардам колун сунган Домалак эне, өзүнө ашык болгон Сибе баатырды өз баласындай көрүп жолуна салган – жаны таза, жүрөгү жылуу, муктаж адамдарга ашкан мээримдүү аял.

Домалак эне бүгүнкү турмушту чагылдырган көрүнүштөрдө олуя катары сүрөттөлгөн. Рухун караңгылатып, күнү-түнү сыйынган Улуту менен, «ачуу суу» ичип, көр башында «жин оюн» салган Жараш, Аманкулдардын айкырыгынан миң жылдан кийин ыйык эне жерге кайтып келет. Ыйык эне дүйнөдө көргөндөрүн бейиштеги Марауга мындайча жеткирет: «Урпактарыбыз кулмүнөз болуп, көп токмок жептир. Ошондон улам, уялчаак, тартынчаак, коркок билиш болуп калыптыр. Алар арам суу ичип азыптыр. Ден соолуктары начарлап, ыргай менен торгойдой. Ыйманын сактап, жүрөгүн, ниетин таза кармагандары аз. Бири-бирин алдап, соода кылып тентип жүргөн адамдар» [1, 386]. Жашоонун далай оош-кыйышына күбө болсо да, Домалак эне балдарынын ушул күндө, рухий жактан бузулганына айраң таң.

Серик Асылбек уулунун «Желтоксан түнү» аттуу эки көшөгөлүү драмасы 1986-жылдагы декабрь окуясына байланыштуу тарыхый фактыларга негизделген. Драмада ошол маанилүү окуянын психологиялык таасири, жаштардын улуттук ар-намыска болгон кыжырдануусу, массалык маалымат каражаттарындагы кырдаалдын бурмаланышы, өлкөдөгү жалпы коомдук-саясий кырдаал реалдуу чагылдырылган.

Чыр-чатактын абалы театрдын талаптарын эске алуу менен рационалдуу ойлонулган. Демонстрациянын жаш катышуучулары Акмарал менен Кайсар аянттагы куугунтуктан качып, Баймырзанын батирине барышкан, Мария Петровна менен Тимур Калдыбаевич бул үйгө ар кандай себептер менен келишкен, Баймырзанын мектеп жашындагы небереси үйдөн качып чыгып, көтөрүлүшкө катышкан, бирок көркөм жалпылоонун натыйжасы болгон бул окуя, логикалык көз карештан алганда толук ачылган эмес. Драмада каармандардын

түрдүү дүйнө таанымынын, улутчулдук менен советтик саясаттын идеологиясынын карама-каршылыгы коомдогу көз караштардын кагылышын – 1980-жылдардагы реалдуу турмуштун жүзүн чагылдырат. Аянтка чыккан Акмарал «бир күндө чындыкка көзүм ачылды» деп эсептесе, Кайсар улутун басмырлоого, колониялдык психологияга ачык эле нааразы. «Кенесарынын арбагын тирилтемин» деп соттолуп, 10 жыл Сибирде жүргөн Баймырза бүгүнкү кайраттуу жаштарды, улуттук аң-сезими ойгонгон жаңы муунду тосуп алды. Баймырзанын жубайы чындыкты ачыкка чыгарганы үчүн эринин азап тартышынан кийин, турмуштун азгырыгынан баш тартып, «билем деген тутулат, билбейм деген кутулат» деген макалды өзүнүн турмуштук принцибине айландырган. Драманын финалында декабрь айынын ызгаардуу түнүндө жарык дүйнөгө келе турган Акмаралдын ымыркайы кулчулуктан бошонгон, эркин ойлуу жаңы муун экенин айтмакчы болгон автордук кыйытма бар.

Эгемендик доорунда жаралган тарыхый драмалар улуттук драматургиянын тематикалык чөйрөсүн бир топ кеңейтип, өлкө тагдыры, аларды коргогон эр жүрөк баатырлар тууралуу көркөм идеяны түздү. Көрүүчүлөрдүн алгылыктуу сынына ээ болгон «Томирис», «Казактар» сыяктуу ийгиликтүү драмалар жаш муундарды мекенчилдик духунда тарбиялоо, мамлекет биримдигин чыңдоо жана көз каранды эместик идеясын жайылтуу ишине өзгөчө салым кошкон чыгармалар. Т. Мамесейитовдун «Бекей кыз», Ш. Муртазанын «Домалак ана» драмалары өлкө тарыхындагы көрүнүктүү инсандардын адептүү өмүр жолунан үлгү берсе, С. Асылбек уулунун «Желтоксан ызгаары» драмасы кайра жаралуу, XX кылымдын аягында улуттук ар-намысты коргоо үчүн көтөрүлгөн казак жаштарынын руханий көтөрүлүшү аркылуу улуттук рухтун түптөлүшү, чириген көз караштардын кагылышуусу менен чагылдырылган. Жогоруда аталган чыгармалардын ар бири өз деңгээлинде жазуучуларыбыздын көркөм чыгармачылык изденүүсүнө, жаңычыл кадамдарына негизделген.

Акыркы он жылдыкта жазылып, казак сахнасынын калың журтчулугуна белгилүү болгон драмалардын арасында атактуу тарыхый инсан жана тарыхый мезгил темасындагы жогоруда аталган пьесалар менен катар чыгармачыл адамдын образы, көркөм өнөрдү чагылдырган чыгармалардын да зор агымы бар. Ырчы, композитор Н. Баймырза уулу (атактуу Балбан Чолок), казак акыны М. Макатаев, асем обондору менен журттун сүймөнчүлүгүнө ээ болгон белгилүү композитор Ш. Калдаяков сыяктуу инсандардын өмүрүнө, чыгармачылыгына арналган лиро-поэтикалык драмаларды эгемендүүлүк доорундагы ийгиликтүү чыгармалар деп атасак болот.

Улуттук драматургияда казактын чыгаан акыны М. Макатаевдин чыгармачылык инсандыгын чагылдырган туундулардын алгачкысы өткөн кылымдын соңуна чейин сахна төрүнөн түшпөгөн «Кош, махабат» аттуу акындын өмүрбаяндык пьесасы эле. Кийин акындын чыгармачылыгына арналган бир катар пьесалар жазылган. Алар: С. Тургынбектин «Мукагали» (поэтикалык драма), А. Таразинин «Муза», «Акын, периште, махабат» жана Р. Муканованын «Муза» сахналык чыгармалары. Булардын ичинен 2000-жылдардын жемиши болгон драмаларга токтолмокчубуз.

А. Таразинин «Акын, периште, махабат» пьесасы — Мукагали Макатаевдин өмүрү тууралуу обочолонгон ойлорго негизделген сахналык чыгарма. Спектаклдин айрым учурлары, каармандар драматургдун мурунку чыгармасын эске салат («Муза»). Сыягы, жазуучу чыныгы акындын чыгармачылык тагдырына ой жүгүртүп, ар кандай бүтүмдөрдү ойлогон баштанат. Анткени мурда жазылган «Муза» да татаал композициялык ырааттуулук, татаал сюжеттик чыгарма болгон. Көркөм мезгил жана мейкиндик жагынан эки сюжеттин катарлаш өнүгүшүнө басым жасаган драматургдун идеялык максаты акын, Муза менен коомдун, мезгилдин ортосундагы карама-каршылыктар экени талашсыз. Ар дайым карапайым дүйнөнү татаал формада чагылдырууга ашыккан автордун «Муза» драмасынын өзүндө кейипкерлер жуп-жубу менен окуяга катышат (эки Аккозу, эки Тогжан, эки Тедеуш, эки Салтанат, эки Эрбол, эки Текежан). Окуяга катышпай, башкы каармандардын бири катары кабыл алынган Абай менен бүгүнкү бомж гана сюжеттик параллелде бири-бирин алмаштырып турат. Эли мезгилдин өтүшү менен алмашып турган коомдун ички турмушу жөнүндөгү философиялык ойлорго негизделген «Муза» драмасы ар кайсы мезгилдеги акындын баасы, акындык өнөрдүн кадыры эмнеде деген маселелерди козгойт. Ачык суроо, так жооп жок, бирок каармандын көп катмарлуу сөздөрү, кыймыл-аракетинде жана тышкы чөйрөсүндө белгиленген ички максаттары социалдык адилетсиздик жөнүндөгү драмалык ойлорго толгон.

«Акын, периште, махабат» спектаклин мурунку «Музанын» даяр, сиңирген расмий варианты катары кабылданат. Мында «Музадагы» расмий Аккозу «Дүйнөнүн туткасы» аталса, Тогжан менен Салтанат образынын синтези Периште, Эрбол — Чанач, бомж — акын. Булардан башка дагы каармандар бар. Сюжеттин негизинде түзүлгөн өзөктүү окуя линиясы акындын жеке биографиялык драмасын коом турмушу менен айкалыштырып, чыгармадагы көркөм мезгилди бүтүндөй доордун сырткы көрүнүшүнүн деңгээлинде чагылдырат. Сезимдин ар түрдүү кылдарын черткен жандын обонун, жандын жалгыздыгын, өлкөнүн эркиндик эңсөөсүн ырга кошкон акын «бунтарь жигит»

сюжетинде эки башка адам болсо да, идеялык-композициялык өңүттөн алганда акындын инсандыгын эки тараптан көрсөтүүнү каалоосун билдирген оригиналдуу көркөм чечим экендиги байкалат.

Р. Муканованын «Муза» драмасында окуя оорукананын дубалында өнүгөт. Ошол эле акын, баягы оорулуу абалы, ошол оорукана. «Муза» — Р. Муканованын «Мукагали» повестинин сюжеттик линиясы менен сахнага ылайыкталган чыгарма. Драматург акындын өмүрүнүн акыркы көз ирмемдерин, сезимдерин чагылдырууга умтулган, чыгармада анын чыгармачылык энергиясын жана жалпы адамдык максаттарын, жеке турмуштук трагедиясын чагылдырган. Чыныгы таланттын коомдогу орду жөнүндөгү философиялык-эстетикалык ойлор Мукагали кейипкердин башындагы психологиялык кырдаал катары дифференцияланып, акындын ички ойлору катары көркөм мүнөзгө ээ болгон. Чыныгы талантка мүнөздүү Муза аны менен бирге жашайт, чыгармачылыктын психологиясы боюнча драматург Муза акынга, акын өз кезегинде Музага көз каранды деген көз караштын тыянагын каармандардын кыймыл-аракетинин негизинде көркөм чагылдырат.

Пьесадагы Музанын образы ар түрдүү өңүттөн көрүнөт. Кейипкер-Мукагали акын аны бир кездеги сагыныч менен курчалган турмушту эскерүүсү менен байланыштырат. Акын бала кезинде кайгылуу өлүмгө дуушар болгон сүйүктүү жеңесинин чыныгы образынан өзүнүн музасын тааныйт. Поэзиясынын тынч башталышы, сезимдин кооздугу, ой жүгүртүүсүнүн ылдамдыгы ошол сүйүктүү жеңесинин аруу акылынан, өзүнө болгон өзгөчө сезимдеринен гана тамыр алат. Кээде музасын оорукананын кийинки палатасында жаткан сулуу аялдын, кээде жаңы эле пайда болгон оорулуу кыздын образынан көргөндөй сезилет.

Драманын негизги конфликти акындын ички күрөшүнө негизделген. Өмүр менен өлүмдүн, жер менен асмандын ортосунда өзүн жалгыз сезген акындын жан дүйнөсү акыркы көз ирмемдерде жалган дүйнөдөн чыгып, поэзиясы менен гана калат. Өмүрүн ыр жазуу менен гана узартууга аракет кылган ушул учурда Мукагалинин ажал менен күрөшү көз жумганга чейин азап чегип келген Коркуттун азаптуу тагдыры менен жуурулушуп, окурман/көрүүчүлөрдүн эсинде жаңырып калары талашсыз.

Казак саз өнөрүнүн белгилүү өнөрпоздорунун бири Ш. Калдаяковдун өмүрүн жана чыгармачылыгын көркөм саймалаган И. Сапарбайдын «Цыган серенадасы» мюзикли 2000-жылдары казак көрүүчүлөрүнүн сүйүктүү спектаклдеринин бирине айланган. Талант менен чөйрөнүн, искусство менен турмуштун карама-каршылыгы менен катар бул драма бүгүнкү театрдын талабына толук жооп берет.

Талант табиятын изилдөө, анын чыгармачылык өнөрканасына үңүлүү, доор менен туундулардын ортосундагы алака-катыш, тарыхый акыйкатты ачуу максатында өнөргө арналып жазылган дагы бир таанымал туунду – Д. Исабековдун М.Булгаков бейнесине арналган «Тор» (2004) драмасы. Белгилүү орус жазуучусу Михаил Булгаковдун чыгармачылык образына арналган бул драма биринчи жолу 2004-жылы Алматы шаарындагы М.Лермонтов атындагы мамлекеттик академиялык орус драма театрында «Сети дьявола» деген ат менен орус тилинде коюлган. Чыгармачылык тагдыры менен турмуштук чөйрөнүн ортосунда карама-каршылыктарды башынан өткөргөн Михаил Булгаковдун инсандык парасатына руханий жакындыкты сезген драматург бул чыгарманын идеясы тууралуу он жылдай ойлонгондугун айтат.

Булгаков негизи сезимдердин адамы болсо керек. Премьерада ойдо жок жерден жолуккан Елена Шиловская өзүн имерип алып кеткендей. Сулуу кызды бир көргөндө эле сүйүп калган жазуучу анын ишенимдүү жары, жакын досу болгон Ольганы көз жаздымда калтырды. Елена менен жолукканда кийин, "Мастер жана Маргарита" романынын идеясы пайда болгон. Ал эми «Де Мольер мырзанын өмүрү» пьесасын жазып жаткан Булгаковду өзүнө караганда чыгармаларынын тагдыры көбүрөөк тынчсыздандырат. Эл сүйгөн драмаларга тыюу салынса, «заманың түлкү болсө түлкү бол, бөрү болсо бөрү бол» болуп, Ф.Ф.Раскольниковдун «Робеспьер» пьесасын тартынбастан мактап жатышса, «Анда мен ким үчүн жазамын?» деп күйөт Булгаков.

Драматург көрүүчүлөргө белгилүү көркөм сөз чебери М. Булгаковдун жеке өмүр баяны жана чыгармачылык тарыхы тууралуу көркөм чындыкты тартуулады. Сахналык чыгармада сүрөттөлгөн көркөм убакыт жана мейкиндик XX кылымдын биринчи жарымындагы мурдагы совет өлкөлөрүндөгү коомдук-саясий кырдаалды түзөт. Пьесадагы көркөм мезгил саясий идеологиянын адабий чөйрөдө өз күчүн көрсөтө баштаган учурун билдирет.

Саясий сахнада жана маданий турмушта баш аламандык өкүм сүргөн: О. Мандельштам сүргүнгө айдалган, Б. Пастернак эки ай абакта отургандан кийин бошотулган, И. Уборевич менен М. Тухачевский камакка алынган. Ахматованын үч жүз беттик китеби кыскартылып отуруп, отуз бет болуп чыккан. Акындын күйөөсү менен уулу бир канча убакыттан кийин өкүм чыгып, соттолгон. Есенин, кийинчерээк Маяковский жарык дүйнө менен коштошту (өз өмүрүнө кол салышты).

Ушундан көп өтпөй москвалыктардын бардыгы, анын ичинде бийликтегилер да «Турбиндер күнүнө» билет алуу үчүн кезекке туруп жатса, тескерисинче Булгаковдун бардык пьесалары сахнадан алынып

таштaлган. Бул жагдайды «Известия» гезити театрдагы оң өзгөрүү катары баалады. Экинчи жагынан, «Турбиндер күнүнө» Америкада, Нью-Хейвенде "Ак гвардия" деген ат менен коюлуп, көрүүчүлөргө популярдуу болуп калган. Булгаковдун өлкөсүндө керексиз болуп калган жаңы китебин чет элдиктер басып чыгарууда; Ата мекендик сахнадан четтетилген пьесалары үчүн күйөрман болгон чет элдиктер чоң калем акы төлөшкөн. Булгаковдун жетишпеген жашоосу тууралуу чет элдиктер угуп, кабардар болгонун Ричард Уэллс сунуштаган калем акыны аргасыз алып жатканына абдан кейиген.

Исабековдун «Жоо жүрөк» драмасында Балбан Чолоктун чыгармачылык жолу, күрөшчүл инсандыгы, коомдук чөйрөсү чагылдырылса, өмүрүн сахнага арнаган адамдардын татаал тагдырлары аркылуу чыгармачылыктын психологиясына, анын сырларына үңүлгөн «Актриса» (2000) жана актёрдук чеберчилик улуттук драматургиядагы искусство темасын өздөштүрүүсүнө кандайдыр бир деңгээлде салым кошкону анык.

Драма жанрында үзүрлүү эмгектенген жазуучунун "Алтын капастагы тоту (Актриса)" (2000) чыгармасында Айгүл Асанова аттуу актрисанын өмүр баяны сахнада баяндалат. Ата мекендик жана чет элдик драматургдардын республикалык сахнада коюлган мыкты пьесаларында башкы ролдорду ойногон атактуу актриса көрүүчүлөргө жашоосундагы окуяларды, этаптарды айтып берет. Айгүл театр менен жеке турмуштун ортосундагы карама-каршылыктарды, буга байланыштуу үй-бүлөлүк жашоодогу кыйынчылыктарды ачык сүрөттөйт. Актрисанын чыгармачылыкка болгон чыныгы сүйүүсү, чыныгы талант менен катар көп изденүүнү талап кылган түйшүктүү чыгармачылыгы тууралуу сөз кылганда гана терең ачылат. Кээде адам катары театр үчүн үй-бүлөлүк бакыттан баш тартууга туура келгенин өкүнүч менен мойнуна алат. Актрисанын көрүүчүлөргө сырлары менен бөлүшүүсү толукталып, монологдордун ортосундагы өзүнчө көрүнүштөр менен коштолот. Бир жолу жан шериги Эрлан менен болгон сүйүү жана кызганыч драмасын эстесе, ага себеп болгон репетиция эпизодун режиссёр Самат менен бирге ойногонун эстейт. Ал эми бизнесмендин (бир кезде өзүн сүйүп калган) акчага өзүн сатып алууга аракет кылып, намысын күйгүзгөн эпизод бүгүнкү коомдогу руханий жана материалдык баалуулуктардын тең салмактуулугу жөнүндө терең ойго салат.

Жогоруда аталган драмалар доор менен сүрөткердин, коомдук аң-сезимдин жана инсандын көз карашынын ортосундагы философиялык, эстетикалык, жалпы руханий карама-каршылыктардын үстүнө курулгандыктан, окурман менен көрөрманды терең интеллектуалдык түйшүктөргө чакырган баалуу чыгармалар катары эсептелет.

2000-жылдары улуттук драматургияда азыркы замандын көрүнүшүн, коомдук аң-сезимде калыптана баштаган жаңы көз караштарды, ар кандай типтеги ойчул инсандарды чагылдырган чыгармалар жаралган. Заманбап образды жаратуу кайсы доордо болбосун адабият дүйнөсүндө эң маанилүү маселелердин бири катары каралат. Тарыхый, саясий жана коомдук оор окуялардын натыйжасында эгемен өлкөдө болгон социалдык-психологиялык кырдаал драматургдарды тынчсыздандырбай койгон жок. Драматургдарыбыз өз чыгармаларында базар экономикасынын адамдардын аң-сезимине, дүйнө таанымына тийгизген таасири, уят-сый, жумушсуздук, үй-жайсыздык, кылмыштуулуктун жайылуусу сыяктуу көрүнүштөр аркылуу бүгүнкү коомдун турмушунун чыныгы картинасын түзүшкөн. Бул көрүнүш С. Жунушовдун «Кылмышкер», Р. Муканованын «Чатыр астындагы Мен» (2008-ж.), «Мышыктар падышалыгы» коомдук драмаларында, замандаштарыбыздын бүгүнкү турмушу, ал үчүн күрөшү жакшылык менен жамандык, сүйүү менен жек көрүү жөнүндөгү тынчсыздануулар ачык чагылдырылган. Н. Келимбетовдун «Үмүт үзгүм келбейт», С. Касымбектин «Интервью» сыяктуу драмаларда мүмкүн болушунча кенен талкууланат.

Сакен Жунушов "Кылмышкер" пьесасын «аңызга бергис чындыкты, чындыкка бергис аңызды эске салган трагедиялык драма» деп атады. Каармандардын тике күбөлүгү аркылуу ачылган азыркы замандын чындыгы драманын фантастикалык окуяларга негизделгенин ачык көрсөтүп турат.

Чыгарманын аталышы «Кылмышкер» болгондуктан, повесттин каармандары бул атка татыктуу жана логикалык жактан бири-бири менен байланышкан. Элеусиз Союз убагында сценарист, театр режиссёру азыр катардагы милиционер; Шалам менен Алемкул убагында Элеусиз менен бирге кызмат кылган сахна чеберлери. Бүгүнкү күндө булар шаардын сыртындагы көрүстөндөрдүн биринде жай казууну «кесип» кылышат. Үчөө тең бир куректагылар, өмүр ортону (болжол менен 51-52) жаш; Назира – элүүдөн ашып калган жалгыз бой күн өткөргөн Элеусиздин кудалашканы, 35-36 жаштагы кыз, илимдин кандидаты, сот болуп иштейт.

Кыйын жана азаптуу жумушка карабай Шалам менен Алемкулдун иши ийгиликтүү. « - Амансыңарбы, бир кезде дүйнөнү кыдырган жылдыздар, бүгүн көр казган көр чычкандар!» [2, 315], - деп кайрылат аларга Элеусиз. Алардын үй-бүлөлүк абалы, өзгөчө инсандык сапаттары чыгарманын эч бир жеринде обочолонбосо да, турмушунда окшош өрүм таап, бири-бирине таянып жашап жатканы байкалат. Анан да Элеусиз менен учурашканда «Салам алейкум»

(Шалам, Алемкул) деп атын уйкаш койгону да алардын тагдырлаш адамдар экенин далилдейт.

«Криминалдын» өзгөчөлүгү – пьеса ичинде пьеса болгондугунда.

Актёр менен көр казуучу кесибинин айырмасы асман менен жердей болсо да, Алемкул азыркы жашоосун артык көрөт: «Бул чыныгы театр. Сахнада жазганды ойнойсуң, алкактан чыгып кетпейсиң. Бул чыныгы реальный театр» [2, 320]. Анын айтымында, базар экономикасынын шартында иштин «жаман» жана «жакшысын» киреше чечет: «Бул заманың колун иштеткен адамга дурус да көрүнөт» [2, 321].

«Кылмышкердеги» көркөм шарттуулук классицизмдин катаал үлгүсү: кыймыл-аракет өткөн мейкиндик – бейит, ал эми мезгил бейпилдик катары сүрөттөлөт. Жарым-жартылай диалогдун жүрүшүндө драматург өзү ойлогон актуалдуу проблемаларды тематикалык-идеялык жактан чагылдырып, каармандардын ортосундагы конфликтти зарылчылыкка жараша өнүктүрө алган. Ушуга байланыштуу коомдун азап-тозогуна жол берген айыпталуучуну аныктоо процесси жогоруда айтылгандай чакан чөйрөдө (милиция кызматкери, сот, түн жамынып жасалган ар кандай кылмыштардын күбөлөрү – мүрзө казуучулар) өтөт.

Элеусиз той алдында Назирага болгон сырын ачмакчы (Бу заманда бакытсыз жандардын санын азайтуу керек деген сокур идеяга берилген жана ага акыл-эстүү түрдө өзү барган). Элеусиздин дүйнө таанымында күндөн-күнгө артка кетип бараткан доорду кармап калууга болбойт. Болгону бул зар заманды өткөргөндөрдүн санын кыскартуу керек. Шалам менен Алемкул элүү жашында үйлөнө турган досуна тилектеш. Пьесага байланыштуу бардык социалдык жана ааламдык көйгөйлөр ушул бир тилектин айланасында курулган. Драматург теманы жандуу диалогдо (полидиалог) ачып, идеялык түйшүктөрүн тыгыз бирге уланткан. Алардын бири – өлкөдөгү демографиялык абалга байланыштуу.

Өлкөнүн социалдык абалы начарлап, коомдо жумушсуздук, кылмыштуулук күчөп турган чакта балалуу болуудан корккондор көбөйдү. «Бир козу ашыкча туулса, чөптүн башы ача чыгат» дегендей, жакшылыкты алгач өзүнүн кең пейилдиги менен таразалай турган казак жок.

«Көшөгөңөр көгөрсүн» деген жакшы тилек тууралуу Элеусиз мындай дейт: «Мурда бу ак бата, жакшы тилек болгону аныk. Заманды өз баалуулуктары бар. Ал эми азыркы өзгөрүп жаткан заманда көп перзенттүү болуу бакыт эмес эле, бактысыздыктын башы катары карала баштады. Бүгүнкү бала – келечек муун – азап. Бала, адам көбөйгөн сайын өлүү да көбөйөт, массалык кыруу да...» [2, 322] Элеусиз – өтө пессимист. Түрдүү түскө малынган дүйнөнүн элесинен анын

көзүнө бир гана кара түс тартылат. Инсандын айланасына өзүнүн примитивдүү үмүтсүздүгүн жайылтып, өзүнүн идеясын сөзсүз идея катары үгүттөгөн болор-болбос аракети – бул адам катары жашоо мыйзамын бузуу, өзүнө жана андан өсүп чыгууга тийиш болгон муунга чыккынчылык кылуу.

Драмада Алемкул менен Шаламдын ойлору дайыма бир жерден чыгат. Шаардын сыртындагы чоң көрүстөндөрдүн бирин 40 жылга ижарага алган Шалам: «Мага дагы өлүм керек. ...Адамдын саны көбөйсө, көр да көбөйөт. Мен үчүн көп төрөлүп, көп өлүүдөн өткөн каалоо жок» [2, 322]. Чөнтөгүндөгү акчаны казылган мүрзөлөрдүн санына карап эсептегенди үйрөнгөн Шаламдын Элеусүздөн айырмасы – төрөлүү – карылык – өлүм диалектикасынын алкагында гана балдардын көп болушун тилейт. Кырк жылдан бери азыркы киреше булагын эсептеп чыккан Шалам бизнеси уланбай турганына ыраазы. Анча-мынча жакыр, адеп-ахлаксыз чөйрөдө төрөлгөн баланын бактысыз болуп калышына, башкача айтканда, универсалдуу коомдун келечеги үчүн реалдуу кадамдарга барылышы мүмкүн деп тынчсызданат. Ал эми Шалам менен Алемкул үчүн башкалардын азап-тозогуна, жанындагылардын адамгерчиликтен ажыраган денесине кайдыгер. Курсактын токтугунан, чөнтөктөрүнүн калыңдыгынан улам көрүстөндүн алдында жүрүп ар кандай кылмыштуу окуяларга күбө болуп жатышат. Кээ бирөөлөр үчүн түнкү шаар жылдыздуу асман, таасирдүү неон жарыктары менен капталган узун көчөлөр, оңго-солго аккан кооз унаалар, кол кармашып бараткан түгөйлөр болушу мүмкүн. Ал эми Шалам, "көр чычканына" кирешелүү бизнесинин аркасы менен кылмыш дүйнөсү менен тааныш болгон Алемкулдар чоң шаардын түнкү жашоосу таптакыр башка экенин жакшы билет.

Келечектеги жубайлар үчүн (Элеусүз менен Назира) кекиртектерине куюлган ичкиликтин таасири астында мүрзөчүлөр кызуу маектешүүдө. Алардын жанында азыр милиция, сот кызматкери отурганына деле баары бир. Түнкүсүн көмүү үчүн мыйзамсыз алып келинген табышмактуу өлүктөр, шаардагы жолбун иттерге жем болгон ташталган ымыркайлар тууралуу үрөй учурарлык окуялар баяндалат. Досу Шаламдын ушундай деңгээлге түшүп калганына ачууланган Элеусүз: «Чыныгы кылмышкер, жексур адам сенсиң. Мен аны таптым. Театрда жүргөндө канчалык мас болсоң да адам элең. Бул көрүстөндө туруп арам акча тапканыңды көп көрүп, чыныгы келемишке айланган экенсиң. [2, 323-324], - деген айыптоосуна Шалам кашкайып туруп, заман, бузулган заман күнөөлүү. ...Кайра көмүп койгонума ыраазы болсун!» - дейт.

Төртөөнүн талаштуу маегинде негизги теманын бир тармагы катары бала сатуу бизнеси айтылат. Совет доорундагыдай балдарга

камкордук көрүлбөй жатканын ырааттуу моюнга алган Элеусүз бүгүнкү күндүн эң курч көйгөйлөрүн аныктайт. Бүгүнкү күндө баланын дени сак өсүшүнө, билим алышына, тарбия алышына каражат жетишсиз. Байкуш энелер, мамлекет балдарын чет элдиктерге сатышат. Мыйзамдык негизде бул процессти токтотууга кудурет жок болуп чыкты. Бир журт, бир эл болуп отуруп бешигин түзөй албаганы, элдин келечегине чабылган балта болду, калктын көксөө тилеги акча. Чет элдиктер таштанган ымыркайларга келгенде ар кандай ички максаттарды көздөп, өз алдынча "камкордук" көрсөтүшөт. Элеусуздун айтымында, мындай кайрымдуу чет элдиктердин үч түрү бар: аша чаап «кайрымдуулук» менен атын чыгаруу үчүн өз ыктыяры менен асырап жатышса керек; кээ бирлери баланы кул же күң кылууга кызыкдар; Азыр кээ бирөөлөр баланын соо органдарын өз кызыкчылыгына колдонуу үчүн сатып алып жатканы да бар. Көрүстөндөгү төрт тааныштын маеги ушундай үрөй учурарлык көрүнүштөрдү ачып берет.

Чыгарманын ички ой дүйнөсү, сүрөттөлгөн психологиялык атмосфера (көркөм атмосфера) коомдун тарып, таштак, ырайымсыз болуп баратканынан кабар берет. Каармандардын мамыр-жумур маеги, үйлөнүү тоюна каалоо менен башталган узак диалогу акыры бири-бирин айыптоого алып келет. Милиционер Шалам менен Алемкулду түнкү кылмыштарга, бейкүнөө ымыркайлардын кор болгон өлүктөрүнө кайдыгер карап, бирөөнүн көз жашына кайдыгер болгону үчүн Назира аны күнөөлөйт. «...Баламды өзүм тарбиялап, чоңойткум келет, эртең казак элим бар, өлкөм бар, мен эч кимдин жерине көз артпайм, өз жериме да эч кимди жолотпойм деген уул эмизген чынчыл эне болгум келет" [2, 359], - деп арман кылган Назира Элеусиз өзү-өзүнө, болочогуна саткындык жасаганына кейиди. Пьесанын аягында ал өзүн-өзү өлтүрүп, каза болот. Азаматтын (Элеусүз) ысымынын мааниси анын өз колу менен жасаган тагдырына байланыштуу: сокур ишеним, бузулган идея ээрчиген Элеусиздин артында урпак калбайт.

Р. Муканованын «Мышыктардын падышалыгы» [3] драмасы бийлик жана мамлекет маселелери боюнча философиялык-саясий түйшүктөрдөн турат. Бийликтеги негизги фигуралардын камкордугун мышыктардын образы аркылуу сүрөттөп, автор мезгил жана коом, бийлик жана адамдар тууралуу тымызын түйшүктөргө өтөт.

Пьесада «мышыктардын» эки тобу бар. Бир тобу бийликке жана тизгинге жакын жогорку бийликтегилер, экинчи тобу – токой мышыктары, б.а. карапайым калк. Драмадагы негизги окуянын катышуучулары – биринчи топтун өкүлдөрү.

Ар бир мышыктын «падышалыктагы» ордуна ылайыктуу мүнөздүү өзгөчөлүктөрү чеберчилик менен сүрөттөлгөн. Кундуз мышык – белгилүү бир максатка жетүү үчүн өзүнүн сулуулугун чебердик менен колдонгон сулуу аял; Маргау – падышалыктын чоң жана жооптуу иштерине жаңыдан аралаша баштаган жаш, акылдуу жана эстүү кыз; Таргыл менен вазир падышанын эки жагынан орун алган ишенимдүү жардамчылары болуп туруп, анын ордун басууга аракет кылган бак талашкандар, Ак мышык ар дайым чындыкты таратып, анын азабын тартса, Белсемдүү мышык «ар ханга кызмат кыла бере турган» өзүнүн көз карашы жок, «айдап кел, байлап келдин» ролун аткарган айдаманын бирөө.

Драматургдун кийинки чыгармасы — «Чатыр астындагы Мен» (2008) трагикомедиясы. Пьесада окуя мамлекеттик мекеменин искусство жана маданиятка байланыштуу кызматкерлеринин арасында өрчүйт. Бирок, окуянын линиясы анчалык деле узак эмес. Автордун ой-ниети жеке адамдардын турмуштук баалуулуктары жөнүндө өзүнүн көз карашы менен коомдун көңүлүн буруу болуп саналат. Мекеменин кызматкерлери өздөрүн «Чатыр астындагы эл» деп аташат. Драматург алардын ар кандай тагдырларын, адамдык сапаттарын чатырдын астындагы элдин бир күндүк жашоосуна таянып ачып берет. Атүгүл күнүмдүк иштердеги баарлашуу да пьесанын каармандарынын бири-бирине окшошпогон түшүнүгүн, максаттарын ачып берет.

Дегеле пьесанын негизги идеясы адамдардын эркин жашоого тоскоол болгон жалкоолук, кошоматчылык, бири-бирине көз карандылык сыяктуу терс көрүнүштөрдөн арылган күн келер бекен деген ой толгоонун негизинде түптөлгөн. Жазуучунун башка чыгармаларында өнүккөн турмуштун терең карама-каршылыктары жөнүндөгү ойлору «Чатыр астындагы Мен» драмасында да өз жүзүн тапты десек болот.

С.Касымбектин «Интервью» (2004) чыгармасы жаш журналист менен белгилүү режиссёрдун маегинде жазылган драма [4]. Белгилүү режиссёрдон интервью алганы келген жаш кыздын диалогу башынан эле карама-каршы пикирлерди ачып берет. Психологиялык жактан башынан эле дал келбеген окуя эки каармандын таптакыр карама-каршы турмуштук позицияларын аныктайт. Күлкүлүү окуядан жаралган интервью намыскөй журналистке өзүнүн жашоосу тууралуу айтууга жагымдуу шарт түзөт. Режиссёр сахнага алып чыккан тунук сүйүү, кемчиликсиз образдар турмуштан алыс экенин кыз турмуштук тажрыйбасы менен далилдегенге аракет кылат. Кыска өмүрүндө айланасындагылардан көп кордук көргөн жаш кыз жашоону катаал, бир жактуу кабылдайт жана ошол чөйрөнүн катуу эрежелери менен

жашоого аракет кылат. Анын мындай скептик болуп калышына аты аталбаган журналист таасир эткен. Күйөөсүнүн ишенимсиздигине жини келген жаш келин өч алуу керек деген ой менен күн өткөрдү. Жек көрүү сезими аны чыккынчылыктын арасына таштап кеткендей. Режиссёрдун акылман кеңеши алданган кызды терең ойлондурса да, жашоо образын өзгөртүүгө аракет кылган эмес. Драманын өзөгүн жазуучунун руханий дөөлөттөр менен күнүмдүк турмуштун бөлүнүшү жөнүндөгү субъективдүү ой-пикирлери түзөт.

Драматургия театрдын талаптарын дайыма эске алуусу керек. Анткени ар бир жазылган драмалык чыгарманын өмүрү театрга, сахнага түздөн-түз көз каранды. Ал эми азыркы турмуштун ызы-чуу ыргагынан, күнүмдүк турмуштун түйшүгүнөн жана универсалдуу маанидеги глобалдык көйгөйлөрдөн (дүйнөдөгү экономикалык кризис, Жердин экологиялык абалы, азыркы тагдыры ж.б.) чарчаган театр сүйүүчүлөрү жөнөкөй жашоо жана лирикалык аткаруулардын таасири астында баарын унуткусу келет. Бир жагынан бүгүнкү театрдын ушундай заманбап талаптары жаралса, экинчи жагынан айрым жазуучулардын чыгармачылык, эстетикалык изденүүлөрүнүн натыйжасында чындап ийгиликке жетиши – мындай пьесалар улуттук драматургиянын фондуна кошкон зор салым катары бааланат. С. Асылбек уулунун «Күз романсы» (2005), С. Сматаевдин «Көгүлтүр таксиси» – акыркы жылдардагы үй-бүлөлүк мелодрама жанрынын көркөм өнүгүү табиятын ачып берген чыгармалар. Э. Аманшаевдин «Балкон» (2004), С. Балгабаевдин «Сагынуу жана элес» (2007), А. Амзеулунун «Кара кемпир» да турмуштун оош-кыйышына көз чаптырган, ички дүйнөсүнүн тереңине сүңгүп кирген драмалар катары айрым инсандардын ой-пикири, айрымдары лирикалык өң-түстүү, окуялардын сызыгы жана кайталангыс каармандары менен эл эсинде сакталып калган өзгөчө чыгармалардын катарын толуктап турат.

Эки көшөгөдөн турган «Күз романсы» (2005) — С. Асылбек уулунун үй-бүлөлүк мелодрама жанрында жазылган чыгармасы [5]. Бул драмада үй-бүлөлүк драманын деңгээлинде келип чыккан көйгөйлөрдүн түпкү тамыры жашоого прагматикалык жана идеалисттик мамиленин келишпес карама-каршылыгынан турат. Эки үйдү тең солкулдаткан көйгөй – жубайлардын ортосундагы түшүнбөстүк. Лирикалык драмадагы бир катар жагдайлар автордун кандайдыр бир кооптонуусунан улам бүдөмүк. Каармандарды жакшы жана жаман деп эки лагерге бөлүүдөн качат. Анткен менен үй-бүлө ыдырап баратканда бейкапар шарап ичип, башка бирөө менен сүйлөшкөн Шайлоонун кылык-жоруктары каармандын кулк-мүнөзүн ашкере түшүрүп жибергендей. А. Пугачеванын «Күзгү сүйүү» аттуу ырында автор сары күздө жолугуп, бири-бирин терең түшүнүү менен тил табышып кеткен

Шайлоо менен Сюзаннанын мамилесин ачык колдойт. Ал эми экинчи планда калган Шайлоо менен аялы Назымдын абалына эмнеге көңүл бурулбайт? Неге Шайлоо жаш жарын, балдарынын апасын, жашоодогу жары Назымды эмес, Сюзаннаны тандады? Бир чети кырдаалды туура эмес түшүнүп алган Назымды акылга чакыргандын ордуна унчукпай Сюзаннага барган искусство таануучу жигиттин же сезимтал экенин, же эсеп-кысапчы экенин ажырата албайсың.

С. Сматаевдин «Көгүлтүр такси» (2001) лирикалык драмасында каармандардын тагдыры, бакыт, байлык издеп, башына конгон тагдырдан корккон адамдардын жашоосу чагылдырылган [6]. Драманын окуясы полковниктин кабинетинде өтөт. Араларында Кайыржан менен Мариямдын жаштык чагы, Клараны Кайыржандын эстеши менен уланып отурат.

Кайыржан Мариям менен биринчи жолу таанышканда жаш куруучу эле. Жаш кезинде юрист болууну кыялданчу. Жан дүйнөң бактылуу, кыялың бийик, акылың таза, сулуулукту баалай билсең, барктай билесиң. Мариям текстиль фабрикасынын катардагы токуучусу. Көптөгөн эркектердин кыялы болгон сулуу кыз. Экөө бактылуу күндөрдү чогуу өткөрүп, Бакытжан аттуу уулдуу болушат. Экөөнүн бактылуу күндөрү чөнтөктөрүндөгү акыркы тыйындары менен айран менен нанды тең бөлүшүп отурган бирден бир кыялы – көк таксиге отуруп, Алматыдан Талдыкоргонго баруу эле. Көк такси, алардын түшүнүгү боюнча, келечек жөнүндөгү көк, караңгы кыял. Кийин Кайыржан министрдин кызы Кларанын кайырмагына илинип, ага үйлөнөт. Ошентип, мансаптын артынан сая түшүп, дүйнөнүн, бийликтин, турмуштун чырмалышында кала берет. Чынчыл укук коргоо органынын кызматкери болууну бийик кыялданган Кайыржан азыр «бир ок менен эки коен атып» кызмат жолунда өсүштүн жеңил жолдору менен жүрөт. Өзүнчө принциптүү: коомдун, улуттун бетине чиркөө болгон баңгикор казак жаштары жана кылмышкерлери менен күрөшүүгө болгон күчүн жумшайт. Чоң аткаминерлердин алдында кошомат кылууну да ашыкча деп эсептебейт. Анын үстүнө кеңседеги шериктери уруксат бербей койгондуктан, анын ар убак принципиалдуу адам болушу кыйын. Жыйырма миң тенге гана болгон болор-болбос айлыгына күн калтырбай турган Гога, Вахит сыяктуу шериктештери да бар.

Бирок, кийинки жашоосунда муктаждык эмне экенин унутуп, бакубат турмушта жашап жаткан кезде Мариям менен уулун сагынып, көп эстеп жүргөн. Ал тургай, аны издөөнү чечти. Болгону алдап, байкуш кылган асыл жарынын турмуш курам деп жатканын укканда гана аны токтотууга батына албайт. Өмүр бою күнөөнүн жүгүн унчукпай көтөрүп келет. «Мен бүгүн полковникмин. Эртең генералын

да берет. Бирок эмне пайда? Жан жыргалымды мансапка алмаштырып, өзүмдү тоноп кеткен каракчымын...» [6, 169], – деген Кайыржандын сөзү бүткүл өмүрүнүн корутундусундай угулат.

Жакында М.О.Ауэзов атындагы Казак академиялык драма театрында көрүүчүлөрдүн өзгөчө көңүлүн бурган спектаклдердин бири – С. Балгабаевдин «Сагыныч менен элес» (2007) пьесасы [7]. Драмалык чыгармада 1950-жылдары алыскы кумда бирге чыгармачылык жолун баштап, турмуштун оош-кыйышын бирге басып, бүгүнкү күндө пенсия курагына жеткен жакын адамдардын өткөн күндөрү баяндалат.

Азыркы казак драматургиясында комедия менен трагикомедиянын башка жанрдык формалардан калышпай өрчүп келе жатканына Т. Нурмагамбетовдун «Кожонасыр тирүү экен...» (2010), Э. Жуасбектин «Күлөбүзбү же, ыйлайбызбы?». (2010) күлкү менен муң аралашкан юмордук чыгармалары далил боло алат.

Драматургиянын илгертен калыптанып калган идеялык багыты жана максаты көрүүчүлөрдү көңүл ачууга батырып, оюн-зоок жаратуу гана эмес (бул кризистик жылдарда өлкөнүн айрым театрларында орун алган кооптуу тенденция), биринчи кезекте ага руханий кубат берүү, руханий азык болуу, алардын ойлоруна ой кошуу менен алардын интеллектуалдык деңгээлин жогорулатуу. Башкача айтканда, театрдын белгилүү бир деңгээлиндеги талаптардан ашпагандай, көрүүчүлөрдү тажатпай тургандай кылып тартууласа болот. Бул жагынан жаштарга жана өспүрүмдөргө арналган пьесалардын тарбиялык ролу өзгөчө. Азыркы жаштар театрына жаш муундарды турмуш жолун туура тандоого, болуп жаткан окуялардан алыс болууга, өз элинин тарыхын жана маданиятын, тилин, дилин барктоого чакырган руханий деңгээли бийик драмалык чыгармалар керек. Т. Ахметжандын «Эки жүрөк», Р. Отарбаевдин «Нашакор жөнүндө новелла», С. Касымбектин «Күттүргөн махабат» (2003) аттуу жаштар темасында жакында жазылган пьесалары драматургдарыбыздын каалоосун чагылдырып, бул боштукту толтырууга умтулуу болду.

Р. Отарбаевдин XX кылымдын коркунучтуу дартына айланган баңгичилик темасындагы жаштарга арналган пьесасы «Нашакор жөнүндө новелла» [8] деп аталат. Төрт көрүнүштөн, эки бөлүктөн турган драманын башкы каарманы Жалкытай – ата менен эненин Кудайдан тилеген жалгыз баласы. Ата-энеси ушул Жалкытайды турмуштун кыйынчылыгын көрсөтпөй, ичкен ашын жерге коюп чоңойтушкан. Бирок, жаш бала (азыркы учурда студент) кийинчерээк мүнөзү түнт болуп, тымызын жүрүп калган. Апасы менен атасы баласы шаардын тентектерине кошулбасын деп күн сайын тилешет.

Драмадагы кырдаал бүгүнкү жашоого абдан жакын. Тилекке каршы, Жалкытайдай жаштар оорулуу чөйрөгө , түпсүз чуңкурга түшүп, андан такыр кайтпай жатканы замандын чындыгы. Баңгичилердин тобуна кошулуп, «доза» үчүн үйдү тоноп, үйдөн ата-энесинин бар байлыктарын – Камила (алдамчы аял, баңги зат сатуучу), ашпозчу (милициянын майору) алып кеткен Жалкытайдын кылганы, ойдон чыгарылган нерсе эмес. Канчалаган келесоолорду жолго салган шылуун Камила нашага азгырылган далай жаштар менен катар Жалкытайда азгырып, сүйүктүү кызы Тогжандан жүзүн бурдуруп, жан дүйнөсүн кыйраткан наркоманга айланат.

Драмада кээ бир казак жаштарынын турмушун чагылдырган бир нече жалпы көрүнүштөр бар. Алардын биринде Жаннага (наркоман кыз) карыз болуп, анын «косягына» илинген Жалкытай кафеде сабалып, ага күч менен «доза» сайышат. Ошондон кийин топко түшкөн жигит эч кандай каршылык көрсөтпөстөн алардын артынан жөнөйт. Дагы бир эпизод квартирага жиниккен жаштардын чогулушун чагылдырат. Ошол эле чет элдик видео же кинолордо бир нече кыздар, балдар арсыз иштерди жасаган сыяктуу көрүнүш орун алат. Алтымыш эки тамырын кууган нашанын уусуна берилип кеткен жаштардын орой жүрүм-туруму, орой сөздөрү XXI кылымда казак жаштарынын (албетте баары эмес) туура эмес багытын көрсөтүп турат. Драманын финалына жакын калган акыркы эпизоддордун биринде автор тентип жүргөн азиздер тобун сахнага алып чыгат. Булар баңги заттын айынан жанын кыйган байкуштар. Автор өмүрүнүн бир бөлүгүн адашкан фантазияда өткөрүп, азыр жашоодо өз ордун табуу үчүн күрөшүп жаткан бейбаштарды чагылдырууну туура көргөн. Ошол топтун арасында жети-сегиз жыл наркоманиядан дарыланып, ата-энесинен, сүйүктүү Тогжанынан ажыраган Жалкытай да бар.

Жалкытай адашкан жолдо жүргөндө анын ата-энесине жөлөк болуп Тогжан калган. Өз уулдарынан топурак буйрубаган бечара жандарды акыркы сапарга Тогжан узатат. Пьесадагы жакшылыктын нуруна толгон жандын бири болгон Тогжандын (алар көп эмес: Жалкытайдын атасы менен апасы, анын сүйүктүү кызы) жашоого ышкысы, жамандыкка каршы өжөр кайраты бар. Чоң ката кетирген Жалкытайга Тогжан боор ооруйт. Асыл намыссыз шылуун Камилага айырбаштап, ата-эненин көз жашын көлгө айлантып, баңгизаттын алдамчы таасирине дүйнөнүн бардык жакшылыктарын сатып жибергенин кечиргенде, Тогжан Жалкытайдын мезгилдин, замананын курмандыгы болгондугун мойнуна алса керек. Жашоого ушундай бийик мамиле, кемчиликсиз, таза мамиле Тогжанды башкалардан бийик кылат.

Талаптан Ахметжандын «Эки жүрөк» аттуу эки көшөгөлүү драмасы жаштарга арналган. Анда базар заманы алып келген жүк, дүнүйө кумарына берилип кеткен жаштардын оор тагдыры баяндалат.

С. Касымбектин «Күттүргөн махабат» эки көшөгөлүү мелодрамасы он үч көрүнүштөн турат. Жаштар темасын козгоого муктаж болгон бүгүнкү театрдын талабы эске алынганы менен аталган драма көркөмдүк жактан кемчиликсиз эмес. Мисалы, Салим менен Зибаштын диалогдорунда драматург узун жана орунсуз талаш-тартыштарга жол берген. Чоң мааниге ээ болбогон нерселерди сүйлөп, чоочун киши менен жарышкан кыз Зибаштын образы анчалык жагымдуу боло албады. Тескерисинче, олуттуу ойлордон, улуттук билимдин чегинен чыкпаган жеңил тамашалардан куралган диалог азыркы жаштардын стилине караганда аз сөзгө чоң маани батырса, идеялык-көркөмдүк жактан жагымдуу да, сарамжалдуу да болор беле.

XXI кылым драматургиясынын чыгармалары муну менен эле чектелбейт. Соңку жылдары жаңы доордогу улуттун табиятын чагылдырган, коомдогу түрдүү социалдык топтордун турмушун чагылдырган, ошол эле учурда тарыхтын фонуна терең сүңгүп кирген драмалардын сериясы ар кандай сынактарда байгелүү орундарды алып, Оразбаевдин «Портмоне», Р. Отарбаевдин «Нур жааган өмүр»., И. Сапарбайдын «Махаббат майрамы», Шахимардандын «Мунай махаббаты», К. Ахметовдун «Доорлор тогошкондо», Т. Алшынбаевдин «Дүйнө жалган», Н. Ораздын "Адашкан жылдыз", Ж. Алмешулунун «Биржан», «Жапон сулуусунун арманы», А. Ыксандын «Жети бир тууган», С. Касымбектин «Иассауи кайгысы», «Палата», Б. Тогысбайулунун «Жансая», Т. Жандаулетовдун «Эркек», «Жубай соодасы» жана башка калемгерлердин пьесалары менен толукталды.

Акыркы жыйырма жылда жазылган казак драмалары менен катар театр сахнасынан түшө элек, убакыттын өтүшү менен өсүп, кеңейип келе жаткан чыныгы классикалык стилдеги чыгармаларды айтпай коюуга болбойт. Казак улуттук театрынын алгачкы пардасы ачылгандан баштап эле ар кыл замандын кыйынчылыгына туруштук берип, маңызын жоготпогон М. Ауэзовдун «Эңлик-Кебек», «Абай», «Карагөз», «Кара сулуу», «Байбиче-токол», «Хан Кене», «Зар заман», «Түнкү сарын», «Дос-Бедел дос», чыгармалары жогорку көркөмдүк деңгээли, бийик идеялык позициялары, көркөм тили менен көрүүчүлөрдүн сүймөнчүктүү чыгармаларына айланган. С. Мукановдун «Ботогөз», «Тунук махабат», И. Жансүгировдун «Исатай-Махамбет» драмалары – чыныгы жандуу чыгармалар. Бул драмалык чыгармалар – улуттук драматургиянын алтын фондусу. Ошондой эле М. Жумабаев менен Ж. Аймауытовдун «Шолпандын күнөөсү», «Ашыктык дарты», «Акбилек» сыяктуу чыгармалары бүгүнкү казак драматургиясын

тематикасы жана идеясы, сюжети, мотиви жагынан байыткандыгы менен баалуу. Драматург-режиссёрлордун оригиналдуу чыгармачылык эксперименттеринин, көркөм изилдөөлөрүнүн натыйжасы бул прозалык чыгармалардын каармандарын улуттук сахнага алып чыккан («Шолпандын күнөөсү», «Ашыктык дарты» негизинде жазылган А. Таразинин «Күнөө» жана Акбилек). Жогоруда каралган чыгармалар казак драматургиясынын көркөм бийиктиктерге чыккандыгын айгинелейт.

Эгемендүүлүктүн бийигинен элдин өткөн тарыхын, бүгүнкү турмушун чагылдырууда драматургия башка адабий жанрлардан артта калбай, азыркы көркөм адабий процесске активдүү катышууда. Заман талабын, окурмандардын жана көрөрмандардын руханий муктаждыктарын түшүнгөн Д. Исабеков, А. Тарази, И. Оразбаев, С. Балгабаев, Р. Муканова, И. Сапарбай, Э. Аманшаев, Э. Жоошбек сыяктуу драматургдарыбыздан келечекте жакшы чыгармаларды күтөбүз.

Колдонулган адабияттар:

1 Муртаза Ш. Чыгармалардын көп томдук жыйнагы. Т.5. – Алматы, 2005.
2 Жунушов С. Чыгармалардын көп томдук жыйнагы. Т.2. – Алматы, 2005.
3 Муканова Р. Чыгармалардын көп томдук жыйнагы. Т.2. – Алматы, 2008.
4 Касымбек С. Эки томдук чыгармалар жыйнагы.- Алматы, 2005.
5 Асылбек уулу С. Чыгармалары. Т.2. - Астана, 2008.
6 Сматаев С. Чыгармалардын көп томдук жыйнагы. 14-том. – Алматы, 2008.
7 Балгабаев С. «Биз да ашык болгонбуз». Пьесалар - Астана, 2008.
8 Отарбаев Р. «Шер». – Алматы, 2006. – 432 б.
9 Ахметжан Т. Чыгармалардын жыйнагы. Эки томдук. Т.2. – Алматы, 2006.

ЭГЕМЕНДИК МЕЗГИЛИНДЕГИ КАЗАК БАЛДАР АДАБИЯТЫ

Солтанаева Эркингүл Молот кызы[1]

Кайсы мамлекетте болбосун, балдарга билим менен бирге тарбия берүү маселеси биринчи орунда турат. Балада адеп-ахлактык, моралдык-этикалык принциптерди калыптандырууга, жакшы менен жаманды, оң менен терсти ажыратууга кызмат кылган балдар адабиятынын аксиологиялык зор мааниси бар. Казак балдар адабиятынын тарыхын, калыптанышын жана өнүгүшүн, теориялык проблемаларын изилдеген Ш. Ахметовдун классикалык чыгармалары, С. Өскенбаевдин «Казак балдар прозасынын өнүгүү тенденциясы» (1970), К. Нугыбаеванын «Жетимишинчи жана сексенинчи жылдардагы балдар адабиятынын кээ бир маселелери» (1984), Б Ыбраимовдун «Азыркы казак балдар повесттеринин көркөм өзгөчөлүктөрү» (1990), К. Матыжановдун «Балдар фольклору» (1990) аттуу кандидаттык диссертациялары бар.

Өлкөбүз эгемендүүлүк алгандан кийинки мезгилдеги казак балдар адабиятынын түрдүү проблемаларын жана жанрдык өзгөчөлүктөрүн караган кандидат А. Өтөгөнованын «Азыркы балдар аңгемесинин көркөмдүк өзгөчөлүктөрү» (1992) жана Б. Ыбырайымдын «Азыркы казак балдар прозасы жана руханий-эстетикалык өнүгүү өзгөчөлүктөрү» (1998) аттуу докторлук диссертациялары, Б. Капасованын «Казак адабиятындагы балдар лирикасы» (2000), А. Актановanын «Азыркы казак балдар драматургиясы» (2003), Б. Акиштин «Балдар прозасында жеткинчектердин образын түзүү (руханий дүйнө жана адамгерчилик)» (2006), А. Темирбаеванын «1950-60-жылдардагы казак балдар поэзиясы жана Жакан Смаковдун чыгармачылыгы» (2010), Д. Розиеванын «Балдар поэзиясындагы салт жана үндөштүк» (2014) сыяктуу кандидаттык диссертациялары жарык көргөн.

---

[1] филология илимдеринин кандидаты, Аль-Фараби атындагы КазУУ. E-почта: gulkataim@gmail.com

Бул эмгектер эгемендүүлүктүн биринчи он жылында жарык көргөн бир нече чыгармаларды камтыйт. Адабий процесстин алдыңкы тенденциялары каралат, бирок акыркы жыйырма жылдагы балдар чыгармаларын изилдөө мезгилдүү басма сөз беттериндеги чакан макалалар менен гана чектелет.

Эгемендүүлүктүн натыйжасында келген сөз эркиндиги, басма сөз эркиндиги өлкөдө балдардын жаш өзгөчөлүгүнө жараша деңгээлге бөлүнгөн көптөгөн гезит-журналдардын чыгышына түрткү болду. «Балдыркан», «Улан», «Акжелкен», «Тунук булак», «Айгөлек», «Жомоктор өлкөсүндө», «Балбулак», «Балабий», «Айтып берчи апаке», «Балдар дүйнөсү», «Балапан дүйнө», «Жыл он эки ай», «Периште» сыяктуу республика боюнча тараган окуу басылмаларында балдардын көптөгөн көркөм чыгармалары басылып чыгат. Мындан сырткары «Балауса», «Аруна», «Алматы китеп», «Мектеп», «Баянжүрек» басмалары негизинен балдар адабиятын басып чыгарышат. Бул басылмалардын ар бири балдар чыгармаларын массалык түрдө басып чыгарууга, алардын эл арасында кеңири жайылышына оң таасирин тийгизүүдө.

Мындан тышкары балдар адабиятын өнүктүрүү максатында жарыяланган ар кандай адабий сынактар, конкурстар да балдардын көркөм чыгармаларын жазууга, жайылтууга жана сыноотоого салым кошуп жатат. Атап айтканда, он беш жыл катары менен республикалык «Дарабоз» сынагы өткөрүлүп, жеңүүчүлөр аныкталып, жыл сайын алардын байгелүү эмгектери «Каусар булак» китебине жарыяланып келет. XX кылымдын жетимишинчи жылдарында башталып, эгемендүүлүктүн бир нече жылында өткөрүлгөн «Жалын» басмасынын балдар жана өспүрүмдөр арасындагы жабык кароосынагы да көптөгөн таланттарга жол ачты. «Астана – Байтерек», «Алтын калем», «Балауса» улуттук сынактары бир нече жыл катары менен өткөрүлүп келет. 2015-жылдан бери жыл сайын өткөрүлүп келе жаткан «Алтын тобу» сынагында «Балдар үчүн мыкты чыгарма» номинациясы бар. Мындан тышкары Жазуучулар союзуна туруктуу мүнөздөгү эмес, бир жолку сынактарды кошууга да болот. Мунун баары балдар адабиятынын өнүгүшүнө чоң түрткү болгондугу талашсыз.

Эгемендүүлүк жылдарында К. Мырзалиев, М. Алимбаев, Ж. Абдирашев, Ф. Оңгарсынова, Т. Нурмагамбетов, Б. Кошим Ногай, С. Калиулы, О. Аскар, Ш. Кумисбайулы, П. Дуйсенбин, Э. Өтетилеуулы, Э. Элүүбаев, Е. Эрботин, О. Акыпбеков, К. Сегизбайулы, Т. Жексенбай, К. Баянбай, С Иманасов, А. Естенов, К. Камзин, Т. Мамасейит, А. Абдрахман, Ж. Дауренбеков, Е. Ашыкбаев, А. Табылган, Б. Ыбрайым, К. Саттибайулы, Н. Кенжегулова, Н. Ораз, Н. Акиш, Б. Алимжанов классикалык деңгээлде сын жазган акындар менен бирге Б. Адилов, С. Усенулы, А. Хамзеулы, З.

Жуманова, Д. Мамырбаева, С. Досжанова, Н. Калка, Р. Сауытбай, Е. Женисулы, А. Исадыл, Г. Шойбекова, Б. Сарыбай, А. Элгезек, А. Сауран, К. Абулхайыр, Э. Абикенулы, Э. Айдабосын, А. Юсип, А. Байбол, Э. Токтарбай, Э. Айгали сыяктуу ж.б. эгемендүү элдин өсүп келе жаткан калемгерлери да казак балдар адабияты жаатын мазмун жагынан байытып, анын өнүгүшүнө өз салымдарын кошушту.

Акыркы отуз жылдын ичинде алардын ар бири балдар үчүн адабий чыгармачылыктын бардык түрлөрү жана жанрлары боюнча иштеп, кеминде бирден, жакшы изденгендери кырктан ашык китеп чыгарышты. Бул жерде жомоктор, уламыштар, табышмактар, тамсилдер, бешик ырлары, санак китептери, мисалдар, үлгү ырлар, калптар, поэмалар, өлөң, дастандар, үлгү аңгемелер, насаат аңгемелер, фантастикалык аңгемелер, тарбиялык аңгемелер, адабий жомоктор, реалисттик аңгемелер, романтикалык аңгемелер, роман, фантастика, фантастикалык роман сыяктуу салттуу жанрлар менен катар сахналык оюн, интермедия ж.б. жаңы жанрларда жазылган табылгалар да бар. Азыркы балдар адабиятына тарбиялык, эстетикалык, таанып-билүүчүлүк гана эмес, балага көңүл ачуу, көңүлүн көтөрүү функциясы да жүктөлүп жатат.

Адабияттын ар кыл жанрларында үзүрлүү эмгектенген классик акын Кадыр Мырза Али эгемендүүлүк доорунда да балдар үчүн бир нече китептерди чыгарган. Алар: «Ыр, жомок, тамсил, үлгү ырлары, мазактоо, табышмак, жаңылмач» (1993), «Сүрөттүү алиппе» (2006), «Санаганды үйрөнөлү» (2008), «Кулак эмнеге керек?». (2002, 2005, 2012), «Алмас жерде калбас» (2006), «Менин биринчи алиппем: балдарга арналган ырлар» (2012).

Жазуучу Абиш Кекилбай «Балдыркан бөбөктүн мукам ырлары, баланын көкүрөгүндө уялаган бал сөздөрүнүн салмагы, коргошундан куюлгандай сөздөрүнүн салмагы, айтууга оңой, ойноок мүнөзү көркөмдүк жана жыйнактуулугу, бир да кемчилиги жок, Кадыр акындын калеминен чыккан чыгармалардын мүнөзүн чагылдырары талашсыз» – дегендей Кадыр Мырза Али балдарга арналган ырларында бешик, үй-бүлө, билим, эмгек, улуу инсандар, эне тил, мекенден баштап, ар кыл темаларды камтыган.

Эгемендүүлүк жылдарында казактын чыгаан акыны Фариза Оңгарсынованын балдарга арналган ырларынан сырткары «Сөз сыры» (2005) аттуу прозалык китеби жарык көргөн. Китеп азыркы шаар балдары үчүн тилибизде мааниси бүдөмүк көрүнгөн макал-лакаптар менен туруктуу сөз айкаштарынан, улуттук таанымдын айрым түшүнүктөрүнүн маанисин ачып, жеңил тил менен түшүндүрүүгө арналган аңгемелерден турат. Окуялар белгилүү бир

көйгөйлүү кырдаалдардын негизинде түзүлүп, ошол жагдайларга туура келген сөздөр айтылып, аңгеменин аягында ошол сөздүн сыры ачылат. Маселен, жазуучунун апасы «Кыска жип күрмөөгө келбей жүргөндө, бириңден соң бириң той-той дегениңер эмнеңер?» деп энеси нааразычылыгын билдиргендей болот.

«Абалым начар, тапканым тамагыма жетпей жүрөт» деп айткандын ордуна, «Кыска жип күрмөөгө келбей жүргөндө» десе, ал кишинин абалын башкалар түшүнөт» – деп аягында маектешип, оюн жыйнап, жыйынтыктайт [1, 20]. Чыгармалар казак элинин бала тарбиялоодогу, элдик педагогикадагы позицияларына таянып жазылган. Маселен, Айталык, «Ашың барда эл тааны, берип жүрүп, атың барда жер тааны, желип жүрүп, «Бөйрөктөн шыйрак чыгаруу», «Жакыныңды жаттай сыйла, жат жанынан түңүлсүн», «Тил-оозум – ташка» деген аңгемелери казак турмушундагы баалуулуктарды чагылдырат. Ал «Сүйүнчү», «Баштаңуу», «Шыбага», «Байгазы», «Салам берүү», «Саркыт», «Базарлык», «Кыз кылыгы менен», «Кызга кырык үйдөн тыюу», «Дастаркон башында» сыяктуу балдарга арналган казак салттары менен үрп-адаттарын, ырымдары менен тыюуларын, адеп-ахлагын түшүндүрүүгө арналган.

XX кылымдын 70-жылдарында «Коон жыты» аттуу биринчи китеби менен адабият дүйнөсүнө кадам таштаган Тынымбай Нурмагамбетов 50 жылдык чыгармачылык өмүрүндө өзүн чебер драматург, философ романист катары гана көрсөтпөстөн, баланын жан дүйнөсүн түшүнгөн сезимтал психолог жазуучу катары да таанылды. Анын «Кош бол, ата!», «Карлыгачтын уясы» аттуу чыгармалары суроо-талаптын жогору болушунан улам бир нече жолу басылып чыккан. Тынымбай Нурмаганбетовдун эгемендүүлүктөн кийин жарык көргөн китептеринин бири – "Бала куракты ырлары". Китепке «Бала куракты ырлары», «Үч күндүк жол», «Белсебет», «Бир куржун буудай», «Чал, Мая жана шамал» повесттери кирген. «Бала куракты ырлары» повестинде Улуу Ата Мекендик согуштан кийинки казак айылдарынын турмушу, балдардын мектеби, интернаттагы балдардын турмушу, эмгекке аралашуусу, оюн-зоок, көңүл ачуусу, алгачкы тунук махабаты сөз болот.

Повесттеги башкы каарман-баяндоочу Томпок. Ал досу, аталаш агасы, классташы Буранын мектептеги, кийинчерээк интернаттагы жашоосун баяндайт. Жазуучунун зор ийгилиги – Буранын образын ачуусу. Анткени бул образ – автордун моралдык позициясынын көрсөткүчү. Буранын образы алсыздыгына, жалгыздыгына карабай асыл, анткени ал – ар дайым зордук-зомбулукка тайманбай каршы тура алган, күчүн жашырбаган инсан. Атасы согушта курман болсо да, апасынан тирүү ажыраса да, кээ бир таш жүрөк адамдардын

кыйынчылыгын көрсө да багынбайт. Кайра туруштук берет, намысты тепсебейт. Бураны башкаларга караганда теңтуш Томпок аны идеалдаштырып, анын мүнөзүн эң сонун сүрөттөйт. Окуяны жандуу кылган дал ушул аңкоо балалык баян. Согушта курман болгон атасынын досуна жолугуп, досторунун балдарына окшош аттарды койгонун билгенде Бура менен Сияштын ортосунда сый-урмат, жакын түшүнүү, сүйүү сезимдери жаралат. Томпоктун ошол кездеги ойлору абдан кызык: «Атам согушта жүргөндө мени да бирөө менен кудалап койбогон үчүн атамды күнөөлөйм». «Таптакыр оозун ачып, бош эле жүрө берген экен да ээ. Менин да балалуу болушум мүмкүн, ал да эркек бала болор, анда ал бала ким менен баш кошот... ким менен жашайт... кимге үйлөнөт деп ойлогон эмес экен да? Согуш кандай оор... кыргын болсо да, эртеден кечке чейин ок атылбаса керек. Эс алып, тамактанып жатканда, төшөгүнө кыйшайганда "кимдин кызы бар, кимдин аялы кош бойлуу?" деп кудалашпаганын айтам да. Мен бир аз атама таарынып кетем да» [2, 173]. Тамашалуу түрдө берилген баян жашоону баладай бейкүнөөлүк менен кабыл алуунун өзгөчөлүгүн таамай чагылдырат. Окурман Томпоктун Бурага салыштырмалуу али бала экенин көрсөтөт, Буранын жашынан эрте чоңоюп калганын байкайт. Албетте, аны тарбиялаган турмуш. Жазуучу баланын азаптуу жетилген доорунун эволюциясын ынанымдуу көрсөтө алган.

Чыгармада адамдын жеке жашоосуна кол салып, ушунча сыр, ички көйгөйлөрүн жалпы элге жарыялап, кемсинткен «педжыйындарга» салып уяткаруу, б.а. совет доорунун чыныгы духу берилген. Балалык ырлары да замандын демин көрсөткөн дагы бир деталь катары каралат. Чөп чабуу, эгин оруу, бадал чабуу, отун жаруу сыяктуу үгүт-чарба иштерине бара жаткан балдар: «Алга, комсомол // Жеңиш жолунда!». // «Бар, комсомол // Туу колуңда!» - деп баса белгилеп ырдашат. Бул ырлар кыймыл-аракетке дем бергени менен, адамдын жан дүйнөсүнүн назик коңүлдөрүнө тийип, ички кайгысын тең бөлүшө албаганы чындык. Сыйаш күлүп: «Мындай түндө, мынча талаада ушундай ыр ырдайт белек?» деп сурады. Ошондон улам ал «Татьянанын ырын» ырдайт. Буранын аткаруусундагы "Бир бала" ыры да наристенин арманын төгүп, сагынычын орундаткан, жан дүйнөсүн эргиткен ыр катары сыпатталат. Балдардын ырдап, үймө-үй кыдырып жүрүшү да элдик ырлардын күчүн, элдин эңсөөсүн, балалыктын таттуу тамашасын көрсөтөт.

«Балалыктын ырлары» повестиндеги негизги темалардын бири – үйдүн түтүнүнүн өчпөшү темасы. Чогулуштагы монологунда Бура «Сыяш экөөбүз эски үйүбүздүн ичи-тышын сырдап, актап, капталдарын шыпырып, көркүнө келтирсек» деп кыялданса, эл Буранын кылык-жоруктарын атасы Шойындын мүнөзүнө салыштырган.

Дегеле, казак адабиятынын согуштан кийинки турмушун чагылдырган чыгармаларында жазуучулар сөз кылган эң негизги нерсе – ата-бабанын урпагын улоо, урпак үзүлбөшү экенин даана көрөбүз.

Эгемендик жылдарындагы казак балдар адабияты тууралуу сөз болгондо Шакен Күмүшбай уулунун аты дайыма айтылып келет. Чыгармачылык өмүрүн балдарга арнаган жазуучу – кыркка жакын китептин автору. Эгемен өлкөнүн басмаларынан жазуучунун «Каракууштун жели» (1991), «Айдың көлдүн аккуулары» (2000), «Атамдын аманаты» (2001), «Бир арка отун» (2002), «Кайсар бала» (2003), «Сологой» (2008), «Гүл менен Нур» (2014), «Ызгаар соккон жыл» (2014), «Жапандагы жалгыз», «Ит талаш», «Жүз он бир табышмак», «Тунгучтар», «Чатак шырпы», «Калем менен дептер», «Бейтааныш заттар доосу», «Табият – Эне», «Казактын нобели», «Шапагаттуу чырак», «Мамания», «Түнкү текетиреш» аттуу китептери жарыяланды. Мындан башка балдарга арналып жазылган «Каракерей Каманбай», «Канжыгалуу Бөкөнбай», «Шакшак Жаныбек», «Райымбек баатыр», «Ааламды ыры менен таң калтырган «Дос-Мукасан» аттуу китептери бар. Мындан сырткары, Шакен Күмүшбай уулу «Кабыланды баатыр», «Алпамыш баатыр», «Козу Көрпөш – Баян сулуу», «Эр Таргын» эпосторун поэзиядан, айрыкча балдарга мектеп программасына ылайык, кара сөзгө айландырган.

Шакен Күмүшбай уулунун чыгармачылыгы эң башта ар тараптуулугу менен көзгө урунат. Жазуучу тарыхый темаларды баатырдык ырлары аркылуу батынып чагылдырып, жаш муундун кубатына кубат кошуп, патриоттук сезимге тарбиялап, ал аңгемелери менен повесттеринде өнөр адамдарынын, спортчулардын, меценаттардын жана ишкерлердин, жаратылышты коргоочулардын, студенттердин, карапайым айыл тургундарынын жана жан-жаныбарлар, жаратылыштын турмушун кеңири баяндап, башкача айтканда, турмуштун ар кыл тармактарында эркин жазат.

Шакен Күмүшбай уулу мектеп китепканалары үчүн «Алгачкылар» аттуу китеп чыгарган. Анда алыскы тарыхтагы «Томирис» ханышадан баштап, бүгүнкү күндөгү баатыр, ырчы, музыкант, бийчи, спортчу, илимпоздорго чейинки улуу инсандардын өмүр жолун окуучуларга сабак болсун деп жазган [3]. Жазуучу бул аңгемелерде улуу инсандардын жашоосунан маанилүү учурларды, кызыктуу деталдарды алып, балдардын жүрөгүнө сиңирип алууну каалаган асыл сапаттарга жол чачып, балдарга эмнени эстен чыгарбоо керектигин насааттайт. Бул өтө олуттуу, балдардын тилине, концепцияларына жакын тарыхый-таанымдык көркөм прозаны алып келген сарамжалдуу мамиле болгон.

Балдар поэзиясына 1960-жылдары келген Эрмек Өтөтилөө уулу эгемендүүлүк жылдарында балдар адабиятынын куржунун көптөгөн китептер менен толуктаган. Алар: «Өсүп бара жатабыз» (1991), «Жан кейитер» (1997), «Ата-Мекен» (1997), «Адептүүлүк – сулуулук» (1997, 2002), «Алакан» (2002), «Төрт түстүү бет» (2002), «Казак оркестри» (2002), «Ишмерлер» (2002), «Сүйлөөчү сүрөттөр» (2002), «Казакстан-Отаным» (2002), «Эң кымбат» (2006), «Айбат алиппе» (2002, 2007), «Оюнчуктардын алиппеси» (2007), «Жаныбарлар – спортчулар» (2007), «Эң күчтүү адам» (2008), «Өсүп келе жатабыз» (2006), «Оюнчуктар» (2009). Эрмек Өтөтилөө уулунун китептеринин башкы өзөгү – казактын улуттук болмушуна шайкеш тарбия берүү. Ошондуктан элибиз ыйык деп эсептеген нерселерге өзгөчө маани берет. Алсак, балдарга ылайыктуу жөнөкөй тил менен жазылган элдик ырым-жырымдарды жана тыюуларды, улуттук оюндарды (теңге алуу, тогуз кумалак, жоолук таштоо ж.б.), жети ата, жети санынын таасири, ар кандай санак, жаңылмач, табышмак, бешик ырлары, шылдың, баталарды камтыйт.

Эрмек Өтөтилөө уулунун поэмаларындагы кейипкерлер ар тараптуу болгону менен алардын бардыгын жакындаштырган касиет-сапат – ааламга, өмүргө, ишеним менен караган баео, чын пейил, жакшылыкка ишенген, ишенчээк, ийги нерселерди издеген таттуу кыял балдар.

Асел биздин шок эле,
Байкап турат тим эле.
Улуулардай болом деп:
Упа коёт бетине,
Иймектерин тагынат.
Чачын түйүп төбөгө,
Бийик така кием деп.
Аны менен баса албай,
Араң жүрөт илбиреп...
Сендей болсо дурус го,

Чектен чыккан, буруш го! [4, 11] – мейли бул балдар бир нерсени бүлдүрүп, бузуп, күлкүгө кабылып жатса да, кылыктары таттуу, чыныгы балалык кылыктар, балалык аракеттери даана көрүнүп турат.

Эрмек Өтөтилөө уулу – балдарга арнап жазган ырларынын эстетикалык сапатын биринчи орунга койгон жазуучу. Ошондуктан башталгыч класстардын окуу китептери анын эмгектерине толгон. Бул фактыны окуу китебинин авторлору тарабынан акындын чыгармачылыгына берилген жогорку баа, акындын мамлекеттик деңгээлде таанылышы катары кабыл алсак болот.

Көрүнүктүү балдар акыны Эскен Элүүбаев да эгемендик доорунда чыгармачылыктан кол үзбөй, совет доорунда жарык көргөн тандалган чыгармаларынан тышкары «Акыл азуу» (1991), «Келечек» (2005), «Көк көйнөк» (2008), «Балдарга базарлык» (2014) китептерине жаңы ыр жомок, табышмак, жаңылмачтарды кошуп толуктаган.

Балдар адабиятынын көрүнүктүү өкүлү Өтөптерген Акыпбек уулунун эгемендүү элдин басмаканаларынан «Жылдын төрт мезгили» (1990), «Баланын бир күнү» (1992), «Экологиялык алиппе» (1998), «Ажарлуу Астана» (2002), «Кырк кызык» (2002) «Балдай таттуу алиппе» (2003), «Кызыктуу алиппе» (2003), «Сырдуу китеп» (2004), «Айдыңдагы алиппе» (2004), «Спорттук алиппе» (2007), «Керектүү китеп» (2011), «Атлас – дүйнө картасы» (2006), «Дүйнөгө белгилүү шаарлардын алиппеси» (2007), «Мен тандоочу кесип» (2012) китептери жарык көргөн. Ө. Акыпбековдун чыгармачылыгынын негизги өзгөчөлүгү катары сериялык тематикалык алиппелерди чыгаруу деп айтууга болот. «Балдай таттуу алиппе» – мөмө-жемиштер, даамдуу жана таттуу тамактар жөнүндө, «Спорттук алиппе» – спорттун түрлөрү, «Экологиялык алиппе» – өсүмдүктөрдүн түрлөрү, «Айдыңдагы алиппе» балыктардын аттары, алардын өзгөчөлүктөрүн сүрөттөп, ар бир тамгага белгилүү бир сюжеттин негизинде тамгалардан башталган бир же эки кызыктуу саптарды жазган. Мисалы, «Айдыңдагы алиппеде» А менен башталып, Я менен аяктаган балыктардын баары чогулуп, Алтын ордо курат. Акындын ар бир тамгага тандап алган балык аттары, ордодогу ар бир бөлүгүнүн аталышы, предметтердин, кубулуштардын түшүнүгү өтө кеңири.

Кереметтүү өнөрлүү,
Көргөн журт көп чеберди.
Кээ бири тирүү куралдай:
Кит – көтөргөн крандай,
«Кирпи балык» эптүү экен,
Кир калтырбай жышканга...
Камбала иштен качабы?
Кол кабыш кылды ашарга... [5, 196]

Мындай алиппелер балдарга дүйнө таануу, география, физиология ж.б. тармактан билимин кеңейтип, окууга болгон шыктануу арттырары шексиз.

Эгемендүүлүктөн кийинки мезгилде жазылган чыгармалардын көбү улуттук баалуулуктарды, каада-салтты даңазалоого багытталган. Жер-суу, касиеттүү жерлердин тарыхын таанытkан «Атыңдан айланайын Ата-Мекен» аттуу ырлар жыйнагында «Басырек», «Конок каада» сыяктуу салттар да орун алган. Мындай өзгөчөлүктү акындын

«Айдай аппак бөпөм бар» аттуу ырлар циклинен байкоого болот. Бул жерде кичинекей баланын көзү менен энесинин кош бойлуу болушу, бүт үй-бүлөнүн камкордугу жана апасынын көз жаруусун күтүү «Курсак чачуу», «Жарышказан» жасаганы, «Сүйүнчү» сураганы, «Калжа», азан чакырып, ат койгону, ага болушу, «Чилдекана. Бешик той» өткөрүү, «Итжейде» кийгизүү, «Тыштырма», «Кыркын чыгаруу», «Карын чачын» алуу сыяктуу ырым-жырымдар ырдалат.

«Мен жасайын муну!» - деп,
Атамда да тыным жок.
Анча-мынча иштерге,
Аралашчу эмес мурун көп...
Карап, байкап, угуп сыр,
Ойго кетем кызык бир:
Курсагына энемдин,
Чоң кубаныч батыптыр! [5, 4] – саптары жашоодогу жөнөкөй бакыт менен балалык кубанычка толуп, ыр ыргагы окурмандын жан дүйнөсүн зор кубанычка бөлөйт. Орустун мыкты балдар акыны К. Чуковскийдин «Балдарга арнап жазып жаткан акын сөзсүз түрдө бактылуу болушу керек. Ошол өзү арнап жазып жаткан балдардай бактылуу болушу зарыл. Мен да балдарга арнап ыр түрүндө жомок жазып жүрүп ушундай бакытка бөлөнөөр элем» деген сөзү эске түшөт. Ошо сыяктуу эле, О. Акыпбек уулунун чыгармаларында балалык аңкоолук, таза түшүнүк, тунук акыл, нурлуу кубаныч, чексиз бакыт бар экенин көрөбүз. Маселен, «Кыялдай күлүк кызыктар» ырлар жыйнагындагы «Түшүнбөймүн энемди» деген ыр:

Ар бир сөзүн салмактап,
Урушат энем неге көп?
«Суук күндө суу ичпе,
Бал муздак да жебе!» - деп.
Аң-таң калам сөзүнө,
Урушкандын жөнү эмне?
Ысык күндө
Ысык чай
Ичет го өзү деле... [5, 119] – деген эрке баланы элестетип, акын эмоционалдык-эстетикалык дүйнөнү козгоп, окурманды жылмайтып сүйүнтөт. Чоң энеси урушса да эрке бала мээримге, таттуу балалыкка толгон ыр. Поэмадагы күлкүлүү, кызыктуу эффект карама-каршылыктардын логикасынан келип чыгат. Бирок ал логиканын да балалык сүйкүмдүүлүгү бар. Ө. Акыпбек уулунун чыгармачылыгы ушундай окурманга жагымдуу маанай тартуулап, жашоого дем берген касиеттерге бай.

«Козум», – дейт мени апам.

«Козум», – дейт мени атам.
Сөздөрүнө күлөм мен,
Козу эмесмин, билемин.
Муну кантип айта алам?
Козу болсом чынында,
Күндө момпосуй жейт белем,
«Маа, маа» - деп жүрөт элем. [5, 18]

Акындын дагы бир ыр жыйнагы мамлекеттик символдорго, Гербге, Тууга, Гимнге, ал эми кийинки ырлар топтому мамлекеттик маанилүү майрамдарга: Конституция күнү, Республика күнү, Эгемендүүлүк күнү, Энелер күнү, Балдарды коргоо күнүнө, ошондой эле Билим күнү, Басма сөз күнү, Радио күнү, Музей күнү, Кинорежиссёрлор күнү сыяктуу кесиптик майрамдарга арналган. Дегеле казак эли эгемендүүлүккө ээ болгондон кийин жаштардын улуттук аң-сезимин калыптандыруу, ата мекенди ардактап, аны улуттук тилге сиңирүү акын-жазуучулар үчүн эң биринчи кезектеги милдеттердин бири болгон. Казак поэзиясы бул милдетти тез аткарып, пафос үнү катуу чыкты. Акындар ырларында Астананы, баш калаабызды, Конституцияны, гимнди, көк тууну колдонушуп, эркиндик темасын мыкты өздөштүрүштү. Бул катардын алдыңкы сабында эмгек өтөгөндөрдүн бири Султан Калый уулу. Акындын «Казакстаным», «Казакстандын желеги», «Менин өлкөмдүн герби», «Конституция», «Жоокердин каты» ж.б. башталгыч класстардын окуу китептерине кирген ырлары. Ошондой эле, акындын Жаңы жыл, Нооруз, Энелер күнү, Жеңиш майрамы ж.б. майрамдарга карата жазылган сценарийлерди бала бакчанын тарбиячылары жана башталгыч класстардын мугалимдери колдонушат.

Мекенимдин герби
Кандай айбат, кооздук!
Тунугундай көңүлдүн
Ортодо – асман ааламы.
Кут-береке, түндүгү,
Орун алган ал төрдөн.
Канаттуу кош аргымак,

Эки жактан чамынган – деген чакан ырында өлкөбүздүн гербин сүрөттөйт [6, 5]. Султан Калый уулу менен Шакен Күмүшбай уулунун демилгеси менен 2005-2015-жылдар аралыгында он беш жыл катарынан «Дарабоз» конкурсу өткөрүлгөн. Бул сынак аркылуу көптөгөн жаш таланттар балдар адабиятынын куржунун толукташты. Жыйырма жылдан бери «Балдырган» гезитинин редакциясында эмгектенип келе жаткан Султан Калый уулу көп балдардын жүрөгүндө поэзияга, жазуучулукка болгон каалоону ойготту. Анын кол койгон

куттуктоо каттарын, мактоо баракчаларын алган көптөгөн казак балдары жазууга аракет кылганы да анык. Ошентип, шакирттерине таалим-тарбия берип жүрүп, балдар үчүн жыйырмага жакын китеп жазган. Эгемендүүлүк жылдарында «Мен кантип чоңойдум» (1994), «Айланама карасам» (2003), «Бакыт кушу. Жомоктор" (2007), «Кимиси күчтүү?» (2008), «Биз шадыман балабыз» (2013), «Менин элим» (2019) китептери жарык көргөн.

Эгемендүүлүктөн кийинки мезгилде адабиятта жаңы темп менен көтөрүлө баштаган темалардын бири – диний тема. Бул теманы балдар поэзиясында Э. Өтөтилөө уулу, А. Абдрахман, А. Эстенов, Ө. Акыпбек уулу ж.б. бир аз көтөрдү. Ө. Акыпбек уулунун «Орозо кабыл болсун, жамаат», «Тасаттык», «Курман айт», «Кайрымдуулук», «Тозок оту», «Орозо айт», «Битир-садага», «Кадыр түн», «Сереси», «Орозо», «Рамазан айы» аттуу ырлар жыйнагы буга далил.

А. Эстенов «Ыймандуулук» поэмасында:

Ыймандуулук – адалдык,
"Ала жиптен аттаба"
Эч жамандык ойлобо
«Досуң түгүл жатка да» [7, 114] - деп элдик педагогика менен айкалышкан мусулмандык эрежелерди жайылтып жазат.

Арасанбай Эстеновдун «Айжаңырык» (1996), «Жансоога» (2002), аттуу аңгемелер жана повесттер жыйнагы «Алиппе менен коштошуу» (1997), «Мектептеги майрамдар» (2002) аттуу ырлар жыйнагы жарык көргөн. Эстенов республикалык жабык конкурстун 2 жолку (1997, 1986) лауреаты.

Азыркы балдар поэзиясындагы атактуу акындардын бири Байбото Кошим-Ногой. Ал балдар үчүн ырларын, табышмактарды, жаңылмачтарды «Сымбат тарткан сүрөттөр» (1996), «Укмуш түс» (2003), «Мүчөл» (2004), «Он эки конок» (2004), «Ар бир кесип ардактуу» (2006), "Тааныйт экен кана ким өз мүнөзүн, адатын?!" (2006), «Жол алиппеси» (2006), Сабаттуулук (2007), «Алиппе» (2020) сыяктуу китептерин чыгарды.

Эл аралык «Алаш» адабий сыйлыгынын лауреаты Турдакын Жексенбай – «Байкуш алакан» (1998), «Түлкү менен коён», «Бүркүт», «Күрөң аюу», «Тоо окуялары», «Алиппе окуялары» (2009), «Бал булагы», «Бала бүркүт» китептеринин автору. Чыгармаларынын көбү жаныбарларга жана жаратылышка арналган. 2013-жылы «Дарабоз» сынагында баш байгени жеңип алган «Бала бүркүт» чыгармасы көркөмдүк гана эмес, казак элинин канаттууларды колго үйрөтүү өнөрүнүн сырларын ачып берген тарбиялык мүнөзгө ээ. Чоң атасы небересине бийик таштын үстүндөгү бүркүттүн уясынан балапан

алып чыгууну көрсөтүп, балапанды үйүнө алып келип, чоңойтуп, учканды, аңчылыкты үйрөткөн. Аңгемеден окурман элибиздин бүркүтчүлүк өнөрүнүн сырларын билип, бүркүтчүлүк тууралуу кызыктуу маалыматтарга тоюп, томого кийгизүү, кызылга чакыруу, балдакка кондуруу сыяктуу түшүнүктөр менен таанышып, «кол бала», «түз бала», тырмак алды деген сөздөрдүн маанисин түшүндүрөт [8]. Мунун баары бала түшүнө турган тилде жазылган. Окуянын сюжетинин туу чокусунда бүркүттүн жоголуп, өлдү деген кабар чындап эле окурманды толкундатып, чоң атасы менен небересинин бирге түйшөлүшү, окуянын бактылуу соңу жаш окурманды кубантат. Буга байланыштуу окуянын таасирдүүлүгүн, жазуучунун чеберчилигин баса белгилей кетүү керек.

Балдарга арналган «Сырдуу жылдыз», «Кичинекей генералдар», «Ырдаңызчы, атаке», «Элгезек жомоктор өлкөсүндө», «Тектин туягы эле» аттуу китептери менен таанылган Пернебай Дүйсенбин эгемендүүлүк алгандан кийин да үзүрлүү эмгектенип, бир нече адабий сынактарда байгелүү орундарга ээ болгон. 1994-жылы республикалык «Балауса» басмасы тарабынан уюштурулган жабык сынакта «Оюнпоз оюнчуктар ордосунда же доордун оюнчуктары» повесть-жомогу экинчи орунга, 2013-жылы "Эл аралык «Дарабоз» сынагында «Нурстан менен Акканаттын башынан өткөн окуялары» романтикалык повесть-жомогу 2-орунга ээ болгон. 2015-жылы дагы «Дарабоз» сынагында «Эсен-соо жүрүңүзчү, Асыл ата!» повести конкурста Гран-прини жеңип алды.

«Эсен-соо жүрүңүзчү, Асыл ата!» повести – жазуучунун эң сонун чыгармаларынын бири, анын аңгемеси окурманды өзгөчө адамдык жылуулугу менен өзүнө тартып, боорукерлик, эр жүрөктүк, түшүнүктүүлүк сыяктуу түбөлүктүү адамдык баалуулуктарды ачып берген. Повесттин эч кандай пафоссуз жөнөкөй баяндоо стили, анын композициясындагы чебер жаратылган интрига, окуянын тез өнүгүп жатышы окурманды шыктандырып, укмуштуудай таасир калтырат. Жомокчу атасынын үйүнө барганда көргөн бир-эки окуясын айтып берүү менен атасынын адамдык сапатын, маданияттуулугун көрсөтө алган.

«Атам: – Рахмат, жаным, өркүнүң өссүн, өрүшүң кең болсун! – деп, өйдө барып, маңдайынан өптү. Ал: «Жылуу уяңды бузба, айланайын!» деди. Жакшы тилек менен аттаган босогону бекем сактасаң, кор болбойсуң! Биздин сөзүбүздү жерде калтырбаганың үчүн чоң рахмат!» – деди ал толкунданып. Жылуу карап, жүзү жарык, жайдары. Менин көз алдымда да ал эңкейип, бүкүр тартып бараткандай сезилди. Ооруканада: «Мен азыр биротоло айыгып кеттим!» – дегенин эми түшүндүм. Досуна жүрөгү сыздап, жакшы адам үчүн бактылуу боло

алуу адамды дарылайт деген ойдун учкуну ушул болсо керек [9]. Эң негизгиси, өз ордунда болгонду калыбына келтирүүгө, өчкөндү жандырууга, үзүлгөндү улоого ынтызар улуттук тарбия чыгармада чагылдырылган.

Жазуучунун «Нурстан менен Акканаттын башынан өткөргөн окуялары» романтикалык жомок-повести өнөр аркылуу адамды айыктыруу мотивине негизделип, анда казактын көз карашындагы ар бир түстүн поэтикасы ачылып, өз ара жардамдашуу, өз ара каралашуу сыяктуу баалуулуктар, достордун ортосундагы тилектештик даңазаланып, чагылдырылган.

Бекен Ыбрайым – бир нече республикалык жабык адабий сынактардын байге ээси, «Алтын калем-2018» жабык адабий сынагынын балдар адабияты боюнча «Дарабоз» номинациясында баш байгени жеңип алган. Балдарга арналган «Саян» (1992), «Айбет балдар», «Асмандагы саякат» (2019) аттуу китептери жарык көргөн. Бекен Ыбрайымдын "Айбет балдар" китебинин стилинин бир өзгөчөлүгү – балдардын жүрүм-туруму, кыймыл-аракети ошол балдар турмушту таза, балалык акыл менен кабыл алгандай берилген. Жазуучу сырттан байкоочу гана болуп, аңгеменин аягында гана окурманга кайрылып, аңгемеде сүрөттөлгөн кырдаал боюнча суроо берип, кээде каармандарынын оюн бир сүйлөм менен бөлүшөт, же ыр менен бүтүрөт. Аңгемелердеги наристенин дүйнөсү, аны курчап турган чындык (үй-бүлө, достор менен болгон мамилеси, эс алуу ж.б.) абдан сүйкүмдүү жана бейкүнөө.

«Асмандагы саякат» китебинде башкы каарман Таймастын өзүнөзү аңдоосу, дүйнөсү, кыймыл-аракети ынанымдуу, жагымдуу сүрөттөлгөн. Таймастын айбанаттар менен жолугушуусу, алардын ар биринин өзгөчөлүгүнө байкоо жүргүзүү, ошондой эле анын мүмкүнчүлүктөрүнүн артыкчылыгын сезүү чыгармага философиялык негиз берет. «Асмандагы саякат» китебинин биринчи главасы жаныбарлардын үнү менен музыкалык китеп болуп чыкса, көркөм жана тарбиялык курал болору талашсыз. «Уясынын ичинде жаткан күчүк Таймастын ичи бышып, зерикти. Томпоңдөп короого чыкты. Ал жерде эч ким жок. Көлөкөсүн тырмактары менен тарткысы келди. Бирок көлөкө абалынан эч өзгөргөн жок. Тигинде мында жүгүрүп жүрдү, ээрчий албады. Көлөкөсүнөн озуп кеткиси келип, канчалык тырмаса да кутула албады» [10, 2]. Бул жердеги томпоңдөп, борсоюп, борсулдап сыяктуу этиштер ар нерсени билгиси келген, изденүүчү, балага жаккан, баарын туураган күчүктүн образын чагылдырып, окурманды кубантып, эстетикалык ырахат тартуулайт. Жазуучу эне тилинин бардык байлыгын пайдаланган, чыгармада окууга оор, бала түшүнүүгө кыйын сөздөр жок.

Адил Балта деген каймана ат менен балдар басылмаларына көптөгөн аңгемелерин жарыялаган Балтабай Адилов балдар адабиятына чоң салым кошкон калемгерлерден. Анын "Атамдын жылдызы", «Алдамчылык», «Күздүн биринчи күнү», «33 мисал», «Тажаткан жоруктар» (2013), «Уютулган байпак» (2020) китептери жарык көргөн. Жазуучунун аңгемелеринде 1990-жылдардагы казак айылдарынын абалы, базар мамилесине, соода-сатыкка ыңгайлаша баштаган элдин турмушу баланын көзү менен кызыктуу сүрөттөлөт. Жазуучунун аңгемелеринде көтөрүлгөн чоң социалдык маселелер тереңдиги менен окурманды толкундатат. Мисалы, «Калпак болгум келбейт» повестинде каракалпак жеринде «казак» деп шылдыңдоодон арыла элек этникалык казак баланын кейиштүү абалы, казакка келгенде «каракалпак» деп бөлүнгөн муңдуу абалы берилген [11, 18]. Башка жерде жерилип, бөтөн болсо, түшүнсө болот, бирок өз өлкөсүндө өгөй болгону турмуштук карама-каршылыктардан улут үчүн баалуу адам капиталынын көйгөйү аныкталып, көтөрүлүп чагылдырылган. 2009-жылы «Дарабоз» сынагынын кызыктыруучу байгесине ээ болгон, «Билим булагы» аттуу жомок китеби телевидениеге ылайыкташтырылган. Чыгарманын идеясы балдарды китеп окууга үндөө болгондуктан сынакта китеп жеңишке жетип, телеберүүлөрдүн, мультфильмдердин, кинолордун негизин сөз өнөрү түзөрү көрсөтүлгөн.

Дилдар Мамырбаеванын чыгармаларын окуу менен балалык адам өмүрүнүн эң таза, эң тунук, эң кымбат мезгили экенине, келечекке багыт алуу ошол балалык кыялдардан куралаарына күбө болобуз. Дилдар Мамырбаева – «Мактанчаак бака» ж.б. китептердин автору. Ошондой эле 2009, 2010, 2013-жылдары «Дарабоз», 2013-жылы «Балауса» сынагынын жеңүүчүсү. 2013-жылы «Дарабоз» сынагында 3-орунга ээ болгон «Дина эжеке, балдар жана мен» повестинин каарманы – эрке, тентек баланын тамашасы окурманды таттуу балалыктын тамашасына гана сугарбастан, бала өзүн тааныйт, баланын инсандыгында ал жаштайынан адамзаттын бир бөлүгү болуп саналат, өзүм деген сезим менен өсөт, демек, аны коом алдындагы милдетин сезүүгө жетелейт. Чыгарманын түпкү идеясы мына ушунда, бүтүндөй чыгарма балалык күлкүгө, балалык тамашага жык толгон. «Түртүп жиберип уяны алсам, балга карк болом. Тойго келген балдар да менин тегерегиме чогулуп, таң калып карап калышар. Мен шашпайм, жайбаракат кыймылдап, чыдамым түгөнүп, каалаган балага уянын бурчунан сындырып бермекчимин. Каалабагандар турсун көзүн артып. Аларга ушу керек! Мен колума узун таякчаны алып, кароолчу турган аарыга тийдим. Таягым аарыга тийдиби, тийбедиби, чак этип чапкандай оң кабагым чымырап кетти. «Көзүм! Көзүм» деп кыйкырып

жибердим да, эсим ооп отуруп калдым. ... толмочунан келген аял жаңы эле Асхат заара кылып кеткен жерден бир ууч ылай тырмап, каршы болгонума карабай колумдан кармап, көзүмө сыйпап салды...» – деп, кызыктуу бала баатыр баянын ушундайча улантат [12, 159]. Жазуучунун ийгилиги – окурман өзүнүн теңтуштарын угуп, анын жашоосун туурай турганын билгендиктен, дүйнөнү баланын көзү менен кабылдоону чебердик менен көрсөткөнүндө.

Акыркы жыйырма жылда он бешке жакын китеби жарык көргөн жазуучу Сауле Досжандын чыгармачылыгынын басымдуу бөлүгү балдар адабиятына арналган. «Айылдан келген миллионер» повести 2020-жылы өзүнчө китеп болуп жарык көргөн. Повесттин көркөм мезгили совет бийлигинин акыркы жылдарынан Казакстандын эгемендүүлүгүнүн алгачкы жылдарына чейинки мезгилди камтыйт. Башкы каарман Жомарт төрөлгөндө ата-энеси ырымдап ат коюп, бала атасынан ажырап, башынан өткөргөн кыйынчылыктар жомоктогудай баяндалат. 1990-жылдардын башындагы алгачкы базар мамилеси, ошол мезгилде айылга келген алгачкы коммерциялык иштер, баланын бул жашоого көнүшү, чоңоюшу, дүйнө таанымынын өзгөрүшү ынанымдуу чагылдырылган. Себеби, жазуучу ар дайым болор-болбос майда-чүйдө нерселер аркылуу аны кандайдыр бир чечимге түрткөн себептерди көрсөтөт. Филология илимдеринин доктору Нурдаулет Акиш «Сауле Досжандын «Айылдан келген миллионер» повести жөн гана кызыктуу окуяларды баяндаган аңгеме эмес, жаш окурмандарды базар турмушун эрчигенге үйрөткөн дидактикалык чыгарма. «Жомарттай адал иштеп, байыган жигит теңтуштарына үлгү болушу керек» [13]. Бала талыкпай иштеп, чөп ташып, дүкөндө жардам берип тапкан алгачкы кирешесинен баштап үйрөнүп, жеке бизнесин баштаганы кызыктуу баяндалат. Жазуучу каармандардын мүнөзүн чагылдырууда түрдүү ыкмаларды колдонот. Баланын мүнөзүн ачуу:

«Бул Жолдыбайдын баласы атасынан калгансып арык жээгиндеги чөптүн баарын четинен жайып жатат. Төрөлбөй жатып, акчага мынча жакындыгын кара!

- Жокчулук жанына батканбы, жумурткадан жүн кыркып жүрөт.

- Мектепте окуп жүрүп ушунча, чоңойгондо кайда барат болду экен,-деп жактырбаса, башкалары:

- Ал эмгекчил бала экен. Башка балдарды карачы, алар уйкудан башы чыкпай жүрөт, даяр тамакты жеп, түн ортосуна чейин ойношот. Анан эртең менен келип, түшкө чейин укташат.

- ... биздин жубарымбектер мындан сабак алышсын. Азыр заман башка. «Берсең ичем, урсаң өлөм» деп жата берген заман жок азыр,- деп ыраазы болгондор да бар [13, 115]. - деген полилог түрдө. «Менин атым

Кожо» чыгармасындагы апасынын мүнөзү менен эжесинин мүнөзүн салыштырып, Кожонун өз сөзү менен берилген: «Байкуш аял, жоош болсо керек, ошон үчүн жесир аял катары басынтылган. Кайненесинен да уялбайт. Мага бирөө ушинтип көрсүнчү!» – деп ачууланат [13, 118]. Апасынын баласы дегенде жан дүйнөсү өзүнчө, эч кимге басына бербеген өжөр мүнөзү бар экени байкалат.

«Айылдан келген миллионер» повестинин дагы бир артыкчылыгы – балдар үчүн өтө маанилүү болгон этнографиялык, когнитивдик маалыматтар текстке чебердик менен киргизилген. Көбүнчө автор аны байкалбагандай кылып, каармандардын диалогу аркылуу берген.

Чыгарма башындагы идея Жомарт деп коюлган ат өз маанисин актап, чыгарма соңундагы эпилогдо «Алматы менен борбордогу «Жомарт» азык-түлүк дүкөндөр тармагынын куруучусу Жомарт Жолдубай уулунун башынан өткөн күндөрү казактын ар бир баласына үлгү болсун, көөдөндөрүндө жаның барда улутка кызмат кылгын, максатыңа жет деген улуу тилек менен ушул окуянын аягына чыкмакчымын» деп аяктайт [13, 144]. Башкача айтканда, автордун максаты толук ишке ашкан.

Балдар адабиятынын көрүнүктүү өкүлү Заря Жуманованын эгемендүүлүк жылдарында өспүрүмдөр менен балдарга арналган «Акбото», «Чоң энем, Күлайша, Рокфеллер жана мен» аттуу аңгемелер, жыйнактары жарык көргөн. Анын бардык чыгармаларында эгемендүүлүк мезгилиндеги турмуш чындыгы, өлкөнүн турмушундагы экономикалык жана социалдык өзгөрүүлөр ачык-айкын көрүнүп турат.

«Чоң энем, Күлайша, Рокфеллер жана мен» повести бүгүнкү күндөгү бай үй-бүлөнүн жашоосуна негизделген. Чыгарманын сюжети жөнөкөй. Айылда жалгыз калган энени уулу шаарга алып кеткен. Ага багуучу жалдайт. Маселе чечилди деп ойлошот, бирок чындыгында бардык көйгөйлөр ушул жерден башталат. Анткени бала алгач материалдык дүйнөнү ойлоп, кырдаалды оңдосо, социалдык, руханий көйгөйлөр ушул жерден башталат. Чоң эненин башкалар менен тил табыша албай, кыялга батып, айылдын жашоосун эңсеп, чөйрөсүн эңсеп, жалгыздыкта жашаганын үйдөгү улуу муун сезбесе да, кичинекей небереси сезимтал сезе алган. Айланасында болуп жаткан өзгөрүүлөр, боорукер небересинин окуяга көңүл буруусу менен сүрөттөлөт. Ошондуктан сентименталдык тон басымдуулук кылат. Чыгарманын эпиграфы катары Десмонд Морристин пикири алынган: «Шаар асфальтталган жунгли эмес, ал адамдардан түзүлгөн зоопарк». Эпиграфты чыгарманын идеясын ачып берүүчү ачкыч катары карай турган болсок, бул жерде жазуучунун эмне айтканы түшүнүктүү. Башкача айтканда, өз ара мамиле, тууган-уруктун жакындыгы,

адамдардын бири-бирине болгон сый-урматы сыяктуу адамдык сапаттар алдыңкы планга чыгат. Анда жашоодогу эң чоң баалуулук – бул адамдын өзү деген жөнөкөй идея, материалдык дүйнөнү эмес, адамды сүйүү идеясы даңазаланат.

– Ой, каралдым-ай, "Алдыңа аш койдум, эки колуңду бош койдум" деп төрт дубалдын ичинде жипсиз байланууда бакытпы? Мен айылда бир туугандарымдын, абысын-ажындарымдын арасында жыргап жүрөр элем. Торколуу тойго бара албайм, өлүм-житимге, батага бара албайм. Эртең мен өлсөм, мени ким издеп келет деп ойлойсуң?! – дейт көкүрөк жара үшкүрүнүп" – адамдык жөнөкөй мамилени биринчи орунга койгон байбиченин образы акча табууга жан үрөгөн, материалдык баалуулуктарды баалап, ата-эне жана үй-бүлө мүчөлөрүнө туура көңүл бурууну унутуп коюшкан балдардын образы ата-эне философиясына карама-каршылыктуулук катары алынган [14]. Чыгармадагы конфликт негизинен үй-бүлө мүчөлөрүнүн ортосундагы руханий байланыштын бузулушунан келип чыгат. Бир жолу баяндоочу: «Ата-энем конок чакырып, мамур-жумур сүйлөшүп, ээн-эркин отургандын ордуна дасторкон үстүндө экөө бири-бири менен сүйлөшүп отурушчу беле?» — деп айтса, бирде: «Алып берген болсо, алып берген чыгар. Бирок алар бизди эркелетип, башыбыздан сылады беле? Эсимде жок. Эми суроо туулат, аларды кантип «папа», «мама» дей алабыз? [14] дейт. Башкача айтканда, бир чатырдын астында жашаган эң жакын адамдар бири-биринен алыстап баратышат, үй-бүлө мүчөлөрүнүн сырткы келбети кемчиликсиз, кийимдери бүтүн, тамак-ашы толук болгону менен, руханий жана адеп-ахлактык жактан алганда жүрөктөрү жарым, бул баланын жан дүйнөсүн козгогон драмалык жагдай. Окуя Рокфеллердин кичинекей баланын атасы менен апасына китептен окуп берген окуясы менен аяктайт. Бул аңгеме аркылуу бала адамдын жашоосундагы негизги баалуулук акча, дүйнө, мүлк эмес, эң башкы баалуулук адам экенине көңүл бурат. Рокфеллер катасын түшүнүп, көп жакшылык жасап, 98 жашында дүйнөдөн кайтты деген оптимисттик ой менен бүтүрүү окурманга чоң энеси көп жашайт деген ишенимди жаратат.

Эгемендүүлүк жылдарындагы казак прозасында Б. Сокпакпаевден бери келе жаткан көркөм салттын өз уландысын тапканын көрөбүз. Бул жерде эң оболу каармандын башынан өткөн окуяларды, балалыктын кызыктуу ары азап-кайгысын, окурманды тынымсыз эстетикалык толкунда кармап, таасирдүү сыр катары айтып берүү жолу жөнүндө сөз кылууга болот. Бул чыгарманын аныктыгын арттырып, окурманга өзүнө тааныш болгон доордун сүрөттөрүн көрүүгө шарт түзөт. Белгилүү журналист Есей Жеңиш уулунун «Бул – чыныгы дүйнө» аңгемеси 1990-жылдардын башындагы оор мезгилде

казактын коомдук-руханий турмушун жеткинчек баланын көзү менен бере алгандыгы менен өзгөчөлөнөт. Аңгемеде Тынысбек аттуу бала үй-бүлөсү менен көчүп, атасынан ажырап, мектепке барып, чыгармачылыкка кадам таштап, бир туугандары менен ойноп, лагерге барып, акыры кыялындагы мектепке кирет. Аскар тоодой атасынан айрылса да, ыйлабай, ичкен ашын жерге койгон, апасынын аркасы менен билим алып, оюн деген бала нагыз казак тарбиясын алып чыныгы жүзүн тапты. «Апам да кызык. Биз мектептен сүйрөлүп үйгө келе жатканда Жайнагүл экөө жолугуп калышат. Анан бизди дароо кармап алып, күнүмдүк кылып жүргөн иштерди тапшыра баштайт. Ушундан улам классташтарыбыздан аябай уялабыз, бирок апам билип туруп бизди уят кылуу үчүн ушундай кылабы деп ойлойбуз.

Баары кымбат заман. Бирок апам бизди эч качан ачка калтырчу эмес. Кагаз баштыктан бир нече макарон, бир мүшөк күрүч, бир мүшөк кант үзүлбөйт. Жакында эле сындырып тамакка кошо турган бир кап спагетти алып келди. Аттиң, арткы үйгө таттуу катып, эшигин бекитип алганы жаман. Бирок жөн карап калбайлы, акыркы үйдүн терезесинин көзүн чечип, апамдын таттуу казынасын бир нече жолу басып кирдик. Бирок бул ыкманы көп колдонбойлу, апам билбеши керек. Ошон үчүн күн сайын эт туурабай, бир аз май, пияз кошуп, кээде спагетти, кээде макарон бышырып алабыз. Курсагыбыз ток. Талаада мөңгүрөгөн музоо менен башы маң болгон козу турат. Эшиктин алды да шыпырылбай жатат. Аларды кимге ишенип карабай отурабыз билбейм!...» [15]. Бул жерде автор бала кездеги окуяларга бүгүнкү күндүн көз карашынан кароого мүмкүнчүлүк берет. Сокпакпаевдин «Балалыкка саякат» аттуу чыгармасында окурман менен сүйлөшүү ыкмасын сарамжалдуу пайдаланган.

Окуянын башынан аягына чейин тынымсыз өнүгүп келе жаткан оптимисттик линиялардын бири – бул баланын билимге болгон дилгирлиги. Анын ар кандай олимпиадаларга катышуусу, даярдыгы, ошонун аркасында бүткүл союзга таанымал болгон лагерге барып, анан өзү каалаган окууга кириши образдын мүнөзүндө бекем өзөк бар экенин көрсөтүп турат. Уят, намыс, жоопкерчилик деген түшүнүктөр менен мүнөздөлөт. Кой багып, баса албай калган койду атка артып өзү жөө келет түн бир ооркумда, алдынан апасы чыгып: «Ташта, ташта, сенин жаныңдан артык эмес» деп калчу. «Көп болсо бир кой төлөйбүз» [15]. Тактап айтканда, эне баласынын жакшылыгын тилейт. Ал эми баласы болсо, кошуналардын аманатын аткарып, «Карыган кой бир-эки аттаса эле алсырайт. «Таштап кетпейсиң да, эртең ит-кушка жем болсо, Калиша эжеге уят» дейт. «Уят» деген принцип менен иш кылган бала. Бул жерден баланын атуулдук сапаттарын көрүүгө болот. Чыгармада чагылдырылган моралдык сапаттар, б.а. ар дайым өз

ишине жоопкерчиликтүү мамиле кылуу, бир тууганга чыныгы боорукердик, энеге урмат көрсөтүү чыгарманын руханий аксиологиялык дүйнөсүн түзөт.

«Көлөкөнүн күбүрү», «Карыш», «Чексиздиктин сыртындагы чырак» аттуу ыр жыйнактары менен таанылган Акберен Элгезек «Бактысыз балалык» аңгемесинде жарым жетим баланын тагдырын сүрөттөөдө ушундай эле көркөм ыкманы колдонот. Бул окуя өзүнүн автобиографиялык маалыматтары жана биографиялык негизи менен да айырмаланат. Чыгармада өгөй атасынын тепкисин көрүп чоңойгон баланын трагедиясы, айылдык баланын көчөдөн үйрөнгөн мушташы, жашоого кантип көнүп калганы, өзүн коргоо үчүн үйрөнгөн көнүгүүлөрү айтылган. «Баласын сагынбаган эне болсо да, апасын сагынбаган бала жок. Анткени Кудай пендесинин көкүрөгүнө өмүрдүн улуу демин үйлөп, энесинин курсагында тирилтет. Жашоонун ырахатын да, кыйынчылыгын да биринчи жолу асыл энеңиздин алтын курсагында көрөсүз. Биринчи азыгыңызды апаңыздан татып көрөсүз. Эне менен баланын ортосундагы эненин курсагында башталган байланыш түбөлүккө үзүлбөйт. Көзгө көрүнбөгөн сыйкыр жиптей, экөөңөрдү бир кишидей байлаптыр" – деген баланын атасынын бир *туугандары баланы тарбиялоого алып кеткенде апасын сагынганы*, издеп келбей калганына өкүнүчү таасирдүү. [16]. Ошон үчүн баланын фантазиясы туу чокусуна жетип, табият менен аралашып, анын сырларын ачса, бул чоң мотивациялык башталыш десек болот.

Эл аралык «Дарабоз» сынагынын жеңүүчүсү Бейбит Сарыбай «Караторгой», «Актабан» повесттерин, ондогон аңгемелерин «Караторго» китебине киргизген. Ал аңгемелер – адабий сынактарда байгелүү орундарды алган чыгармалар. «Караторгой» повести өз ою боюнча адилеттик орнотууга аракет кылган кедей үй-бүлөдөгү Темир аттуу жаш баланын катачылыгына арналган. Балдарын таштап кеткен атанын шалаакылыгы, тамаксыз калтырган чоң атанын кайдыгерлиги, апасы эжеси экөөнү багам деп эртеден кечке чейин оор иште эмгектениши, бүгүнкү күндүн чындыгын көрсөтүп турат. Өспүрүмдүн өзүнүн адилеттүүлүк сезимин орнотуу аракети, тынымсыз жакырчылык анын мал уурдап, балдар колониясына түшүшүнө себеп болот. Бирок, баланын жан дүйнөсү – бүт дүйнөгө болгон жек көрүү, нааразычылык сезимине толуп кеткен эмес, тескерисинче, өз милдетин аткара аларына ишенген жан дүйнө. Түрмөдө болсо да канаттууларды жакшы көрүп, аларды багып, нанынан жебей таранчыга берип, аларга арнап ыр жазышы анын жүрөгү назик романтикага, боорукердикке толуп турганынан, бала дүйнөсүнөн кабар берет.

Бирок, колонияда да таш боор, жаман балдар бар. Нанын таранчыларга берип жатканын көрүшөт, балдар таранчылардын кыжырын

келтирет. Бул тууралуу чыгармада «адегенде таш ыргытып коркутуп кетишкен окшойт. Жанына баргысы келбеген таранчылардын бирин кармап, өлтүрүп, терекке илип коюшат. [17, 11]. Автордун жөн эле айтып койбостон талап кылынган учурду сүрөттөп берүүсү баланын коркунучтуу окуяны көргөндөгү эмоционалдык абалын, толкунданган намысын, ар кандай сезимдерин, эмоцияларын берүүсү, окурмандын аң-сезиминдеги чыныгы эмоционалдык толкундоонун туу чокусуна жеткен учуру, анан окурмандын эстетикалык кабылдоосуна таасир эте алгандыгын аныктайт.

Окуянын аягы схемалык түрдө курулуп, Темирдин машыгуусу, спорт менен машыгуусу жана улуттук курама командanын мүчөсү болуу менен аяктайт, б.а. окуя ынандырарлык. Негизгиси повестте боорукерлик, эне, карындашка болгон сүйүү сыяктуу адамдык баалуулуктардын даңазаланышы чыгарманын тарбиялык маанисин, баалуулугун арттырат. Анын бир артыкчылыгы, бул чыгарма боюнча кинонун сценарийин жазып, чыгарманын сюжетине жараша кино тартууга болот. «Ышкын эрте гүлдөйт», «Күнөөсүз күнөөкөрлөр», «Кара дарак», «Эстелик» ж.б. аңгемелеринде жазуучу түрдүү тармактардагы казак турмушун, балдар образдарын реалдуу жана сүйкүмдүү, өзүнүн жеңил юмору менен, кээде таттуу эскерүү катары тартуулайт.

Азыркы балдар аңгемелеринде жогорудагы мисалдардан көрүнүп тургандай, эң көп талкууланган темалардын бири – бул кандайдыр бир тармакта ийгиликтерге жетип, кыялын ишке ашырган жаш баланын башынан өткөргөн окуялары. Жарым-жартылай автобиографиялык, жарым-жартылай мотивациялуу бул чыгармалар адатта бактылуу күндөр менен аяктайт. Бул окуялар да өзүнүн типтүү каармандарын жаратты. Албетте, дүйнөлүк адабиятта Диккенстин Оливер Твистинен баштап Роулингдин Гарри Поттерине чейин, М. Ауэзовдун «Жетиминен» С. Муратбековдун казак адабиятындагы Аянына чейин жарым жетим жана жетим каармандардын ар кандай образдары бар, б.а. байкуш жетим, кылмыш жолуна түшкөн жетимдердин образдары жаралган. Балдар адабияты үчүн маанилүү деп эсептелген жетим каарман окурманга психологиялык жактан таасир этип, окурманда эмпатия жаратаары анык. XX кылымдын башындагы жана орто чениндеги жетимдердин окуялары көбүнчө трагедия менен аяктаса, биз сөз кылып жаткан мезгилдин жарым жетим баатырлары жетим калуунун азабын көп тартышса да, жүрөгү назик, таш боордук менен коштолбогон, айланасындагыларга жакшылыктын нуру болгон, абдан эмгекчил, намыстуу, бир туугандарына кам көрө билген адам болуп жетилген. Жазуучулар ички карама-каршылык, башында кемсинтүү сыяктуу кагылышуулар аркылуу алардын аң-сезимине сыймыктануу жана дем-күч тартуулап,

жаш окурмандарына интеллектуалдык жана моралдык катарсис тартуулашат. Ал жалпы коомдук жагдайдан алып карай турган болсок, эгемендүүлүк алгандан кийинки казак коомундагы баланы жигердүүлүккө тарбиялоодо, аракет кылып умтулууга үндөөдө бул чыгармалар мотивациялык мүнөзгө ээ.

Акберен Элгезек, Сауле Досжан, Есей Жеңиш уулу, Бейбит Сарыбайдын аңгемелеринде толук үй-бүлөдөн чыкпаган, жарым жан, жарым жетим болуп чоңойгон балдардын оор балалык чагына токтолуп, алардын өз алдынча тарбия алып өсүп, алардын жүрөгүндө кандайдыр бир ийгиликке жетүү кыялдарын аңгемелеринин сюжетине айландырса да, ар бир жазуучу өзүнүн баалуулуктарын даңазалап, өз идеясын жайылтууга аракет кылгандыгы байкалат. Ачык айтканда, «Айылдан келген миллионерде» байлык, айкөлдүк, ишкердик, «Бул чыныгы дүйнөдө» билим, жазуу, журналистика, «Караторгойдо» спорт, бокс, дене тарбия, «Бактысыз балалыкта» - поэзия, сөз өнөрү даңазаланат. Алардын баарында аздыр-көптүр кырсыктар жана намыскөйлүккө камчы салган, кайраттуулугун бекемдеген оппозициялык баатырлар бар. Эң негизгиси бул аңгемелерде замандын духу, эгемендик алгандан кийинки отуз жыл ичиндеги курч социалдык көйгөйлөр, реалдуу турмуш чагылдырылган. Тескерисинче, эгемендик жылдарында «Аюу кулак» (2006), «Ак коендун үйү» (2006), «Ала бука кармаган күн» (2012), «Талаа күүсү» (2015) аттуу аңгемелер, жомоктор, тамсилдер жыйнагы менен балдар адабиятына зор салым кошкон Толымбек Абдырайым уулунун «Тунжуроо» повестинде ата-энеси барына карабай жетим калган баланын тагдыры баяндалат. Апасы каза болгондон кийин атасынын колунда жашап, өгөй энесинин кордугунан улам үйүн таштап, бир жай бою селсаяк болуп, эне, ата болгонуна карабай, эч кимге кереги жок болуп, жер кыдырып, иштеп, ар кай жерде түнөгөн бала. Өзү сыяктуу кароосуз калган балдарга кошулуп, алардан сабак алганы да түшүнүктүү. Иштин зор ийгилиги — патриоттук пафос. Класс жетекчинин эч кимге кереги жок баланы издегени, мектептин издегени – бүгүнкү күндүн чындыгы. Өтө аянычтуу болсо да мамлекетке керексиң деген ойду өспүрүм баланын оозу менен айттырат: «Сиздин аңгемеңизге караганда өгөй энеңиз ачуулуу, көз карашы тар, таш боор адамдай сезилет. Ал адамдын ичи тар болушуна кимди күнөөлөйсүз? Сен атаң менен апаңа кереги жок болсоң, бирок сен өлкөңө керексиң! Мейли, мектеп администрациясы, класс жетекчиң, классташтарың сени издеп жатышат. Адам баласы изи калбай жоголуп кете турган ийне эмес! Ар кимдин өз орду бар! Адам деген адам! Жазылбаган китеп! Кудайга шүгүр, сен экөөбүздүн мекенибиз бар! Ал – эгемендүү Казакстан! Сезимине берилип, апыртып ашыкча сүйлөдү деп ойлобо! Чындыгында, качан болсо да талаада

жалкоо, ишсиз, шалаакы, мас адамдар кала берет. Атаң тез арада Актаудан кайтып келсин. Сентябрдын башында келет го?!» - дейт [18].

Ошентип, чыгарманын улуттук баалуулугу жогорулайт. Ар бир баланын укугу мамлекеттик деңгээлде мыйзам тарабынан корголгондугун байкоого болот. Агасы келип окуусуна алып барып, окуусуна да тил кат жазып, камкордукка алышы менен иштин бүтүшү бала дагы деле мамлекеттин камкордугунда деген ойдон кабар берет.

Көптөгөн кароо-сынактарда байгелүү орундарга ээ болгон жазуучу Несипбек Даутайулунун балдарга арналган «Алтын балык» аңгемесинде Т. Абдирайымдын «Туңжырындагыдай» ата-энеси менен бир болгонуна карабай, өтө кедей турмушта жашап, чоң кишидей талыкпай эмгектенүүгө аргасыз калган жаш баланын тагдыры сүрөттөлөт. Бул аңгеме 2009-жылы «Дарабоз» сынагынын баш байгесин жеңип алган чыгарма.

Чыгармада эң сонун адеп-ахлак, сырткы кемчилигине карабай боорукердикке толгон, амбициялуу, күчтүү ички күч, руху күчтүү каармандар чагылдырылган. Ошондой жарандардын бири – Өстемир. Анын атуулдукка болгон көз караштары да жөнөкөйлүгү жана чынчылдыгы менен таң калтырат. «Күчтүү өлкөнүн чыгаан уулдары көп болот. Атуул деген сөз акылдуу адамдарды билдирет. Акылдуу адамдары көп өлкөнүн улуу инсандыгы, умтулуусу бийик, келечеги кең болот. Казак чоң атаң «арбактуу жерден ат үркөт» дейт. «Атуулдары көп өлкө кордоо, кыйноо, жазалоо сыяктуу кырсыктарга кабылбайт» - дейт [19, 10].

Өстемир Ооган согушунун ардагери, көп нерсени жогору жактан карап, көрүп, маанилүү байланыштарды түзө алат. Кара башын ойлобостон, ар дайым бизди, өлкөнү ойлогон атуулдук даражага көтөрүлгөн инсан. Ошон үчүн сууга чөгүп бараткан баланы көргөндө ойлонбой, өз жанына карабай баланы сактап калат. Себеби, булар таза, бейкүнөө балдардан эртеңки жарандар жаралат деп ишенишет. Өстемирдин муктаждарга боорукердиги, мекендештерин шыктандырып, кубаттаган кайраттуулугу, маданияттуулугу жаштарга үлгү болору талашсыз.

Автордук жомок жанрында бир топ убакыт эмгектенген жазуучу Нурдаулет Акыш "Балдардын жерин багындыруу", "Адам коруган көл", "Чоочун комбайн", "Үчөө абакта", "Жезкемпир неге жабыркады?" жомоктору менен «Жалын» басмасынын жабык сынагында байгелүү орунга ээ болгон. Жазуучунун жомокторунун өзгөчөлүгү – аллегориялык фондун болушу. "Жезкемпир неге жабыркады?" жомогу ошол убакта уктап калып, бүгүнкү күндүн чындыгына туш болгон жезкемпир жөнүндө. «Кыздар анын сөзүн укпайт. Ооздорун ачып

жезкемпирди карап турбайт, бир сөзүн укса бир сөзүн укпайт. Кайра жезкемпирге асылышат. Азыркы элди алдап кетем деген жезкемпирдин өзү адамдарга жем болуп араң кутулганы жеңил, күлкүлүү түрдө баяндалат [20, 214].

Жазуучунун жомоктордон тышкары балдарга жана жаштарга арналган "Абдиреден чыккан кылыч", "Ыйык көлдүн каракчылары", "Алыстан келген көгүчкөн", "Момакан кыз", "Таң алдындагы добул" аттуу чыгармалары бар.

Жомоктору менен таанылган Агила Саурандын орус жана казак тилдеринде жарык көргөн «Сыйкырдуу казына» (2003) жомоктор жыйнагы, француз тилинде «Les Tresors Enchantes» (2005) китеби жана «Жомоктор» жыйнагы бар (2006). Агила жомокторун жанр жагынан айбанаттык, кереметтүү, турмуштук, легендарлуу жомоктор катары карооо болот. Кийинки жомокторунун сюжеттери негизинен элдик уламыштарды кайталап айтууга негизделген. Мисалы, Баба Карахан менен Биби Айша жомогу "Түбөлүк махабат" жомогунун негизинде түзүлгөн. Дегеле Агиланын жомокторунда укмуштуудай кооз көрүнүштөр, олуттуу баяндоо, асыл ой-пикирлер бар. Көптөгөн жомоктордо терең философиялык негиз бар, адамдар ортосундагы татаал психологиялык мамилелерди түшүндүрүүгө умтулат. Маселен, Германиядагы мектеп окуучуларынын программасына кирген "Аманжол менен Жылкыбай" жомогунун жаш жеткинчектер үчүн сабактары көп. Жомок жөнөкөй сюжеттин негизинде түзүлгөн. Аманжол менен Жылкыбай аттуу достор сыйкырдуу жолдо саякатташат. Жолдон өтүүнүн негизги шарты, экөө тең жолдун өзүнө гана тиешелүү бөлүгүн, башкача айтканда, бири оң жагына, экинчиси сол жагына гана карашса, кыялдары орундалат. Аманжол өз жолунан ден соолук, байлык, сүйүү тапса, Жылкыбай досунун тапканына ичи күйөт, бул жакшылыктарга ичи тарыйт. Окуянын адеп-ахлактуулугу – кээ бир адамдар башкалардын ийгилигин кызганып жүрүп, өз жашоосундагы кереметтерди колдон чыгарып жиберет. Ошондой эле адамда жакшылыкты көрө билүү, баалай билүү сыяктуу сапаттар калыптанышы керек деген ой бар. Демек, жомоктор балдарды өз алдынчалыкка тарбиялоого, өз аракеттерине баа берүүгө, талдоо жүргүзүүгө үндөгөн идеялык тереңдикке ээ. Чыгарманын аягы «башкалардын жашоосуна кызыгып жүрүп, башына конгон бакыт кушун байкабай, куру кол калган учурлар көп болот. Болбосо жашоо баарына бирдей бакыт тартуулайт. Бирок мындай бакытты кармап калуу ар кимдин колунан келе бербейт. Башкалардын бактына көз чаптырып жүрүп, байкабай туруп өз бактысынан ажырап калат деген салттык жомокко мүнөздүү ачык дидактика менен аяктайт [21]. Жаш жазуучунун романтикалык баянында байыркы дүйнөгө окшош болгон

жомок мейкиндигинде бүгүнкү күндүн чындыгы да чогуу жылып, айрым жомоктордо убакыт менен мейкиндик чаташып кетет. Элдик жомоктордун каармандары хандар, султандар, ханбийкелер, баатырлар, айбандар, ошондой эле Батыш Европа фольклорунун пери, граф, король, герцогиня, учкан шыпыргы каармандары бар. Бул жагынан А.Сауран казак балдар адабиятын жаңы образдар, жаңы темалар менен байытты.

«Министр» жана «Желтоксан ызгары» повесттер жыйнагын чыгарган Эрболот Абикен уулу да бир катар адабий повесттердин автору. Жаш жазуучунун жомокторунун стилдик өзгөчөлүгү катары анын палимпсесттик каарманы, б.а., элдик жомоктун мисалында азыркы жомоктордун композициясын айтууга болот. Мисалы, «Алтын бутак» жомогунун композициясы кадимки элдик чыгармадагыдай «эрте, эрте эртеде, эчки жүнү бөртөдө» деп башталып, каармандардын кереметтүү окуялары баяндалат да, «ата убадасын аткарып, максатына жетти» деп аяктайт. Бул жерде «Аяз бийдин» жыртык тонун таштабаганы сыяктуу эле, «чириген бутакты» көтөрүп жүрүп отурат. Негизинен автордун позициясы мусулман дининин моралдык-этикалык нормаларын жайылтат. Жаныбарлар жөнүндөгү жомоктордо казак жомокторунун салттуу каармандары коён, карышкыр, түлкү, чычкан, мышык, арстан менен катар казак окурманына бир аз жат көрүнгөн кенгуру да бар. Жазуучунун жомокторунун идеясы ачык, көбүнчө тарбиялык, насаат берүүчү мүнөзгө ээ болуп, кээ бир жомоктордун аягында казактын макал-лакаптары кандайдыр бир чындыктын далили катары алынып, тексттин негизги идеясына багыт берет: «Текеберлик адамды артта калтырат, кичи пейилдик алдыга жетелейт», «Жаман иттин аты – Бөрүбасар» деген текстке аллегориялык мүнөз берип, «Комагайдын ажалы тамагынан» деген сөз ушундан чыкса керек. Кээ бир жомоктордо бүгүнкү күндөгү көйгөйлөргө саясий жана аллегориялык шилтемелер да кездешет.

Эгемендүүлүк жылдарында балдар адабияты түрдүү жанрлар менен кеңейди. Бул мезгилде балдар адабиятынын жомок, уламыш, аңгеме, поэма, аңыз, табышмак, жаңылмач сыяктуу салттуу жанрлары көп нускада жарык көрдү. Ошондой эле казак жазуучулары учурда дүйнөлүк балдар адабиятында модага айланган фантастикалык жанрда калемин сынай баштады. Рустем Сауытбайдын «Шоко Аалам», Айгүл Тулембаеванын «Канаттуу илбирс Дамока жана анын достору» аттуу фантастикалык чыгармалары бар. Орус тилинде жазган казак жазуучулары да бул жанрды багындырууга аракет кылып жатышат. Айрыкча, Зира Наурызбаева менен Лиля Калаустун «Алтын чөйчөктү издөө: Бату жана анын досторунун башынан өткөндөрү» аттуу чыгармасы тааныла баштады. Фэнтези жанрында жазылган романы

да бар. Зауре Төреханованын "Амина Туран көчмөндөр өлкөсүндө" фантастикалык романы 2017-жылы өткөн "Алтын Табылгы" сынагында байгеге ээ болгон. Автор Казакстандын аймагында гана эмес, чет өлкөлөрдө, атап айтканда, Улуу Британияда Евразия чыгармачылык гильдиясынын кинофестивалында мыкты деп табылган. Анын "Жибек куртунун уясы" сценарийи "Мыкты сценарий" деп табылган. «Сценарий өзүнүн өзгөчөлүгү менен таң калтырат. Ар тараптуу изденүүлөр жүрүп жатат. Чыгарма толугу менен фантастика жанрында тартылган. Мындай керемет сейрек кездешет», - деди калыстар тобунун мүчөсү Спенсер Хоукен [22].

Рустем Сауытбайдын "Шоко аалам" чыгармасы казак тилинде жазылган. Окуя фантастикалык жанрдагы бардык чыгармалардай эле, башкача айтканда, азыркы замандын балдары жомок дүйнөсүнө туш болгондон башталат. Алар Элия менен Райл "Каражыра" үңкүрү аркылуу Шоко дүйнөсүнө киришет. Каармандардын ысымдары чет элдик аттарга окшош болгону менен чыгарма улуттук обондорго абдан бай. Аны "Шоко аалам" картасындагы жер аттарынан даана көрөбүз, балдар Каражыра аркылуу Шоко дүйнөсүн табат, Сүт Көлдүн жээгиндегилер дасторконду сыр, айран сыяктуу улуттук даамдуу йогурт, каймак сүт азыктарына толтурушту, аксакалдар балдарга бата берип узатышат. Негизинен чыгарманын композициясы карама-каршы эки түшүнүктөн түзүлгөн. Бул таттуу жана ачуу болуп саналат. Шоко дүйнөсүнүн жашоочулары шокилер таттууга ынтызар болсо, тескерисинче Түздаамдуулар, ачууга, туздууга, курутка жакын, туздуу нерсенин бардыгын жакшы көрүшөт. Шокилердин үйлөрү шоколаддан турса, Түздүн сарайлары туздан. Чыгарманын сюжети жөнөкөй. Шоко дүйнөсүнө туш болгон Элия менен Райл атасын издеп Туздаам жерине жөнөшөт, көрсө бузукулар шокилердин ыйык шоколад дандарын уурдап кетишкен экен. Аны кайтаруу үчүн эң акылдуу, ынтымактуу балдар Илияс менен Райл тандалат. Жолдо алар ар кандай сыйкырдуу өлкөлөрдү көрүп, ар кандай сыноолордон өтүп, акыры жеңишке жетишишет.

Чыгарманын тили жөнөкөй болгону менен, Р. Сауытбай сөз менен ойногон чебер болгондуктан, окурманды алгачкы беттерде эле өзүнө тартып, кызыгуусун арттырат.

«Эми таяк жейсиңер! Келгиле! - атасы кыйкырды. Кичинекей балдар чуркап келип:

- Жашасын! Жашасын! – деп сүйүнүп секирип жатты. Алардын кубанычында чек жок. Анткени атасы алып келген таякчалар атайын жашыл шоколаддан жасалган. Балдар күтпөстөн, таяк жей башташат. Атасы:

- Мына, сага! Мэ, сага! Бул сен үчүн! – деп балдарына таяк таратып жатты" – дейт [23, 5].

Же болбосо, шокилер бири-бирине "ийгиликтүү сапар" эмес, "таттуу сапар" каалап, балдар бул өлкөдө чыныгы "үй жегичтер", "менден мурун төрөлгөн эжем, агам коёнчик болгон. Аларга окшоп калбасын деп атымды Коянкир деп өзгөрттүм», «Бул жердин борбору болчу. Райл менен Элиянын ооздору ачылып калды.

- Ишенбейм! — Бул Е тамгасы, — деди Элия. Райл кошулат:

- Мугалим жердин ортосунда эмне бар деп сураганда, кичинекей бала "Е" дейт. Ал туура, деди ал. Коянкир да чыдай албады:

- Туура, Жер деген сөздүн ортосунда «Е» бар, дейт ал» [23, 102]. Ушул сыяктуу сөздөрдү ийгиликтүү ойноо менен ал юмордук эффект жаратат.

Чыныгы жашоого окшош, бирок Шоконун ойдон чыгарылган дүйнөсүнүн өзүнүн курулушу, сыйкырчылыгы жана сыйынуусу, кереметтүү кубулуштары, жомок жана мифтик каармандары бар. Жазуучу ошону менен катар азыркы казак коомунун социалдык проблемаларын да четте калтырган эмес. Жадагалса, адатка айланып бараткан жаман жүрүм-турумун, аракеттерин сынга алат. Маселен, Кагаз өлкөсүндөгү мугалимдердин, дарыгерлердин негизги иши окутуу же дарылоо эмес, кагаз толтуруу.

Тексттер аралык фон менен кооздолгон кээ бир бөлүмдөрүндө салттуу адабияттардагы, аңгемелердеги, хадистердеги нарктуу сөздөр колдонулган. Балдар үңкүргө кирип, алп таш тоголонуп келип, үңкүрдүн оозун жапканда, алардын жашоосунда жасаган жакшылыктарын эстешет. Ошондо үңкүрдүн оозундагы таш жылмышып ачылат.

Дегеле чыгарманын идеясы элибиз үчүн баалуу сапаттар болгон бир туугандык, боорукердик менен эрдикти, логикалык ой жүгүртүүнү даңазалайт. Балдардын коопсуздугу тууралуу сөзмө-сөз дидактикалык пропаганда да бар, бирок ал аз санда берилип, окурманды тажатпайт, бир жагынан окуянын динамикалуу өнүгүшүнө таасир этет.

Казакстан Республикасынын Маданият жана спорт министрлиги 2021-жылды "Казакстанда балдардын жана өспүрүмдөрдүн китеп окуусун колдоо жылы" деп жарыялаган. Буга байланыштуу өлкөдө балдар адабиятын талдоо жана баалоо боюнча телеберүүлөр, китепканаларда тегерек столдор, социалдык тармактарда ар кандай ишчаралар өткөрүлүүдө. Мамлекеттик колдоо менен чет элдик, классикалык чыгармалар которулуп, басылып чыгууда. Ушул жолугушууларда көбүнчө азыркы казак балдар адабиятында дидактика көп, жазуучулар менен акындар чыгарманын тарбиялык маңызына көп көңүл бургандыктан, кызыктуу, алаксыткан, тажатпаган, жеңил

нерселер жок, дүйнө жүзүндөгү көркөм тажрыйбадан калып баратабыз деген сын да айтылган.

Чындыгында дүйнөлүк процесстер белгилүү бир улуттук топто кайталанышы үчүн эң оболу ага көркөм-эстетикалык талап болушу керек. Жана ал кандай болсо, ошондой көрүнбөй, ар бир элдин маданиятынын, адабиятынын ички жана тышкы мыйзамдарына ийкемдүү өнүгүшү шарт.

Эгемендүүлүк алгандан кийинки мезгилде балдардын улуттук пикирин калыптандыруу идеясы биринчи орунда экени айтпаса да түшүнүктүү. Ошондон улам төл поэзия аны өз мойнуна алып, тез аракет кылып, тарыхтын түпкүрүнөн сууруп чыгып, жаш муундарды жандырып, чыңдап, ойготкон. Балдар акындары К. Мырзалиев, Э. Өтөтилеуулы, С. Калиулы, О. Акыпбекулы, К. Алимкулов, О. Байбакулы, А. Исадил ж.б. чыгармачылыгында мамлекеттик символдорду даңазалаган герб, гимн, туу, конституция, Астана, Байтерек, мекен, эгемендүүлүк, эне тил, улуттук каада-салт темалары көп көтөрүлгөн, башкача айтканда, тилди, өлкө жана улуттук өзгөчөлүктү даңазалаган ырларды көп жазышкан.

Ар бир мезгилде адабияттын өнүгүшүндө коомдук суроо-талаптан улам белгилүү жанрлар алдыңкы планга чыгаары белгилүү, эгер XIX кылымдын ортосу XX кылымдын башында жомок жанры балдар адабиятында ырлар алдыңкы орунга чыкса, кийин совет доорунда тамсил, сандар, табышмактар, жаңылмачтар, аңгемелер, романга чейин өнүксө, эгемендик жылдарындагы балдар адабиятында казак адабиятына жат эмес негизинен повесттер, адабий жомоктор жарыкка чыкты, дүйнөлүк адабий процесстин натыйжасында пайда болгон фантастикалык жанрдагы чыгармалар орун алганын көрөбүз. Фантастика жанрында жазылган чыгармаларда түрк мифологиясына көңүл буруу да байкалат (З. Наурызбаева, З. Төреханова, Р. Сауытбай, ж.б.).

Поэзияда оптимизм үстөмдүк кылып, баланын кайталангыс сезимдери, ойлору, кызыгуулары бүгүнкү күндүн чындыгы, тактап айтканда, Астана, Байтерек, Герб, Туу, Гимн, эгемендүүлүк, мекен, эне тил менен айкалышкан. Мындан сырткары акындар ар кыл темаларды эркин өздөштүрүп, агартуучулук, тилдик, маданий максатта түрдүү китепчелерди чыгарышкан.

Ал эми прозада кайгы менен кубанычтын обону аралашып кеткен. Казактын аңгемелери бирде таттуу, бирде ачуу, бирде кыйын балалык эскерүүлөрдөн турат. Жетимдик, жарым-жартылай майыптык, жакырчылык, кыйынчылык темасы согуштан кийинки адабиятта кездешкендей сезилет жана бул теманын эгемендүү, бейпил өлкөнүн

тарыхында байма-бай айтылып жатышы таң калыштуу, бирок жазуучулар бул жашоо чындыгын жашырышкан жок. Ал жетим өссө да чыдамкайлыгы, боорукерлиги, өжөрлүгү менен атактуу спортчу, күчтүү балбан, байгелүү күрөшчү, атактуу акын, кең пейил бизнесмен, чебер журналистке айланды. (С. Досжан, Е. Жеңиш уулу, Б. Койшыбай, А. Элгезек ж.б.). Мунун артында элдин кыялынан жаралган эстетикалык талапты көрүүгө болот.

Эгемендүү мамлекет түптөлгөн мезгилде эң негизгиси акын-жазуучуларыбыз ар кыл темаларды эркин өздөштүрүшүп, өз заманынын талабынан чыгып, өспүрүмдөрдүн руханий тарбиясына талыкпай эмгек кылышты. Балдар адабиятынын бестселлерине айланган чыгармалар дагы көп болоруна ишенебиз.

Колдонулган адабияттар:

1. Онгарсынова Ф. «Сөздүн сыры». – Алматы: Арман П.В., 2005. – 152 б.
2. Нурмагамбетов Т. «Балалыктын ырлары». – Алматы: Балауса, 1994. – 352 б.
3. Күмүшбаев Ш. «Туңгучтар». – Алматы: Алматыкитап, 2020. – 296 б.
4. Өтөтилөө уулы Е. «Сыпайылык – сулуулук». – Алматы: Алматыкитап, 2014. – 56 б.
5. Акыпбекулы О. «Керектүү китеп». – Алматы: Алматыкитап, 2011. – 208 б.
6. Калиулы С. «Биз эмгекчил балдарбыз». – Алматы: Искусство – XXI кылым, 2013. – 384 б.
7. Эстенов А. «Ыйман» // Жетисуу балдар жазуучуларынын антологиясы. – Нур-Султан: Досмедиа, 2021. – 200 б.
8. Турдакын Ж. «Бүркүт бала» // Каусар булагы. – Алматы: Баянжүрек, 2013. 7-китеп. - 274 б.
9. Дуйсенбин П. «Аман болуңуз, асыл баба!» // https://aqjolgazet.kz/24787/esen-sau-zh%D2%AFrinizshi-asyl-ata/adebiet/
10. Ибрахим Б. «Асмандагы саякат». – Алматы: Коныр, 2019. – 48 б.
11. Адил Б. «Туюк байпак». – Караганда: "Касым" басмасы, 2020. – 126 б.
12. Мамырбаева Д. «Дина эже, балдар жана мен» // Каусар булагы. – Алматы: Баянжүрек, 2013. 7-китеп. - 274 б.
13. Досжан С. «Айылдан келген миллионер». Окуя. – Алматы: Нурлы Алем, 2020. – 150 б.
14. Жуманова З. «Чоң эне, Кулайша, Рокфеллер жана башкалар» // https://kitap.kz/book/4276/read#epubcfi(/6/8[id4]!/4/188/1:291)
15. Женисулы Е. «Бул даамдуу дүйнө». – Алматы, 2015. – 128 б.

16. Элгезек А. «Бактысыз балалык» // https://paidaly-kitaptar.com/uploads/s/d/3/b/d3byplnybylw/file/GflglSIz.pdf?preview=1
17. Сарыбай Б. «Starling». – Алматы: Жалын, 2013. – 192 б.
18. Абдырайым Т. «Алабука кармаоо күнү». – Алматы: Балдар адабияты, 2012. – 256 б.
19. Даутайулы Н. «Алтын балык» // Каусар булагы. – Алматы: Баянжүрек, 2009. 3-китеп. - 284 б.
20. Акиш Н. Жомоктор // «Башталыш: байгелүү чыгармалар». – Алматы: Балауса, 1993. – 272 б.
21. Сауран А. «Агила Саурандын жомоктору». – Аламты: Баур, 2006. – 104 б.
22. «Казак сценаристи Эл аралык кинофестивалда байгеге ээ болду» // https://lenta.inform.kz/kz/kazakstandyk-scenarist-halykaralyk-kinofestival-de-zhenimpaz-atandy_a3685371
23. Сауытбай Р. «Шоко аалам». – Алматы, 2019. – 264 б.

ЭГЕМЕНДИК МЕЗГИЛИНДЕГИ КАЗАК АДАБИЯТ ТААНУУ ИЛИМИ ЖАНА СЫНЫ

Гүлзия Пирали[1]

Учурда илимдин бардык тармактарында жаңылануу жана жаңыруу процесси жүрүп жатат. Бул биринчи кезекте өлкөнүн эгемендүүлүккө ээ болушунун натыйжасы экени талашсыз. Эгемендүүлүк казак элинин бай адабий мурасын чогултууга, системага салууга жана изилдөөгө мүмкүнчүлүк берди. Көркөм адабияттын бардык тармактарында, жанрларында жарык көргөн чыгармаларды бүгүнкү өз алдынча ой жүгүртүүнүн көз карашы менен талдап, баалоо – учурдун талабы.

"Дүйнөлүк маданияттын ой толгоосу" – 10 том, "Дүйнөлүк классика" – 10 том, "Дүйнөлүк философия" – 20 том, "Бабалар сөзү" сериясы жана 100 томдук улуттук баалуулуктар жарык көрдү. 10 томдук "Казак адабиятынын тарыхы" байыркы доордон эгемендүүлүккө чейинки мезгилди камтып, жаңыча көз караш менен кайра жазылып, жарык көрдү.

Бул эмгектерде совет доорунда саясий репрессияга кабылып, улуттун аң-сезиминен чийилип калган Алаш интеллигенциясынын өмүрү, чыгармачылыгы калыбына келтирилип, көркөмдүк талапка ылайык жаңыча изилденген. Буга чейин таптык билимдин, партиялуулуктун көз карашынан талдоого алынган көптөгөн адабий-маданий мурастар бир жактуу бааланып келген болсо, азыр эгемендүү өз алдынча акыл-эстин көз карашы менен кайра каралып, өзүнүн татыктуу тарыхый ордун ээледи.

Маданий мурастын түрлөрү көп экени белгилүү. Өлкөбүздүн кылымдардан бери келе жаткан жаңы улуттук баалуулуктарын кайра тааануу жана өнүктүрүү – руханий муктаждык. Биринчиден, эгемендүүлүк учурунда чогултулган мурастарды сактап калуу гана эмес, аны элге таратуу, б.а., элдик мүлктү элге кайтарып берүү

[1] филология илимдеринин доктору, М.О.Ауэзов атындагы «Ауэзов үйү» Адабият жана искусство институтунун башкы илимий кызматкери. Е-почта: Piralieva58@mail.ru

маселеси курч турат. Аны ишке ашыруунун жолдору такталып, сакталып калган тексттерди китеп кылып чыгаруу жана өсүп келе жаткан муунга байыркы ырларды, күүлөрдү, бийлерди, кол өнөрчүлүктү үйрөтүү актуалдуу маселелерден. Рухий мурасты таануунун экинчи процесси аны илимий жактан изилдөө, үчүнчү маселе – маданий мурастарыбызды бүгүнкү руханий турмушубуздун жетишкендиги, ийгилиги үчүн пайдалануу болуп саналат.

Бул макалабызда мүмкүн болушунча казак адабият таануу илиминдеги бир катар илимий жыйнактарга, изилдөөлөргө, эгемендүүлүк мезгилинде жарык көргөн айрым монографияларга, жамааттык эмгектерге көңүл буруп, талдап, айрымдарын рецензия түрүндө бөлүп көрсөтүүгө аракет кылдык. Макаланы жазууда байкаганым, көп кылымдар бою жасалбай келген көп нерселер аз убакыттын ичинде ишке ашкандыгы. Бул – албетте, кубанычтуу жана жагымдуу көрүнүш. Эгемендүүлүктүн аркасында улуттук ой-санаабыздын тушоосу кесилип, бизге дароо дем берген эркиндик менен көп иштер жасалганынан кабар берет.

Эгемендүү Казакстан заманбап өнүккөн элүү өлкөнүн катарына кошулуу деген идеал-максаттары менен түбөлүгү түптүү мамлекет болууга умтулган кайра жаралууну ишке ашырууга тийиш. Мына ушул тапта казак адабиятынын тарыхын терең изилдеп, эгемен өлкөнүн эркин акыл-эсинин көз карашы менен ата тарыхыбызды, улуттук баалуулуктарды инвентаризациялоону, руханий дүйнөбүздөгү бардык өксүктөрдү толуктап, системалуу түрдө жыйнап алууну турмуштун өзү талап кылууда. Бир беткей, тоталитардык аң-сезимдин талабына ылайык талдоого алынган баалуу адабий-көркөм мурастарыбыз түп нускасында каралып, өзүнүн чыныгы нугуна тарыхтагы ордуна ээ боло баштаганы анык.

Түрк цивилизациясынын пайдубалын түптөгөн маданияттын (илим, искусство, адабият) тажрыйбасынын натыйжасы болгон эгемен Казакстандын жетишкен ийгилиги ошол Чыгыш цивилизациясынын баалуулуктарына негизделген өнүгүү экендиги талашсыз. Ата мекендик илимдин, адабияттын, маданияттын, искусствонун ар бир тармагында чоң жаңылыктарга жетишүү аркылуу коом ар тараптан өркүндөтүлүшү керек.

Алардын бардыгын азыркыдай руханий эгемендүүлүккө ээ болгондон кийин татыктуу тарыхый ордун калыбына келтирүү – бүгүнкү муундун милдети. Өнүгүү — бул руханий проблема. Биз 1991-жылдан тарта гана олуттуу изилдөө жүргүзө баштадык. Албетте, бул ири, фундаменталдуу илимий изилдөөлөр үчүн аз гана убакыт. Ал эми жаңы коомдун түптөлүшүнө, улут өкүлдөрүнүн эгемендүүлүктү

сезишине, тарыхка эркин көз караш менен кароого убакыт керек эле. Эгемендүүлүктүн алгачкы жылдарында буга чейин айтыла элек маселелер, изилденбеген жаңы темалар коомчулуктун ой-пикирин козгой турган пикир катары басма сөз беттеринде көп талкууга алынган. Бирок, комплекстүү изилдөөлөргө кеткен илимий иштер жакында эле системага келе баштады. Улуттун тарыхын, адабиятын, маданиятын, искусствосун, жалпы улуттук баалуулуктарды карап чыгуу, тарыхтан өзүнүн татыктуу ордун ээлөө максатында илимге мамлекет тарабынан көңүл бурулуп, «Маданий мурас» мамлекеттик программасы ишке кирген. Бул программанын негизинде археологиялык, маданий, адабий жана илимий баалуулуктардын кулпуланган казыналарынын ачкычы ачылып тартуулануда. Казактын таза тарыхы, адабияты, искусствосу өсө баштады. Азыр байыркы жазма эстеликтерден улуттук, эстетикалык, көркөм билимдин башталышына көңүл бурулууда. Натыйжада республикабыздын жогорку окуу жайларынын филология факультетинин окуу пландарына «Байыркы доордун адабияты» деген жаңы предмет кошулду. Бүткүл түрк элдерине орток адабий-маданий мурастардагы түшүнүктөр, тилдик туюнтмалар оригиналдуу когнитивдик руханий баалуулуктар катары изилденип келет. Көрүнүктүү окумуштуулар М. Магауиндин («Кобыз сарыны»), М. Жолдасбековдун («Эзелки доордун адабияты» (1967), «Күлтегин» (1986), «Асыл арналар» (1986), «Мөлтүр басталыштар» (1992), Алма Кыраубаеванын «Эзелки доордун адабияты» (1991) туңгуч ирет казак мектептеринде жана жогорку окуу жайларына арналып жазылган окуу куралдары иретинде кабыл алынды. Совет доорунда которулуп, көпчүлүккө сунулган чыгыш дастаны «Махаббатнама» (1985), «Түрки адабияты» окуу куралы (1988), «Кылымдар мурасы» (1988), «Кисса жанрынын өзгөчөлүктөрү» (1985), «Чыңгыздын кисса-дастандары» (1997) изилдөөлөрү жаңы көз караш менен жазылды. Ал, Н. Келимбетовдун «Эзелки доордун адабияты» (2005), «Көркөм салттардын уланышы», «Казак адабиятынын башаттары», Абсаттар Дербишалинин «Тарих-и-Рашиди», «Жиханнаме», «Казак талаасынын жылдыздары», «Эзелки адабий жетишкендиктер жана Ислам маданияты» ж.б аттуу эмгектер менен М. Мырзахмет уулунун «Бүтпөс» деген изилдөөсү ж.б байыркы доордогу түрки маданий жашоосунун тарыхы, адабий мурастары, ошол доордогу тарыхый инсандардын эмгектери бүгүн да түрк элдерине орток руханий казына катары иликтөөгө алынган.

X-XII кылымдарда жашаган энциклопедист-окумуштуу, философ, математик, музыка теоретиги, адабият изилдөөчү, акын Абу Насир аль-Фараби, Махмут Кашкаринин – "Дивани лугат-ат түрк", Жусуп Баласагындын – "Кут билим", Ахмет Югнакинин – "Хибат-ул Хакайык",

Хожа Ахмет Ясавинин – "Диуани Хикмет", Сүлейман Бакырганинин – "Бакыргани китеби", Мухаммед Хайдар Дулатинин "Тарих-и Рашиди", Кадиргали Жалаириниң – "Жами-ат заварих" ж.б. түрк элдерине орток тарыхый инсандардын ысымдары, чыгармалары жаңыча изилденип, мектептен баштап бардык жогорку окуу жайларында атайын предметтик окуу китептери катары окутулуп жаткандыгы кубандырат. Казактын улуттук тарыхында жана адабият илиминде сактардын баатырдык эпостору «Алып Ер Тоңга», «Шу», «Огуз-каган», «Атилла», «Көк бөрү», «Эргенакон» дастандары менен «Авеста» ыйык жазуулары жана Түрк жазма эстеликтери "Күлтегин", "Тонукөк" жана "Коркут ата китеби" ж.б. боюнча көптөгөн жаңы маалыматтар табылып, жаңы көз караштагы изилдөөлөр жазылды. Мисалы, Кадыргали бий Касым уулунун «Жамиат-таварих» («Жылнамалар жыйнагы») чыгармасы – орто кылымдардагы түрк жазма маданиятынын үлгүлөрүнүн бири. Орто кылымдагы казак тарыхын жана адабий мурасын, тилин изилдөөдө өзгөчө орду бар. Бирок, элибиздин тарыхын таануууга чоң салым кошо турган бул эмгекти изилдөө эгемендүүлүк алгандан кийинки он-он беш жылдан кийин гана башталган. Алгачкы издөөнү академик, тилчи-окумуштуу Рабига Сыздыкова менен тарыхчы-окумуштуу, профессор Мамбет Койгелди жүргүзгөн. Алардын «Кадыргали бий Касым уулунун жана анын жылнамалар жыйнагы» аттуу эмгеги 1991-жылы 272 бет көлөмдө «Казак университети» басмасынан жарык көрдү.

Эгемендүүлүктүн алгачкы жылдары – элибиздин тарыхына, байыркы жазмаларына кеңири көңүл бурулуп, аларды азыркы казак тилине транскрипциялоо, окурмандын адабий табитине тууралап жеткизүү жана бара-бара аларды изилдөө мезгили десек аша чапкандык эмес. Бүгүнкү күнгө чейин сакталып келген канчалаган баалуу тарыхый, адабий, маданий эстеликтер элибиздин руханий байлыгына айланды. Алардын бири Махмуд Кашкаринин 11-кылымда жазылган «Дивани лугат ат-түрк» аттуу үч китептен турган «Түрк сөздөрүнүн жыйнагы» болуп саналат. Бул чыгарманы казак окурмандарына биринчи жолу тартуулаган котормочулар Канапия Бекетаев менен Эрсен Ибатов («Түбү бир Түрки тили» /«Диуани Лугат ат-Түрк»/ «Ана тили» 1993 – 192-б.).

1993-жылы «Мураттас» илимий-изилдөө жана басма борборунан атактуу Кожа Ахмет Ясавинин «Диуани Хикмет» («Акыл китеби») көлөмү 262 бет өзүнчө китеп болуп жарык көргөн. Казак тилине окумуштуулар М.Жармухамедулы, С.Давитулы, М.Шафигили тарабынан которулган. Башынан акылмандыкка, адеп-ахлакка үйрөтүү үчүн жаралган, Куран жана Шариат мыйзамдарын араб тилинде 149 аят менен баяндап, төрт башка нерсеге (шарият, тарых,

акыйкат, магрипат) өзгөчө көңүл бурулган китеп, Курандан кийинки экинчи китеп болуп эсептелген. Куранды биринчи жолу түрк тилинде сүйлөткөн Хожа Ахмет Ясавинин эмгектери учурда гуманитардык илимдердин бардык тармактарында кеңири изилденип жатат.

Ошондой эле, байыркы түрк тилин уйгур тили менен салыштырып изилдеп, тамырлаштырып жүргөн жаш адабиятчы окумуштуу, филология илимдеринин доктору Алимжан Тиливалди Хамраев өзүнүн "Рифма и проблемы звуковой организации уйгурского стиха" (А. "Гылым" 1996 –177с) жана "Своеобразие словесной культуры древнетюркских народов и ее развитие в период VI-XIII вв", "Об истоках стихотворной речи древнетюркских народов" ж.б. деген изилдөөлөрүндө түрк тектеш калктарга орток жазма маданияттын маселелерин китептик ыр таануу тармагынан карап, ыр сөздөрүнүн көркөмдүк дүйнөсү, алардагы окшош уйкаштыктар байланышын иликтөөгө алат.

Бүгүнкү күндө казак адабияттаануу илиминин чоң тармагына айланган байыркы дооорлордун калдыктары, атап айтканда, «Күлтегин», «Кут Билим», «Коркут ата китеби», «Огызнама, «Мухаббатнаме», «Тотынама», «Кабуснама», «Жами ат-Тауарик», «Тауарик-Хамса», «Шежире-и Түрк», «Диуани Хикмет», «Кабуснама», «Хикметтер» сыяктуу жазма адабият үлгүлөрүн азыркы казак тилине которуу айрыкча зор ийгилик деп атоого болот.

Эгемендүүлүккө ээ болуп, өзүбүздү таанып, тарыхыбызды, байыркы маданиятыбызды терең изилдей баштаган акыркы он беш жылда жалпы эле түрк цивилизациясы боюнча изилдөөлөрдүн сериясы, алардын сапаттык жылыштары кубандырат.

Адабиятчы окумуштуу Серик Негимовдун «Чечендик өнөр» (Ана тили, 1997-208-б.) аттуу окуу китебинде да улуттук чечендик өнөрдүн табияты, бий мурастарындагы чечендик өнөргө байланыштуу пикирлер каралат. Ал «бий» түшүнүгүнүн этимологиясын, сүйлөөчүнүн табиятын, психофизиологиялык өзгөчөлүктөрүн, сүйлөөчүнүн сөзүнүн логикалык-композициялык түзүлүшүн жаңыча изилдейт.

Бүгүнкү күндө бул айтылган адабий мурастар улуттук адабияттын тарыхынын тамыры катары илимдин негизги тармактары болгон улуттук философия, маданият таануу, улуттук психология, педагогика, тарых, этнография, этнопсихология ж.б.у.с. ар тараптуу изилденип келет. Бактыга жараша, алардын баары окуу китептерине кирип, атайын предмет катары окутула башталган. Бул «Маданий мурас» программасынын 3-баскычында талап кылынган нукура тарыхты жаш муунга таанытуу максатынын ишке ашканын далилдесе керек.

Эркин ойлуу эгемен өлкөнүн изилдөөчүлөрүнүн тынымсыз изденүүлөрүнүн натыйжасында Казакстандын эки миң жылдык тарыхында ар кандай ички жана тышкы себептердин натыйжасында пайда болгон сансыз «ак тактар» такталып, түпкү тарыхый жана руханий мурастарыбыз системалаштырылган жана изилдөөгө алынган.

Буга байланыштуу Чыгыш Казакстан облусунун аймагындагы Берел аймагынан табылган археологиялык алтын буюмдарды чогултуу, тазалоо жана күбөлүктөрүн даярдоо иштери жүргүзүлдү. Бүгүнкү күндө Берел дөбөсүнөн табылган 300гө жакын археологиялык баалуулуктар Президенттин маданий борборунун фондунда катталган. "Көчмөндөрдүн маданий мурасы проблемалары боюнча Казак илимий-изилдөө институтунун" жана Улуттук китепкананын кызматкерлеринин катышуусунда Париж жана Берлин шаарларынын архивдерине жана китепканаларына экспедициялар уюштурулган. Натыйжада XVII-XX кылымдарда Казакстандын жана Орто Азиянын тарыхы жана этнографиясына байланыштуу 100дөн ашык баалуу маданий-тарыхый маалыматтар табылган. Бул маалыматтар бүгүнкү күнгө чейин казакстандык окумуштууларга белгисиз болчу.

Акыркы 25 жылдын ичинде биринчи жолу чагатай тилиндеги 5 кол жазма китеп, атап айтканда, XVIII-XIX кылымдарда жазылган Ясави, Наваи, Физулинин чыгармалары, «Көроглы» (Көруулу) дастанын эски варианттары 455 миң теңгеге сатылып алынган.

Бул программага ылайык казак китептери, Казакстанга тиешелүү басылмалар дүйнөнүн башка китепканаларынан изделди. Аталган 5 кол жазмадан тышкары бир нече басылып чыккан китептер жана электрондук, сейрек кездешүүчү 130га жакын документалдык мурастардын фотокөчүрмөлөрү алынган. Бул иш-чара эки тараптуу келишимдин негизинде Кытай Эл Республикасынын бир нече шаарларына, Россиянын Москва, Санкт-Петербург, Казань шаарларына илимий экспедиция жөнөтүү менен ишке ашырылган.

Китептин кайсы варианты болбосун, илим үчүн баалуу экени белгилүү. Мисалы, Бакырганинин даанышмандыгы 10 жолу басылса, он нускасы тең китепканада сакталууга тийиш. Маселен, жакында эле 1912-жылы Семейде жарык көргөн «Эңлик-Кебек» ырынын варианты табылып, анын көчүрмөсү Улуттук китепкананын фондусуна өткөрүлүп берилген. Ошондой эле Машхур-Жусуп Көпеевдин «Сарыарка кимдики» деген 1907-жылкы варианты, «Кысса Кене хан менен Наурызбай» ырынын 1903-жылкы варианты алынган.

"Маданий мурас" программасы убактылуу эмес, бул – мамлекеттин стратегиялык, туруктуу улуттук позициясы, жылдар, кылымдар бою системалуу түрдө жүргүзүлө бермекчи "Бабалар сөзү",

«Казак өнөрүнүн тарыхы», «Дүйнөлүк адабияттаануу», «Дүйнөлүк искусствотаануу», «Дүйнөлүк фольклортаануу», «Дүйнөлүк философиялык мурас», «Армян даректериндеги Казакстан тарыхы», «Мустафа Шокай чыгармалары», «Казак тилинин түшүндүрмө сөздүгү», «Орхон эстеликтеринин толук атласы», ж.б сериялар боюнча 43 аталыштагы китеп чыгарылып, 33 аталыш китеп өндүрүштө экендиги, ал эми 9-у даярдалып жаткандыгы буга далил болсо керек. Бул жердеги бир жаңылык – "Тарыхый-маданий мурастарды пайдаланууу жана коргоо боюнча мыйзам актыларына өзгөртүүлөрдү киргизүү жөнүндө" мыйзамдын кабыл алынышы. «Казакстан» улуттук энциклопедиясынын орус тилинде 5 томдугу, англис тилинде 1 томдугу бар. "Маданий Мурас" программасы казак өлкөсүнүн башкы программасы болгондуктан, башка тилге которулууга да акысы бар. Келечекте балдар энциклопедиялары, тармактык энциклопедиялар чыгарылат.

Бул багытта «Маданий мурас» программасы боюнча жарык көргөн 100 томдук «Бабалар сөзүнөн» баштап, 10 томдук «Казак адабиятынын тарыхы» жана бай эстеликтерибиз менен байыркы шаарларыбыз, ар кыл маданий жерлер, музейлер, тарыхый-археологиялык казуулар аркылуу ачылып жаткан борборлор жана башка илимдин ар кыл тармактары боюнча системалуу түрдө изилденип, өлкөбүздүн руханий байлыгына айланган монографиялык изилдөөлөр, окуу китептерибиз бар экенин да белгилей кетүү керек.

Адабият тарыхындагы мындай кемчиликтерди толуктоо Казакстан эгемендүүлүк алгандан кийин гана ишке ашырылып отурат. Эгемендүүлүк жылдарында казак адабияты жетишкен көп сандаган байыртадан калган, советтик караңгылык доорундагы адабият тарыхы туура талданып, изилденбей калган. Алаш мурасынын чаңы азыр да алынбай архивде сакталып турган мурастардын бети ачылып, тарыхыбыздын акталышы улуттук илимдин жана тарыхтын руханий мейкиндигинин кеңейишине себепчи болду. Биздин изилдөөчүлөр байыркы элдик мурастын улуттук маданияттын жана адабияттын тарыхындагы эбегейсиз орду тууралуу далилдерди таап, жазып келе жатканы белгилүү.Байыркы адабиятты мыкты билген А. Кыраубаева устаты Бейсенбай Кенжебаевдин кеңеши менен Алтын Ордо-Кыпчак доорундагы адабий эстеликтерди, «Рабгузи кыссаларын», Хорезминин «Махаббатнамасын» изилдеп, аларды казактын кийинки ырлары менен байланыштырып изилдеген. Окумуштуунун 1986-жылы жарык көргөн «Кылымдар мурасында» XIII-XIV кылымдардагы түрк тектүү элдердин адабияты казак жазма адабиятынын булагы катары каралат.

Окумуштуу бул эмгегинде мындан 2500 жыл мурда түрк элдеринин 26 тамгадан турган өз алфавити болгондугун реалдуу маалыматтар менен далилдейт. Бүгүнкү күндө көрүнүктүү илимпоз

Мекемтас Мырзахметулы изилдөөчүнүн бул корутундусун кубаттап, төгүндөлгүс далилдерди келтирүүдө. Ал «Жазуу тамгаларын өзгөртүү сыры эмнеде?» деген макаласында («Алтын Орда», 2007): «...Бүгүн да бүткүл дүйнө элине таанымал азыркы түрк тилдүү элдердин түпкү аталары болуп эсептелген хун, сак, уйсун, каңлылардын б.з.ч. кылымдардан баштап, V-VIII кылымдын арасында мамлекеттик деңгээлде колдонула баштаган жазуу белгилери жөн эле чегип жазылган (ташка чегилген) деп аталат. Илимий адабияттарда анын келип чыгышы уруулук тамгалар экени айтылат. Дүйнөгө монотеисттик дүйнө таанымда биринчи жолу келген түрктөр «А тамгасын жазуудан улам алар да биринчи цивилизацияга жеткендер экендиги жөнүндө жаңы тарыхый билимдер сунушталат» (9. 4-бет). Бул оюмду улай тарыхы жана анын түрк цивилизациясындагы ролу тууралуу М. Мырзахметов илимий макалалар жазып, белсемдүү ойлорун, жыйынтыктарын билдирет. Бирок ага терең маани берип, ой кошкон казак интеллигенттери байкалбайт. Чегилген жазуунун кээ бир тилдер сыяктуу көп жайылбай жатышынын себебин ал мындай деп түшүндүрөт: «Бул өзүнүн эволюциялык өнүгүүсү, калыптануу мезгилин басып өткөн өзгөчө өсүүсү, калыптануу жолу бар улуу маданий кубулуш» (10. 4-бет). Бирок бардык колонизаторлор элдин тарыхый эс тутумун өчүрүп, түбөлүк руханий кулчулукта кармап калуу үчүн жазуу белгилерин жок кылууга дилгир болушкан.

Казак адабияттаануу илиминде Орхон эстеликтерин биринчилерден болуп изилдеп, бул тармакка жол салган көрүнүктүү окумуштуу, адабият тарыхчысы Мырзатай Жолдасбеков да казак сөз өнөрүнүн тарыхына зор салым кошкон.

Изилдөөчү «Күлтегиндин» байыркы түрк тилиндеги текстин түп нускадан жаңы түрк тилине, б.а., казак тилине түз которгон. Бул аркылуу байыркы адабий эстеликтин жаңы жактары ачылган. «Күлтегин» эстелиги Түрк каганатынын тарыхый генеалогиясы гана болбостон, эски түрк тилиндеги эң сонун адабий мурас катары да далилденген. Эпостун, сөз өнөрүнүн байлыгы боюнча дүйнөдө бирден-бир бай өлкө саналган казак элинин адабий мурасынын булагы, тамыры бүгүнкү күндө конкреттүү көркөм тексттер, илимий табылгалар аркылуу аныкталды.

М. Жолдасбеков «Күлтегиндин» көчүрмөсүн Астанага мамлекет башчыларына кайрылуу жасап жүрүп алып келгенин окурмандар жакшы билишет. Окумуштуунун концепциясындагы бүтүндүк анын негизги илимий эмгектеринде ("Байыркы доор адабияты" (1967), "Күлтегин" (1986), "Асыл арналар" (1986), "Мөлтүр башталыштар" (1992), "Жүз жыл ырдаган жүрөк» (1993), «Асыл сөздүн атасы» (1996),

«Токсон толгоо» (1992), «Таштар сүйлөйт» (2001), «Эл туткасы» (2002), «Чоку жана туңгуюк» (2002), «Орхон эстеликтеринин толук атласы» (2005) ж.б.) ишке ашырылганы белгилүү.

Окумуштуу «Байыркы доордун адабияты» окуу китебинде өзүнүн мүнөздүү стилин сактап, VII кылымдагы Орхон-Енисей жазма эстеликтеринин толук котормосун биринчи жолу басып чыгарган. Аталган илимий иштердин натыйжасында казак адабиятынын тарыхы он экинчи кылымга чейин тереңдеди. Мырзатай Жолдасбеков бул изилдөөлөрү аркылуу казак адабияттаануу илимине чоң жаңылык киргизип, казак адабиятынын тарыхы VII кылымдагы Орхон эстеликтеринен башталарын илимий негизде далилдеген.

Эгемендүүлүк доорунда көрүнүктүү окумуштуу Т. Какишев байыркы түрк адабият илиминин тамыры «экинчи Аристотель» аталган атактуу энциклопедист-окумуштуу Аль-Фарабиден башталарын тайманбай айтып чыкты. Ал эми казак адабиятындагы көркөм сын тарыхынын тамыры Алаш интеллигенциясынын чыгармачылыгында экенин чыныгы илимий маалыматтарга таянып, ошол мезгилдеги мезгилдүү басма сөздө далилдеди. «Казак адабий сынынын тарыхы» жалпы билим берүү курсунун программасы 1982-жылы түзүлүп, ошондон баштап, Казакстандын филология жана журналистика факультеттеринде атайын курс катары окутулуп келет. Окумуштуунун «Казак адабиятынын кыскача тарыхы», Тарбиялык курал (2 китеп А., 2001, 2002); «Казак адабий сынынын тарыхы» (2 китеп, 1994, 1995, 2002, 2003) жана башка эмгектери зарылчылыктан улам кайра басылып, бир нече жолу жарык көргөн.

Т. Какишевдин илимий жетекчилиги менен жарык көргөн "Казак адабиятынын кыскача тарыхы" аттуу эки китептен турган окуу китебинде түпкү адабиятыбыздын байыркы дооролордон башталган чыгармалары, өзгөчө атактуу инсандар Анархас, Алып Эр Тунга, Моде, Коркут, Асан Кайгы, Букар, Махамбет, Шокан, Ыбрай, жазыксыз репрессияга кабылып, акталган жазуучулар — Ш. Кудайберди уулу, А. Байтурсун уулу, М. Дулатов, Ж. Аймауытов, М. Жумабаев, С. Садуакасов, А. Букейханов, Г. Тогжановдун жана башкалардын чыгармаларынын тарыхый орду аныкталды.

Окуу куралынын экинчи китебинде XX кылымдын башындагы Алаштын азаттыкка чыгуу адабияты жөнүндө сөз болот: Бул жерде А. Байтурсун уулу, М. Дулатов, М. Жумабаев, Ш. Кудайберди уулу, С. Торайгыров, Ж. Аймауытовдун жана башкалардын чыгармалары «Совет доорундагы адабият» талданса, С. Сейфуллин, И. Жансугур уулу, Б. Майлин, Жамбыл, М. Ауэзов, С. Муканов, Г. Мусирепов жана башкалардын өмүрү, илимий чыгармачылыгы изилдөөгө алынган.

III изилдөөдө "Чет элдеги казак адабияты" менен "Казак адабияты – аалам элдеринин тилинде" деген маселелер бүгүнкү көз караштан каралып, андагы көйгөйлөр сөз болот.

М. Магауин, А. Кыраубаева, М. Жолдасбеков, Н. Келимбетовдун чыгармаларындагы байыркы адабияттын үлгүлөрү окуу программасына кире баштады. Ошондой эле «Казак адабиятынын кыскача тарыхы» (эки томдук) (2001, 2003), А. Курышжанов «Эски түрк жазма эстеликтери» (2001), Б. Байгалиевдин «Архив маалыматтарында Абайдын өмүр баяны» (2001) эмгегин да атоого болот.

Биз азыр өзүбүздү өзүбүз таанып, өз ордобузду куруп, түпкү руханий баалуулуктарыбыздын натыйжасында өз ордубузду таап жаткан аймактарыбыз жетиштүү. Биз буга ыраазы болушубуз керек. Адабий-маданий тексттерди талдап, аларга негизденип окуй турганыбыз да канааттанарлык көрүнүш. Албетте, алардын талдап, изилдеп жаткан нерсеси бир болгону менен, ар изилдөөчү өз тармагына байланыштуу изилдөө жасайт. Андыктан, алардын бардыгына токтоло берүүнү туура көргөн жокпуз, бирок азыркы казак илими өзүнүн мыйзамдуу жолун таап, улуттук билим өңүтүнөн өнүгүп, ар ким өз элинин маданиятын өздөштүргүсү келгенине кубандык. Бир байкаганыбыз, алар тарыхты жеке инсандык деңгээлде өздөштүрүп жатышат, ал эми тарых жеке инсандардан жана алардын жеке эмгектеринен кураларын эске алсак, жаш илим тармактарында жакшы жылыштар бар экендиги сезилет.

Эми казак адабиятынын тарыхын кайрадан карап чыгууга токтоло кетели, байыркы доор адабиятынан бүгүнкү адабиятка чейинки мезгилдин бардык көркөм дүйнөсү, адабий эстеликтери, биринчиден, түпкү тарыхыбыздын мурасы катары гана каралса, экинчиден, мурдагыдай эле идеялык жактан бааланып, талдоого алынган нукура адабий эстеликтерге жана көркөм чыгармаларына карата адабияттаануу илиминин категориялары менен кароо аркылуу баалоо да мезгил талабы болуп олтурат.

Эгемендүүлүктүн адабияттаануу илиминде чыгармаларын изилдөөгө тыюу салынган айрым адабият ишмерлери тууралуу изилдөөлөр, диссертациялар жазыла баштады. Тарыхтын өзү жеке инсандардан түзүлөөрүн эске алсак, ар бир адамдын адабий чыгармачылыгы казак адабиятынын айрым мезгилдеринин чындыгын аныктоого негиз болору белгилүү.

Көчмөндөрдүн жан дүйнөсүндө жаралган эркиндик руху менен эзелки доордун адабий мурасында калыптанган эркиндик руху бүгүнкү эгемен Казакстандын адабияты менен илиминде өзүнүн ылайыктуу уландысын таап, гүлдөп жатканы маалым.

Көрүнүктүү илимпоз, чыгыш таануучу Абсаттар Дербисали эгемендик доорундагы казак адабиятынын байыркы доорлоруна, улуттук сөз өнөрүнүн калыптанышына, байыркы жазма эстеликтерди таап, эне тилибизге которууга, илимий түшүндүрмөлөрдү жазууга, басып чыгаруу жана аларды кеңири пропагандалоо, системалаштырууга өзгөчө көңүл бурган. Айрыкча, VШ кылымда казак талаасынын данакер ойчулдары менен сөз өнөрүнүн көрүнүктүү өкүлдөрүнүн өмүрү менен чыгармачылыктарынын, адабий мурастарын илимий изилдөөлөрүн, алардын төл тарыхыбыздын маданияты менен тарыхындагы ылайыктуу ордун аныктоо улуттук руханияттагы ролун белгилөө пайдубал эмгек катары эсептелип келе жатат. Жакынкы жана Ортоңку Чыгыштын илимий мекемелеринин кол жазма фонддорунда элүүдөн ашык жазуучу, адабиятчы, ойчулдар (ондон ашык Фарабилер Абу Касым ал Фараби, Исмайл ал Жаухари ал Фараби, Абу Ибрахим Ыскак ал Фараби, Бурхан ад Дин Ахмад ал Фараби, үч кердерилер, үч сайрамилер, жети түркистанилер, Байлак эл Кыпчаки, Хасан Али Жалайыри, үч таразилер, жети жендилер жана башка) табылып, илимий жүгүртүүгө киргизилген. Айрыкча, «Казак талаасынын жылдыздары» аттуу эмгеги жогоруда аталган казак талаасында туулуп-өскөн жана илимий тыянактарды жасаган байыркы ойчулдар тарабынан жогору бааланып, казак талаасында туулуп-өскөнүн чыныгы тарыхый окуялар менен далилдеген маалыматтар да берилген.

Түрк элинин улуу инсаны Мухаммед Хайдар Дулатинин «Тарих-и-Рашиди» аттуу тарыхый-мемуардык эмгегин изилдеп, фарс тилинен эне тилге которуп, ага баш сөз жазып, биринчи жолу басып чыгардык десек аша чапкандык болбос. Бул казак адабиятынын тарыхын кайрадан карап чыгуу процессиндеги олуттуу эмгек экенин белгилей кетүү керек. (М.Х.Дулат. Тарих-и-Рашиди. Алматы: «Туран» басмасы.) Мухаммед Хайдар Дулатинин чыгармаларын дүйнөнүн китепканаларынан жана кол жазмаларынан табууну уюштуруп, (КМШ, Азия, Европа өлкөлөрүндө), алар жөнүндө көптөгөн басылмаларда дүйнө элдеринин тилдеринде материалдар жарык көргөн. Ошондой эле, акыркы жылдары казак тарыхында, маданиятында, жалпы руханиятында өз алдынча изи бар чоң инсандар тууралуу көптөгөн таалим-тарбиялык эмгектер да чыга баштады.

Байыркы түрк маданиятына тиешелүү эң чоң адабий мурас Ж.Баласагындын «Кутадгу билик» дастаны, аны түрк тилинен азыркы казак тилине которгон, М.Кашкаринин «Диуани-лугат-ит-түрк» энциклопедиялык сөздүгүн изилдеген жана илимий ой жүгүртүүгө киргизген филол.и.д., түрколог Аскар Эгеубай бул изилдөөлөрү менен казак илимине чоң салым кошкон. Айрыкча, Ж. Баласагындын «Кут билим» дастанын эне тилибизде сүйлөтүп, анын поэтикалык трактат

экенин көрсөткөн. Котормочу кириш сөздү жана илимий түшүнүктөрдү биринчи жолу жазып, казак окурмандарына тааныткан изилдөөчү дүйнөлүк илимий этиканын талаптарын сактап, ар бир сөздүн орфографиясын же транскрипциясын араб, латын жана азыркы казак графикасында кошумчалайт, алардын казакча түшүндүрмөсүн берет. Изилдөөчү бул эмгектерде Орхон-Енисей жазма эстеликтеринен кийинки доорго чейин уланган туруктуу, образдуу фразеологиялык сөз айкаштарынын түзүлүшүнө илимий талдоо жүргүзөт. Казактын сөз өнөрүнүн тарыхын күбөлөндүргөн байыркы түрк тексттерин системалуу түрдө изилдеп, алардын изине түшөт.

Буга чейин «Түркчө сөздүктө» айтылган, бирок илимий маалыматтары такталбаган Чу Баатыры тууралуу аңыздын тарыхы, анын Искендер Зулкарнайындын алдынан чыгып, канча түрдүү аскердик өнөрүн колдонушу, анын сейилдеп жүргөн күмүш көлмөсү (сейилдөөдө каз-өрдөк, аккуу-каздарын сүздүрүп, сейилдөөсүн уюштургандыгы) тууралуу этнографиялык маалыматтардын кездешиши, сегиз китептен, үч том сөздүктөн турган бүткүл казак тарыхынын санжырасына тиешелүү географиялык, этнографиялык, топонимикалык, ономастикалык маалыматтар, тегерек картанын жасалышы менен казактын сөз өнөрүнө тиешелүү көптөгөн макал-лакаптар, санжыралар, аңыз-аңгемелердин, чечендик сөздөрдүн адабий жана аскердик терминдердин жасалышы жыйналып, түшүндүрүлүп, такталышы сыяктуу иштер аткарылган. Бул эмгектер тууралуу убагында академик Заки Ахметов: «Байыркы дооролордон бери сакталып келген мурастардын арасында «Кутадгу билик» менен «Дивани-лугат-ит-түрктөн» өткөн илимий-көркөм чыгарма жок. Маданиятты өнүктүрүү жана руханий жашоо-бузду жаңы чөйрөдө баштоо үчүн бай жана түшүмдүү материал өздөштүрүлдү. Чоң ашуу аштык. Мындай изилдөөлөрдөн улуттук жана руханий көз карандысыздыктын мүмкүнчүлүктөрү тааныла. Бул чыгармалар биздин адабий чыгармачылыгыбыздагы көрүнүш, улуттук маданиятыбыздын деңгээлин көтөргөн изилдөөлөр» (13. 3-бет). Чындыгында Аскар Эгеубайдын орто кылымдардагы байыркы түрк адабий мурастарын изилдөө, которуу, аларга илимий комментарий жазып, системалуу түрдө адабий жана илимий ой жүгүртүүгө киргизүү боюнча эмгектери жети томго жетет. Анын ичинде «Кишилик китеби» монографиясы. (А. 1998, 320 бет.), «Байыркы доордогу казак адабиятынын көркөм системасы» монографиясы. (А. 1999, 204-б.), Жусуп Баласагындын «Куттуу билим» дастаны (А. 1986, 650-б.), «Байыркы доордогу казак адабиятынын көркөмдүк системасы» (1999) деген монографиялык эмгегинде казак адабияты жана түрк адабияты, өнүгүү мыйзамдары адабият менен көркөм чыгармалардын жалпы табиятын ачып, көркөм бүтүндүктү бирге карайт. А.Эгеубай өзүнүн

изилдөөсүндө түрк дүйнөсүнүн алгачкы ренессансы концепциясын ортого салып, аны «Түрк элдеринин алгачкы орто кылымдардагы биринчи ренессансы» (14,5 б.) деп жыйынтыктап, аныктайт, өзгөчөлүктөрүн илимий көз караштан ар тараптуу талдайт.

Адабиятчы Ж. Дадебай «Өмүр чындыгы жана көркөм чечим» (1991), «Бөлтүрүк Алменулы жана казак чечендик өнөрү» (1996), «Жазуучунун чыгармачылыгы» (2001) аттуу изилдөөлөрү аркылуу мурун изилденбеген белгилүү доорлорду нагыз чыгармачыл инсандардын чыгармаларына талдоо жасоо аркылуу казак адабиятынын тарыхын системага салууга аракет жасаган.

(«Мухаммед Хайдар Дулати» Илимий эмгектер жана тарыхый очерктер. Алматы, «Ататек», 2000, 312-б.). 1999-жылы ЮНЕСКОнун 500 жылдык мааракесин дүйнөлүк деңгээлде белгилеген алгачкы тарыхчынын – бул эмгектин Кожабек Албани Байузак Рахымулы Дулати өмүрүн, анын «Тарих-и-Рашиди» чыгармаларын, «Ататегин» жыйнагын изилдейт. Казак окурмандарына жана изилдөөчүлөрүнө белгисиз болгон тарыхый документтер, архивдик маалыматтар тарыхый инсандын өз мекени, өлкөсүнүн тарыхы тууралуу маектеринде, очерктеринде берилген. М.Х. Дулати чыгармасын түрк элдерине тааныш болгон «Бабурнааме» чыгармасы менен байланышта караган. Изилдөөнүн мазмуну ага кеңири мүнөздөмө бере алат: «Мухаммед Хайдар жана казак тарыхы», «Хайдар мырзанын бөлөсү Бабур жана анын «Бабурнаамеси», «Улыдан калган улагат», «Моголстан» ж.б. «Хайдар мырзанын ата-тек тиркемеси» деген экинчи изилдөөдө «Бабур», «Бабурнааме», «Батыш түрк каганаты», «Могол мектеби», «Мухамед Хайдар» ж.б. изилдөөчүлөр улуу тарыхчы өмүр сүргөн мезгилди, андагы тарыхый окуяларды, уруулар, элдер, мамилелер, өзгөчө бул жерде эмгекте анын ата-тегине, жашаган жерине, жашаган чөйрөсүнө, урпактарына көбүрөөк маани берилген.

XVI кылымда жашаган көрүнүктүү мамлекеттик ишмер, аскер башчы, тарыхчы, жазуучу, акын М.Х. Дулатинин «Жахан наме» аттуу классикалык чыгармасынын толук көркөм текстин эне тилибизге окумуштуу А.Дербисалиулы которуп талдап, илимий чөйрөгө киргизген. Чынчыл жана аруу махабатка арналган ыр тууралуу илимге биринчилерден болуп маалымат берген башкырт окумуштуусу Ахмет Заки Валиди Тоган (1891-1970) эмгекти Берлин китепканасынан кокустан таап алып окуп, 1937-жылы немис тилинде биринчи макаласын жазган. Андан ары окумуштуу дулатологдордун эмгектерине толук сереп салып, бул чыгарманын көркөм поэма экенин андагы тексттер аркылуу далилдейт. Ырды казак тилине которгон изилдөөчү аны шарттуу түрдө бир нече бөлүккө бөлүп, алгачкы жүз он строфаны «Кириш сөз» деп эсептейт. Бул жерде окумуштуу төмөнкүдөй

түшүндүрмө берет: Байыркы мусулман Чыгыш адабиятында кээ бир көркөм чыгармалар адатта «хамд» – мактоо, «мунажат» – жалбаруу, «наят»-теңөө» (эпитет), «мадх»-мадак жана «сабаи назми китаб» – китептин жазылуу себеби деген шарттуу бөлүмдөрдөн турат. Бул принцип «Жахан намеде» бузулган эмес. Бирок совет доорунда мындай чыгармалардын көбүнүн бул бөлүгү коммунисттик идеологиянын шарттарына жооп бербегендиктен алынып салынган. Биз ошол салтты бузуп, аятка да тийбей, дастандын бүт текстин толук бердик». Бул анын байыркы доорлордун адабий мурастарынын толук варианты менен бизге жеткен баалуу чыгарма экендигинен кабар берет. Бул казак адабиятынын тарыхына кошкон чоң салым экени да белгилүү. Түрк дүйнө таанымынын бийиктигинен чагылдырылган поэма Самин шаарында Шахсавар аттуу падыша уул көрбөй жүрүп көргөнү, Фируз шахтын жубайы Перизат Назбойго чексиз сүйүүсү баяндайт. «Жахан наманы» байыркы фарс тилинен эне тилибизге которуп, илимий транскрипциясын жасап, анын түп нуска архивин толугу менен берүүгө келечектеги изилдөөчүлөр үчүн даяр текст экени талашсыз. Буга байланыштуу автор чыгарманын тилдик өзгөчөлүгүнөн тышкары сүрөттөмө каражаттар (теңөө, эпитет), образдар системасы, сюжеттик линиялар, конструкциялар, сюжеттик, жанрдык өзгөчөлүктөр ж. б. кароо иши али алдыда» - дейт.

М.Х. Дулатинин жоголду деп эсептелген адабий мурасы "Жахан наме" А.Дербисалынын мээнетинин аркасында тарыхый мекенине кайтып келип, улуттук руханий баалуулуктардын катарын толуктады.

Акыркы жылдарда дулатология жаатында дагы бир катар илимий-танымдык изилдөөлөр, жеке изилдөө иштери жазылды. Алардын баарына токтолуп, талдоо адабият тарыхынын милдети.

Эми байыркы адабий эстеликтерге жана алардын тарыхына (кандидаттык, докторлук) арналган илимий изилдөө иштерине токтоло кетели.

Ал эми байыркы түрк доорунан калган адабий эстеликтерибизди улуттук таанымдын көз карашынан талдап, изилдөөгө келсек, байыркы адабияттар илимий ой жүгүртүүгө киргизилип, алар боюнча айрым илимий эмгектер жазылууда, тарыхый инсандарыбыздын өмүрү-чыгармачылыгы, калыптануу мыйзам ченемдүүлүгү, көркөмдүк жетишкендиктеринин өзгөчөлүктөрү, руханий мурастарыбызга күбө болуп жатабыз. Ал үчүн М.Ауэзов атындагы Адабият жана искусство институтунун Илимий кеңеши тарабынан корголгон кандидаттык жана докторлук даражаларда жазылган изилдөөлөргө гана көңүл бурушубуз керек. Ал эми бир айта кетчү нерсе, бул корголгон эмгектер «Казак адабиятынын тарыхы» деген он томдук эмгекке

«Байыркы доор адабияты» деген темада экинчи томдо ал өзүнчө бап болуп кирди.

Маселен, институттун «Байыркы адабият» кафедрасы тарабынан акыркы жылдарда даярдалган илимий эмгектер: Т. Кыдыр «Орто кылымдардагы казак талаасында ислам адабиятынын төрөлүшү жана калыптанышы (XI-XII кылымдар)» (2005), А. Алибекулы «Мамлюктар доорундагы түрк-кыпчак адабияты (өнүгүшү, адабият өкүлдөрү, ыр өлчөмү)» (2005), Г. Курмангалинин «Ахмет Йугинекинин адабий мурасы» (2006), А. Абдирасиловна «Кожа Ахмет Ясавинин даанышмандыгынын көркөм-структуралык өзгөчөлүктөрү» (2007), Б. Мамиеванын кандидаттык диссертациясы «Асан Кайгы легендалары» (2007), Т. Энсегенулынын «Байыркы түрк эстеликтеринин көркөм системасы» (2007) деген докторлук даражасын алуу үчүн жазылган эмгектерин бөлүп көрсөтүүгө болот.

Бүтүндөй адабий мурастарыбызды чогултуп, өз алдынча ой-жүгүртүү өңүтүнөн талдоого алган эмгектердин бири – Н.К. Жусиповдун фольклор илими боюнча «XX кылымдын 1-жарымындагы казак фольклортаануу илими» (2006) аттуу докторлук даража үчүн жазылган изилдөөсү. Бул жерде окумуштуу XX кылымдын башындагы элдик мурастар кимден, качан, кантип жазылып алынганын, кандайча басылып чыкканын аныктап, аларды салыштырып, басылманын абалын изилдеген.

Улуттук адабияттын тамыры байыркы адабий мурастарда жатышы казак адабияттаануу илими үчүн совет дооруна гана тиешелүү болбогон башкы жана жаңы жаңылык болгон. Байыркы доорлордун көмүскөлөрүндө турган айрым баалуу көркөм дүйнөлөрүбүздүн көзү ачылып, далай жаңы чыгармалар тартууланып, мурда басма барагын көрбөгөн бүтүндөй бир доордун адабияты өз дүйнөсүн ачты. "Коркут ата" китебинин 1300 жылдыгы жана "Алпамыс баатыр" поэмасынын 1000 жылдыгы түрк мамлекеттеринин орток адабий эстеликтери катары өзгөчө белгиленди.

Ошентип, эгемендик доорунда казак адабиятынын тарыхында байыркы доордун адабияты өзүнүн тарыхый ордун алды.

Поэзиядагы көркөм дүйнө таанымдын табияты, улуттук өзгөчөлүктөр чыныгы адабий чыгармалар, поэтикалык көркөм дүйнө менен байланышта изилденет. Ошол эле учурда «Алпамыс баатыр», «Камбар баатыр», «Кобыланды баатыр», «Кыз Жибек», «Козы Көрпеш – Баян сулуу» жана Асан Кайгы, Актамберди, Казтуган, Доспамбет, Жиембет, Букар, Шортанбайдын, Мураттын, Дулаттын ырлары талдоого алынды. Бул басылма элдик адабияттын үлгүлөрүн, улуттук-руханий дүйнө таанымын, казак поэзиясынын көркөм түзүлүшүн жана

колдонулушун, анын образдуу-метафоралык, лексикалык-фразеологиялык сөз тутумун, салт-санаасын жана үзгүлтүксүз мүнөздөмөлөрүн конкреттүү талдоо аркылуу изилдегени менен маанилүү. С. Негимов бүгүнкү күндөгү өз алдынча адабияттаануу көз карашынан алганда, мурда белгилүү болгон тексттерди жаңыча изилдеп, андагы көркөмдүк шарттарын, жанрдын ички тартибинин мыйзамдуулугун улуттук салттын чегинде далилдеп изилдеген.

Эгемендүүлүк доорунда атайын изилденип, кайра каралып чыккан казак адабиятынын тарыхы жогоруда айтылган багыттар боюнча кайрадан толукталып, жаңы изилдөөлөр жүрүп жатканы ырас. Албетте, бул багыттагы изилдөөлөр, жаңы изилдөөлөр муну менен эле токтоп калбайт, булар башталышы гана деп ойлойбуз.

"Казак адабиятынын тарыхынын" он томдук жыйнагында улуттук сөз өнөрүнүн тарыхы эми гана өзүнүн чын тамырын таап, ага үңүлө баштады, ошентсе да терең изилденип бүтө элек, али ашар ашуу алдыда жаткан, алгылыктуу изилдөөлөр өз мезгилин күтүп жатат десек ашыкча болбос. Ал эми биздин бул эмгек бүт тарыхты камтыды жана жаңы олуттуу толук анализ жасалды деп айтуудан алыспыз. Бул мүмкүн эмес. Бир нече илимий коллективдин изилдөөлөрүнүн натыйжасында миңдеген катмардагы баалуу адабий-тарыхый документтердин, маалыматтарга бай илимий булактардын өзөгүн толук жеткире алдык деп айта албайбыз. Казак адабиятынын тарыхы мүмкүн болушунча кайрадан инвентаризацияланып, толукталып, жаңыча көз караштан жазылып, ар бир томдо камтылган доорлор, тарыхый окуялар, ошого жараша адабий мурастар системага салынганын айтууга аракет кылдык.

Эгемендүүлүк доорундагы эң маанилүү руханий жаңылыктардын бири – казак адабияттаануу илиминин тарыхын изилдөө болду. Өз алдынча адабияттаануу илиминдеги бул багыттын негизги максаты – улуттук адабияттаануу илиминин тарыхын, адабият теориясынын негиздерин, улуттук адабий түшүнүктөрдү эзелки руханий мурасыбыздан, элибиздин көркөм тексттеринен байыркы адабий эстеликтерден издей баштоо деп айтар элек. М.Ауэзов атындагы Адабият жана искусство институтунун Адабият теориясы жана адабияттаануунун методологиясы бөлүмүнүн илимий кызматкерлеринин (илимий долбоордун жетекчиси А.Исимакова) «Казак адабияттаануу илими: тарыхы, теориясы, сыны» деген темада атайын жобонун негизинде изилдөө иши ишке ашырылды. Бул үч жылдык илимий долбоордун негизинде 2008-жылы Алматы шаарындагы «КазИнформация» басмасынан эки томдук, 646 беттик «Казак адабияттаануу илими» китебинин биринчи тому жарык көрүп, казак адабиятынын калыптануу жана өнүгүү жолдору, ж.б. биринчи жолу илимий жактан системалаштырылган.

Адабият илиминин үч чоң тармагы – адабият тарыхы, сын, теория жаатындагы изилдөөлөр кеңири камтылып, мезгилдик көз караштан системалаштырылып, байыркы түрк адабиятынан башталып, бүгүнкү күнгө чейин адабиятчы окумуштуулардын сөз өнөрүнө байланышкан адабий-теориялык ой-пикирлери, стили жана айрым жанрдык түрлөрүн жана категорияларын талдаган эмгектер «илимий изилдөөлөр» алкагында атайын изилденген монографиялык изилдөөдө биринчи жолу улуттук адабият илиминин тарыхы чагылдырылган. Совет доорунун талабына ылайык казак адабияттаануу илиминин жаралышы Октябрь төңкөрүшүнөн кийин башталышы керек деген пикирлер айтылып келгени, бирок бардык түрк тектүү элдерге орток болгон адабий эстеликтердин жана маданий мурастардын колдо болгон тексттерин жокко чыгарылбай тургандыгы да белгиленди. Сөз өнөрүбүздүн тарыхынын тамыры андан ары жана өтө тереңде экенин далилдеген илимий маалыматтар болгон, бирок алардан аң-сезимдүү түрдө баш тартууга туура келгени бүгүн таанылган тарыхый чындык болуп калды. Мына ошондуктан бул эмгекте улуттук адабияттаануу илиминин тарыхы Казакстандын Отырар шаарында туулуп-өскөн, дүйнөгө «экинчи устат» аталган энциклопедист-илимпоз Абунасир аль-Фарабинин адабий жана илимий мурастарынан башталат. Аль-Фарабинин түздөн-түз сөз өнөрүнө тиешелүү бир нече чыгармалары талдоого алынып, түрк дүйнөсүндөгү адабий-эстетикалык мамиленин жанрдык жана категориялык терминдеринин калыптанышы, адабият илиминин совет дооруна чейинки жанрдык жана категориялык терминдерине конкреттүү анализдер аркылуу илимий чөйрөгө киргизилет. Ушул максатта жазылган адабиятчы окумуштуу Ж.Смагулдун «Байыркы доордогу адабияттаануу тармагы (III-XIII)» деген бөлүмү байыркы доор адабиятынын адабияттаануусунун башталышы деп эсептелген эмгектери бар экенин далилдеген Йолыг тегиндин "Күлтегин" тарыхый-адабий жазма эстелиги жана улуттук эстетикалык таанымдын тамыры болгон "Коркут ата китебиндеги" Коркуттун өнөрпоздук табияты, Орхон-Енисей, «Тонукөк», «Могилян хан», «Огузнаме» ж.б көптөгөн жазма эстеликтердин, алардын улуттук адабияттаануу илиминин калыптануусуна көп үлүшү жөнүндө ар тараптуу сөз болгон. Бул эмгектин кундуулугу мурун казак адабияттаануу илиминде белгисиз туундулардын камтылышында болду. Айгүл Исимакованын «Казак адабияты жөнүндө илимдин башталышы (Чокан Валиханов, Ыбырай Алтынсарин, Абай Кунанбаев)» деген изилдөөсү Чокан, Абай, Ыбырай адабияты өнөр экенин, конкреттүү тексттерди талдоо аркылуу алардын чыгармаларында адабий-теориялык билимдер системасы түзүлгөнүн көрсөтөт.

«Казак профессионалдык адабияттаануусунун калыптанышы (1900-1932)» деген үчүнчү бөлүмдө Алаш интеллигенттеринин чыгармаларында совет дооруна чейинки адабий-эстетикалык көз караштар калыптанса, алардагы илимий ой жүгүртүүгө өлкөнүн эгемендүүлүгү, XX кылымдын башында мезгилдүү басылмаларга чыккан адабий аргументтер аркылуу гана белгилүү болуп, илимий чөйрөгө кайрадан аралашып, бардык тармакта жарык көргөн окуу китептеринин адабий мурастарды жыйноодо көрүлгөн чаралар, адабият илиминин үч тармагынын тең (адабият тарыхы, сын, теория) бир эле мезгилде ар тараптуу өнүгүүсү жана профессионалдык деңгээли жөнүндө кеңири талкуу болгон.

«Совет доорундагы казак адабияттаануусунун өнүгүшү (1932-1956-ж.)» деп аталган төртүнчү бөлүмдө казак совет адабияттаануусунун өнүккөн мезгили, тематикалык-идеялык маселелердин таптык көз караштан чыгышы, оң жана терс каармандардын ж.б жазылуу себептери каралат. Ал эми бул мезгилде адабият илиминде жигердүү эмгектенип, улуттук сөз өнөрүнүн профессионал өнүгүшүнө, өстүрүлүшүнө салым кошкон чыгаан адабиятчы окумуштуулардын өмүрү жана чыгармачылыгы боюнча атайын изилдөөлөр жүргүзүлдү.

«1957-1991-жылдардагы казак адабияттаануусу» деп аталган изилдөөдө жетимиш жылдык тарыхы бар казак адабияттаануусунун өнүккөн убагы, ошол убакта илимге келген жаштар (А. Кекилбаев, А. Сулейменов, З. Сериккалиев, М. К.Ыскак, Ш. Муртаза, Т. Токбергенов ж.б.) 1988-жылы Алаш ардагерлерин актап, илимий чөйрөгө киргизүү менен көркөм жана илимий деңгээлин өркүндөтүү, жаңы илимий көркөм системаны калыптандыруудагы салымдары адабияттаануунун тез өнүгүшү, адабият илиминдеги сөз өнөрү проблемасына гана арналган атайын илимий монографиялык изилдөөлөр, илимий даража үчүн жазуу жүзүндөгү диссертациялык иштердин өнүгүшү ж.б., бул мезгилде руханий баалуулуктарыбызга жакшы жаңылыктар кошулуп, изилдөөчүлөрдүн көңүлүнөн четте калган жок.

Мындан тышкары байыркы доордон бүгүнкү күнгө чейин улуттук адабият илиминин калыптанышына салым кошкон жазуучулардын жана изилдөөчүлөрдүн, адабиятчы окумуштуулардын өмүрү жана чыгармачылыгы тууралуу атайын бөлүмдөр, обзордук макалалар берилди.

"Казак адабият таануусунун тарыхы" деген эки томдук эмгектин биринчи тому – улуттук адабият илиминин тарыхый негиздери, башталгыч булактары, кесиптик калыптануу этаптары жана өнүгүү жолдору, анын үч чоң тармак боюнча теориялык изилдөөлөрү көңүл

бурарлык жаңылык: адабият тарыхы, сын, теория биринчи жолу системалаштырылган.

"Казак адабият таануусунун тарыхы" деп аталган эки томдук изилдөөнүн экинчи томунда улуттук адабият таануу илиминин эгемендик доорундагы жетишкендиктери теориялык жактан талданып, көркөм сөз үлгүлөрүн системалаштыруу, доорлорго чейинки мезгил атайын изилденген.

Жыйнакта эгемендик доорунда казак адабияттаануусунда жарык көргөн изилдөөлөр бүткүл дүйнөгө кеңири тараган дүйнөлүк адабияттаануунун классикалык филологиясынын жана постмодернисттик (постструктуралык) изилдөөлөрдүн эмгектер системасын жана методун талдоого багытталган. Изилдөө көркөм сөз таануунун тарыхына, теориясына жана сынына байланыштуу үч бөлүктөн турат.

Биринчи глава "Эгемендүүлүк доорундагы адабияттытаануунун теориялык маселелери" деп аталат. Ал бир нече бөлүмдөн турат, атап айтканда, «Байыркы адабий үлгүлөрдү изилдөө», «Эгемендүүлүк доорундагы абайтаануу», «Азыркы мезгилдеги адабият тарыхынын жана адабияттаануунун теориялык маселелери», «Бүгүнкү постмодернисттик изилдөөлөр», «Герменевтика, азыркы адабияттаануу илиминдеги структуралисттик жана семиотикалык изилдөө ыкмалары»» деген бөлүмдөрдөн турат. «Эгемендүүлүк доорундагы казак адабиятынын тарыхын кайра жазуу» деп аталган экинчи бөлүмдө эгемендүү улуттук казак адабиятынын тарыхы жана анын маанилүү маселелери талкууланат. Өлкө эгемендүүлүк алган мезгилден бери каралып, кайра талданып келген адабияттаануу, «Эгемендүүлүк доорундагы адабий сын» деген бөлүмдө соңку жылдары өткөрүлгөн эл аралык илимий-теориялык конференцияларда азыркы адабияттаануунун көйгөйлөрү талдоого алынган.

Ошондой эле эгемендүүлүк доорундагы адабиятты жаңыча түшүнүү багытындагы мындай жакшы иштин дагы бир демилгесин адабиятчы-окумуштуу Жандос Смагуловдун изилдөөлөрүнөн көрүүгө болот. 1990-жылдары казак адабияты илими качан пайда болду, анын башталышы эмнеден башталды деген маселени көтөргөн.

1999-жылы жарык көргөн Ж. Смагуловдун «Казак адабият илиминин калыптануу тарыхы» деген изилдөөсүндө улуттук адабият илиминин жаралышы жана калыптануу этаптары, советтик идеологиянын жана маркстык-лениндик методологиянын ыдырап кетиши, адабий мурастын өнүгүшү жана бул багыттагы конкреттүү сунуштар, бүгүнкү күндүн жаңы талаптарынын көз карашы менен баа берилет.

С.Б. Жумагуловдун «Казак адабияттаануусу XX кылымдын экинчи жарымында (1956-1991)» деген 2008-жылы Караганды шаарынан

«Гласир» ЖШС чыгарган 552 беттен турган монографиясында казак адабияттаануу илиминин актуалдуу маселелери, өткөн кылымдын экинчи жарымындагы Жазгы баар, желаргы жылдарынан бери карай изилдөөлөр талкууланып берилген. Эгемендүүлүк мезгилине чейинки коомдук турмуштун саясий жана социалдык агымындагы карама-каршылыктар менен тыгыз байланышта каралат. Монография негизги үч бөлүмдөн турат: «Жазгы баар» жылдарындагы улуттук адабияттаануу», биринчи бөлүмүндө «Казак адабиятынын илимий тарыхын түзүүнүн жолдору», «Адабий сын жана эстетикалык билим», «Адабият теориясынын маселелери» талкууланат. Ал эми «1968-1984-жылдардагы улуттук адабияттаануу» деген экинчи бөлүмдө казак адабиятынын тарыхын изилдөө процесси, түпкү адабияттын башаты, фольклористика жана түрктаануу, чыгыш руханиятындагы салттуу адабий байланыштар, XV-XVIII кылымдар акындар поэзиясы, XIX-XX кылымдардын башындагы казак адабияты, насаат адабияты, көркөм процесс жана адабий сын, адабият теориясынын өнүгүү багыты, поэзия теориясы, драматургия каналдары ж.б.у.с. ар тараптуу каралат.

2007-жылы «Адабият теориясы жана адабияттаануунун методологиясы» кафедрасынын илимий жамааты тарабынан "Мировое литературоведение" аттуу үч томдук окуу китебинин алгачкы эки тому жарык көргөн. Ал М.Ауэзов атындагы Адабият жана искусство институтунун илимий кеңеши тарабынан сунушталган. Эгемендүүлүктүн тарыхый жылдарында биринчи жолу дүйнөлүк адабият жана улуттук адабият сөз өнөрү боюнча эң тандалган теориялык эмгектер топтолгон 272 беттен турган бул эмгектин биринчи томунда "Специфика искусства и принципы его изучения", "Литература как вид искусства и ее роды", «Литературное произведение» дүйнөлүк адабият илиминдеги теориялык ойлор жана ага байланыштуу автор жана мүнөз, сюжет жана композиция, көркөм образ жана сөз, жанр жана стиль ж.б. генезистен макалалардын жыйнагы бар. 2008-жылы жарык көргөн 316 беттик экинчи томдун "Литературное произведение", «Стилистика», «Стиховедение», «Литературные жанры" «Функционирование литературных произведений" бөлүмдөрүндө адабият, философия, маданияттаануу ж.б. теориялык ойлор жыйнакталган.

Улуттук адабияттаануу илиминде биринчи жолу жарык көрүп жаткан окуу китеби студенттерге, филолог адистерге, жазуучуларга өтө керектүү эмгек экени талашсыз.

Атайын изилдөөлөрдүн негизинде жана илимий принциптерге таянып жазылган казак адабияттаануусунун тарыхы жана изилдөө проблемалары адабияттаануунун азыркы деңгээлин көрсөтүп, сөз өнөрүнө, тарыхый-адабий процесске болгон мамилени аныктайт.

Улуттук адабият илиминде казак прозасында чагылдырылган модернисттик жана постмодернисттик тенденцияларды изилдөөгө келсек, бул теманы атайын адабияттаануучу Л. В. Сафронованын «Постмодернистская литература и современное литературоведение Казахстана» Учебное пособие. - Алматы: КазНПУ им.Абая, 2006 -96 с.) - эмгегинде кеңири каралган. Бул эмгекте азыркы кездеги адабий процесстеги ой жүгүртүү проблемасы жана казак прозасындагы постмодернисттик дискурстагы автор менен каармандын өз ара байланышы жана өз катнашы атайын каралган. Модернисттик адабияттын постмодернисттик поэтика менен эстетикага өтүү мезгилиндеги илимий позициясын көрсөтөт. Модернисттик жана постмодернисттик адабияттын өкүлдөрү деп эсептелген казак жазуучуларынын (Х. Адибаев, М. Адибаев, А. Жаксылыков, Г. Королева, И. Одегова, Д. Амантай) чыгармаларынын негизинде автордук мүнөздөмө түзүлүп, адабий тексттин жанрдык табияты жана мүнөз маселелери каралат. Анда автор менен каармандын жана окурмандын ортосундагы байланыш, модернисттик жана постмодернисттик автордук ниеттердин көрүнүшү, азыркы автордун жана анын каармандарынын образы талданат. Изилдөө иштеринин темалары азыркы казак адабиятынын жана адабияттаануусунун маанилүү маселелерин камтыйт.

Бүгүнкү күндө классикалык поэтикага машыккан ата мекендик окурмандар үчүн да түшүнүү кыйын, таң калыштуу туюнтмаларга толгон постмодернисттик көркөм материалдарга теориялык жактан баа берүү, талдоо зарылчылыгы келип чыкты. Изилдөөчү Л.В. Сафронова бул көйгөйдү изилдеп, азыркы казак адабияттаануу илиминде постмодернисттик стилде жазылган жаңы көркөм чыгармаларды, авторлордун көркөм ой жүгүртүү жөндөмүн алдыңкы технологиялар менен талдап, жаңы ыкмаларды жана усулдарын ачууга аракет кылууда. Анткени, мындай илимий маалыматтар алдын ала берилбесе, постмодернисттик чыгармалар практикада талданбаса, филологиядагы бул жаңы агым, анын ичинде структурализм, нарратология, психоанализ, постструктурализм, постфрейдизм, психоантропология, когнитивдик адабияттаануу, деконструктивизм ж.б. жалпы окурмандарга бейтааныш адабий түшүнүктөрдү жана багыттарды кабыл ала албашы мүмкүн. Анткени, дүйнөлүк адабият илиминде бүгүнкү күнгө чейин калыптанып келген салттуу илимий методологиядан, классикалык практикадан кескин айырмаланган постмодернисттик поэтиканын текстин чечмелеп, талдоо оңой иш эмес.

Чындыгында постмодернисттик адабиятты изилдөө бүгүнкү адабият илиминин эң кызыктуу жана татаал жагы. Демек, жаңы постструктуристтик илимий аппаратты өздөштүрүү зарылчылыгы, бүгүнкү көркөм ой жүгүртүүнү билүүнүн мүмкүнчүлүктөрү талап

кылына баштады. Азыркы жаңы методологиянын жана адабияттаануу илиминдеги алдыңкы тажрыйбанын жардамы менен мурдагыдай интерпретациялоого жараксыз, башкача айтканда классикалык адабияттаануу жана структуралык инструменттерде талданган казактын постмодернисттик тексттерин изилдөө зарыл.

Л.В. Сафронованын эмгектеринде постмодернизмге көптөгөн маанилер жана түшүндүрмөлөр берилген. Эң негизгиси, дүйнөлүк адабиятта айтылгандардын баарына жалпы постмодернизм концепциясы анын философиялык, эпистолярдык, илимий-теориялык жана эмоционалдык-эстетикалык концепциянын көп маанидеги жана динамикалуу кыймылдуу тарыхый, социалдык жана улуттук концепция экендигинде.

Постмодернизм – белгилүү бир мезгилдин менталитетинин мүнөздүү өзгөчөлүгү, дүйнөнү кабыл алуунун, дүйнөнү сезүүнүн жана адамды таанып билүү жөндөмүн, анын айлана-чөйрөдөгү ролун жана ордун баалоонун спецификалык ыкмасы.

Бул багыттын өкүлдөрү таянган негизги түшүнүктөр: «дүйнө башаламандык сыяктуу» жана «постмодерндик сезимталдык», «дүйнө текст сыяктуу», «аң-сезим да текст», «интертекст», «автордук маска», «катмарлуу код», «баяндоонун пародиялык режими», «кайчылаштык жана карама-каршылык» ж.б. бир сөз менен айтканда, постмодернизм дүйнөнү жаңыча көрүү жолу.

Алар бир гана окуяны айтып тим болбостон, катышуучуларды элестетип, чыгарманы жазуу процессин талкуулашат.

Ал эми «Постмодернизм» энциклопедиялык эмгегинде берилген терминдер системасы 500дөн ашык аналитикалык макалалардын негизинде түзүлгөн. Постмодернизм философиясына тиешелүү негизги түшүнүктөрдү системалаштырган сөздүктүн түзүмүндө мурунку философиялык салтта феномен болгон түшүнүктөр «экинчи дем» алып, күтүүсүз жаңы сапатка ээ болгонун айтуу керек.

Ошондой эле бул жерде постмодерндик мезгил философиясында системалуу түрдө талдана элек терминдик түшүнүктөр боюнча ар тараптуу түшүнүктөр берилген.

Азыркы постмодернисттик маданиятка көп көңүл бурулуп, улуттук прозадагы көркөм тексттердин системасын жана постмодернисттик образдарды изилдөөгө көңүл бурулду. Казак адабияты илиминде азыркы дүйнөлүк адабияттын негизги багыты болгон модернизм менен постмодернизмди изилдөө, көркөм бүтүндүк теориясынын да телчигип, өнүккөндүгү көрүнүп турат.

Эгемендик мезгилиндеги казак адабий сынына келе турган болсок, (*Бул бөлүмдү басмага М.О.Ауэзов атындагы «Ауэзов үйү»*

Адабият жана искусство институтунун башкы илимий кызматкери филология илимдеринин доктору, ***Гүлзия Пирали*** *менен Аль-Фараби атындагы КазМУнун профессору, филология илимдеринин доктору* ***Дандай Ыскак*** *даярдаган)* сын жөнүндө сөз – адабият жөнүндө сөз болушу керек. Чынында эле, сын – адабияттын эң жакын жанры. Жаңы көркөм дүйнө жаралса, ага тилектештик, пикир айтуу биринчи кезекте сындын милдети экени талашсыз. Ал эми сындын даражасы автордун адабий билиминин деңгээлин көрсөтүп турат.

Эгемендүүлүктүн 30 жылдык мезгилине чейин казак сыны көптөгөн тоскоолдуктарды, кыйынчылыктарды, чыгармачылык изденүүнү башынан өткөрдү. Өнүгүү диалектикасында ийгилик менен ийгиликсиздиктин бир убакта өсүшү табигый көрүнүш. Ушундай кыйынчылыктар менен өскөн улуу муун – М. Каратаев, Р. Бердыбаев, С. Кырабаев, Х. Адибаев, Мурат Ауэзов, Т. Какишев, З. Кабдолов, З. Ахметов, З. Сериккалиев, Н. Габдуллин, Р. Нургалиев, М. Дүйсеновдун, А. Нагыметовдун, Т. Токбергеновдун, А. Жамишевтин, Ф. Оразаевтин, А. Сулейменовдун, С. Ашымбаевдин адабий-көркөм сын эмгектери профессионалдык сындын улуттук адабиятта калыптанып, бул тармакта атайын билими жана бай тажрыйбасы бар адистердин өсүп жетилгендигин далилдеп, өнүгүп келе жатканын көрсөттү.

Кесипкөй сынчылар (М. Каратаев, С. Кырабаев, З. Кабдолов, Ш. Елеукенов, Т. Какишев ж. б.). шакирттери – А. Кекилбаев, З. Сериккалиев, А. Сулейменов, К. Ыскаков, С. Ашымбаев, Ж. Абдирашев, Т. Токбергенов, Т. Алимкулов, Б. Ибраим, А. Егеубаев, А. Мендеке, А. Кеңчилик уулу, А. Курмангалы кызы ж.б. адабиятка эстетикалык, лингвистикалык, интеллектуалдык анализдерди, жаңы тенденцияларды алып келген.

Курч ой жүгүртүүсү, оригиналдуу пикири менен таанылган таланттуу топ башынан эле сынчыл эстетикалык табитти алып келип, демилгенин ээси болуп, эмне жазса да билип жазып, эмнени айтса да чындыкты айтып, дос дебей, тууган дебей сындашкан, чыныгы сын болду деген пикирин билдирген өз кезинде М. Ауэзов.

Жаңы китептерге жазылган рецензиялар, пикирлер, баш сөздөр, портреттер, эсселер ж.б. сындын структуралык анализи, интерпретация, микроанализ ж.б.у.с. жанрлар менен толукталып, алардын руханий баалуулуктары жана сапаты жогорулады. Ой таймаштары, ачык талаш-тартыштар пайда болду. Жазуучулардын чыгармачылык изденүүсү, жанрдык, колориттик, стилдик өзгөчөлүктөрү эстетикалык жактан талданып, маани-мазмуну өскөн. Казак адабиятынын тарыхында биринчи жолу көркөм прозанын түрү жана стили жөнүндөгү маселе басма сөз беттеринде козголуп, талаш-

тартыштардын башталышы ишке ашкан. Сындын сапаты жогорулап, казак көркөм искусствосун изилдеген улуттук адабияттаануу илимине, анын тарыхына, теориясына мамиле өзгөрө баштаганы маалым. Натыйжада казак адабиятынын тарыхы каралып, жаңыча жазыла баштады.

Акыркы кезде сын жанрынын рецензия сыяктуу түрлөрү гана көп кездешип, ал көбүнчө окурмандардын атынан уюштурулуп, жалпы баяндоо, мазмунун кайталоодон ашпаган макалалар көбөйдү. Жеке чыгармалар боюнча жазылган ой-пикир, сын макалалардан кийин эң кеңири тараган жанрдык түрү жылдык баяндамалар менен жазылган рецензиялар, адабий жыйындарда жасалган баяндамалар. Ошон үчүн мүнөзү, салмактуулугу, ойчулдугу, көркөм системалаштырууга, теориялык талдоо жүргүзүүгө жөндөмдүү кесипкөй адистер талапка ылайык.

Казак адабий сынынын кемчилиги жаштар менен адистердин аздыгы эмес, а сынчынын эмгегин – коомдук ойдун эң алдыңкы өкүлү жаратат, нагыз чыгармачылык жана таасирдүү эмгек деп эсептеген талаптагыдай маданий салттын жоктугу экендиги да маалым. Чындыгында, улуттук баалуулуктарды даңазалап, жакшы менен жаманды ажырата билген табити бийик, билими терең профессионал сынчылар кайсыл доордо болбосун чанда кездешет. Бул, албетте, кейиштүү жагдай.

Азыркы сындын бир калыпта, бир беткей болуп, көбүнчө юбилейлерде жазылып жатканы кейиштүү. Тажрыйбасы жок сынчылар же жамандайт, же калп эле мактайт десек аша чапкандык болбос. Аларда теориялык талдоо, терең ой жүгүртүү жетишпейт. Сөз өнөрүнүн баркын билген, баалай билген сынчылардын жаштарга койгон талаптары жогору. Маселен, сынчыбыздын чыгарма жөнүндөгү пикири ошол чыгарманын чегинен чыкпагандыгы, анын негизги идеясы аркылуу адабияттын кандайдыр бир жалпы чыгармачылык проблемаларын козгобоосу чындыгында сын эмес. Сын жанры талкууланып жатканда сөзсүз түрдө айтыла турган, козголушу керек болгон маселе – күн тартибиндеги актуалдуу көйгөйлөрдөн болушу шарт. Азыр да сын проблемасы бизди ушул ойлорду айтууга мажбур кылууда. Дегеле сынчылар жамааты адабияттын ар бир кадамы, багыты, келечеги үчүн өтө жоопкерчиликтүү, ардактуу атуулдар. Анткени, адабияттын кайсыл жанрында кемчилик болсо да баарына сынчы жооп берет. Сынчы – бул өзүнүн гана эмес, бүтүндөй өлкөнүн, элдин руханий жашоосун жетектеген адис. Адабияттын казысы, калыс, туура жол көрсөтүүчүсү.

Эгемендик доорунда да сынчыга ушундай жоопкерчилик, чоң милдет жүктөлгөн. Албетте, мындай ардактуу ишти аткаруу – ар бир адам үчүн чоң жоопкерчилик. Бирок, көнүмүштөн, шалаакылыктан бир аз четтеп, курчтукка, өткүрлүккө бет алгандын ордуна улуу муундун өкүлдөрү да кээде сындан таюуга аракет кылып жатканы жалган эмес.

Эгемендик жылдарында руханий аренага чыккан муундун өкүлү, сынчы Аманкелди Кеңчилик уулунун чыгармачылыгы сынчынын сынчыл билимин, аналитикалык ой системасын, дүйнөлүк адабиятты терең билгендигин көрсөттү. Сынчы алгачкы жылдары курч макалаларды жазган, доорунун турмуш чындыгын, искусствосун терең билгендиги менен таанылганы маалым.

Чындыгында, кара кылды как жарган адилеттүү сынды тек жанкечти сынчылар гана жаза алат. Сын да сынчы да адегенде иргөө стадиясынан өтүшү керек. Сындын иргелиши, албетте, профессионалдык даражанын же илимий даражанын өсүшү эмес. Кимди, эмнени жазганын, кантип жазганын, кимди колдоп жатканын, китептеринин санын эмес, сапатын түшүнгөн муун бар, алардын каалоо-тилектерин аныктай алары анык. Адабий сынчы кандайдыр бир себептерден улам убактылуу «тили байланган» күндө да, ал тургай, жогоруда айткандай, жүзүнөн сөзүнөн өзүнүн күчүн көрсөтпөсө да ушунун өзү – көпчүлүк учурда ал ичинен тынып, карай турган китебин, жаза турганын мерчемдеп алууну улантат. Бул дифференциялоо процесси (сынды жаратуу, жекелештирүү шарты) сырттан көрүнбөсө да, бул сөзсүз түрдө ичтен тынымсыз изденүү болуп саналат. Чыныгы сынчы – сөздүн чыныгы маанисинде жазуучулар менен атаандашууга тете, автордук ойду өзгөртүүчү, ал тургай керек болгон жерде өркүндөтүүчү жана иштеп чыгуучу да болот. Көзү тирүүсүндө даанышмандыгы, акылмандыгы менен артына калтыра турган чыгармалары менен келечек муундар үчүн жоопкерчиликтүү болуп, ыйык калемине жылмаюу менен караган ар бир сынчынын өзүнө-өзү жооп берүү учуру болот деп ишенем. Сын оңолушу үчүн сынды сүйүү керек эмес, сын менен сынашуу керек (З. Сериккалиев).

Сынчы айткандай, сынга талаа берип, профессионалдуулуктун деңгээлин көтөрүүгө шарт түзүү керек. Алардын курч сын-пикирлерин кырып, жулуп алуу сыяктуу мыкаачылыктарды токтотуу керек.

Сындын чөйрөсүн кеңейткен интеллектуал сынчы анын адабий жөндөмдүүлүгүн, талантын тааныган сезимталдыгын, сын көз карашынын калыптанышын, эстетикалык табитинин бийиктигин дайыма байкап турат.

Сынчынын кандай гана чыгармасы болбосун, тынымсыз изденүүчүлүгүн, дүйнөлүк адабияттын акыркы жетишкендиктерин терең таанып, аны өзүнүн маданияты, адабияты менен ориентирлеп, баа берип, айырмалап, жаңыча көз карашта, жаңы баа берүү керек. Айрым бир жазуучулардын чыгармаларын талдап, же бир чыгарманы максат кылган күндө да сынчы бүтүндөй казак адабиятынын, сынынын, искусствосунун маанилүү маселелерин жүрөгүнүн бир бурчунда кармоого тийиш.

Алардын тематикасы, талдаган темасы, көтөрүлгөн проблемалары ар түрдүү болгону менен, алардын орток каналы – жалпы казак адабиятынын түпкү чындыгы, көркөм казынасы.

Терең билими, табити, табият тартуулаган таланты менен таанылган Сагат Ашымбаев өмүрүнүн акырына чейин бул сын талаасынын бардык азабын, жоопкерчилигин оорсунбай көтөрө алды. Кайсыл кеп болбосун, тынымсыз изденүүчү, терең казып, ой толкуткан сынчы С.Ашымбаев руханий аренада курч, терең ойлуу сындарды жандантып, сынга жаңы көз караштарды, жаңы анализдерди алып келди. Эң негизгиси, ал сынга тунук ойду, терең билимдин кең деңизин, ачык чындыктын айылын алып келди. Студент кезинде эле ойлуу макалалары, алгачкы китеби «Сын максаты» окурмандардын, улуу муундун көңүлүн бурганы дароо эле көзгө урунуп, өз убагында бааланганы көп нерседен уткандыкты билгизет. С.Ашымбаевдин бизге атуулдук тыянак, адамгерчилик тууралуу бири-бирине маанилеш макалалар тартуулап кеткени белгилүү («Атуулдуктун формуласы», «Атуулдук позиция – айкындоочу күч», ж.б.) .

С.Ашымбаевдин «Сындын максаты», «Талантка таазым», «Парасатка куштарлык», «Чындыктын сүймөнчүлүгү» аттуу китептеринин аталыштары талыкпас изденүүсүнөн жаралган. Сын жанрынын табиятындагы чындык, сарамжалдуулугу, ойчулдугу, тереңдиги ж.б. сапаттары аны өзгөчөлөнтөт. Ал макалаларында: «Сын – бул искусство. «Сын – мезгил талабынан жаралган коомдук-философиялык ой жүгүртүүнүн башка формасы» (4,15 б.) деп жазса, дагы бир макаласында: «... сынды жан дүйнөсү менен сүйбөгөн, бүтүндөй жан дүйнөсү менен күйбөгөн адамдар сындын беделин түшүргөндөн башка пайдасы аз...», - (5. 41-бет) деп, сынга болгон талапты күчөткөн.

С. Ашымбаев сындын жогорку деңгээлин өздөштүргөнгө чейин узак изилдөө жолун, билимдин көп тепкичтерин басып өткөн. Анын ар бир макаласы, философиялык ой жүгүртүүсү дүйнөлүк руханий байлыктан азык берген билимдин булагы сыяктуу эле. Дүйнө

адабиятындагы бир эле жаңылыкты өлкө окурмандары Сагат Ашымбаевдин жаңы макаласынан окуп, билүүгө дилгир болушкан.

Эми айта кете турган нерсе, жаш сынчылардын улуу муундун өкүлдөрүнүн тажрыйбаларынан пайдаланып өрчүп келе жаткандары – Б. Ибраимов, Н. Акишев, Б. Сарбалаев, Ж. Сомжүреков, А. Бопежанова, М. Кулкенов, М. Айымбетов, жана башкалар сынга сергек карай турган болушту. Бул сынчылар ой жүгүртүү, аналитикалык талаптар, билим жагынан бир топ ички даярдыктары бар экенин сын макалалары менен көрсөтүштү.

Бирок терең билим, көркөм чыгарманы адабияттын көркөм өлчөмү, шарты жагынан талдоо, масштабдуу теориялык талдоо жетишсиз экени көрүнүп турат. Жазуучу менен сынчынын ой-пикирин, дискуссиясын, чыныгы адабияттын келечектеги проблемаларын талкуулаган мазмундуу макалалар аз.

Азыркы казак сыны — тынымсыз чыгармачылык изденүү үстүндө, өсүп келе жаткан сын. Демек, бүгүнкү күндө адабиятыбыз канчалык ийгиликтүү болсо да, анын баарында сындын үлүшү бар.

1990 – 2020-жылдар аралыгында казак адабияттаануусу менен сынында өнүм алган адабий өрчүү менен чыгармачылык изденүүнүн багытына, өнүгүү багытына жеткен жеңиштери менен кемчиликтерине ушул адабий процесске белсене киришкен көрүнүктүү илимпоздор менен сынчылардын аздыр-көптүр эмгектерине токтолуп, ошол убактагы мезгил менен руханий кеңдиктеги көркөм табылгаларга көңүл бөлөлү.

Эгемендүүлүк алган жылдардан тарта коомдун табити кеңейе баштаганы маалым. Канчалаган таланттуу инсандарынан ажырап, бир нече жылдар бою индивидуализмдин, жалган саясаттын айынан эзилген элдин улуттук руху "кайра куруу, ачык айкындык, ар тараптуулук, бурулуш, демократиялаштыруу, "адам фактору" сыяктуу жаңы сөздөрдү, түшүнүктөрдү көтөрүп, коомдун өнүгүшүнө дем берди. Эгемендүүлүккө чейин Коммунисттик партиянын негизги идеялык куралы катары саналып, ар дайым коомдук ой-пикирдин алдыңкы сабында турган адабият жана анын өкүлдөрү тарыхтын бул сынынан четте калган жок. 1986-жылдагы Желтоксон окуясынан кийин да көптөгөн казак интеллигенциясынын, илимпоздорунун кызматтан алынышы сыяктуу тарыхый маалыматтар улуу орус шовинизми казак элинин улуттук руханий каймагын ар бир этапта чыпкалап турганын айгинелейт. Ошентсе да, казак адабияты менен адабияттаануу илими, көркөм сын тармактары ар дайым элдин руханий өмүрүнүн көч башында кызматын аткарып келди. Эгемендүүлүк жылдарында

башталган саясий кишенден чыгуу тенденциясы акырында элибиздин руханий эгемендигине алып келди.

Анын бирден бир көрүнүшү улуттук сөз өнөрүнүн тарыхында өз ордун ала албай жүргөн «ак тактарды» тактоо милдети эле. Бул мезгилдеги негизги иш-чаралар 1988-жылдагы «декреттен» кийин ишке ашырылган. Буга чейин казак адабиятынын улуттук тарыхый баалуулуктары Октябрь революциясы менен гана каралып келген болсо, бирок алар чындыгында түрк элдеринин жалпы маданий мурасынан – байыркы дооорлордогу адабияттан келип чыга баштаганы анык. Элдин адабий-маданий мурастарына жаңыча көз караш менен кароо, аларга кеп өнөрүнүн конкреттүү категориялары аркылуу теориялык жана көркөмдүк жактан баа берүү колго алынган. Буга байланыштуу адабий-маданий өнүгүүнүн, адабий процесстин негизги өзгөчөлүктөрү аныкталып, улуттук адабияттаануу тармагындагы алгылыктуу өзгөрүүлөргө кеңири жол ачылды. Жарыяланган илимий эмгектерде жана фундаменталдык изилдөө иштеринде системалаштырылган теориялык корутундулар ж.б. изин таап, илимий изилдөөгө алынган. Улуттун руханий дөөлөттөрүнүн булактары ачылып, профессионалдык калыптануу, өнүгүү жолдору, адабият теориясы, сын, тарых жаңыча көз караштан талдоого алынды. Адабиятыбыздын тарыхы көптөгөн жаңы ысымдар менен, жетимиш жылдан бери жалган жалаа менен адабий чөйрөдөн чыгып кеткен көркөм чыгармалар менен, улуттук аң-сезимдин ойгонуусуна таасирин тийгизген илимий-публицистикалык чыгармалар менен XX кылымдын башталышынын коомдук-саясий маселелери менен толукталды. Алардын баары казак адабияттаануу илиминин жаңы беттерин ачууга мүмкүнчүлүк түздү.

Сындын активдүүлүгүн, сапатын жогорулатуу үчүн көркөм чыгармада окуяны айтып бербей, аны теориялык жактан куралдандырып, анын сюжеттик линиясына, көркөм образдарына, көрсөтмө куралдардын милдетине ж.б. илимий көз караштан талдоо жүргүзүү талаптары коюла баштады. Адабият илими бул учурда сындын ролун ойной алган. Окумуштуулардын көркөм чыгармалардын табиятын, жазуучунун чеберчилиги ж.б. илимий-теориялык жактан талдаган эмгектеринин саны көбөйдү. Көркөм чыгармалар нукура сөздүк көркөмдүк жагынан каралып, талдана баштаган. Адабияттын жалпы жетишкендиктери казак адабияттаануусу менен сынынын негизги изилдөө объектилери болуп саналат. Бул жылдарда казак адабиятынын негиз салуучулары жана көрүнүктүү көзү тирүү акын-жазуучулар, адабиятчы-илимпоздордун айланасында илимий изилдөө иштери жүргүзүлдү. Ошондой эле адабияттын айрым тармактары жана жанрлары (поэзия, драматургия, проза, роман, сатира, адабий

байланыштар, адабият теориясы жана сын ж. б.) жөнүндө фундаменталдуу эмгектер жазылган.

Бул мезгилдеги илимий-теориялык тыянактарда, сын эмгектерде кылымдын башындагыдай эле беттен алышуу, таптык көз караш, саясий өңүттөрдү издөө сыяктуу арызчыл сындын арты суюлуп, маданияттуу, сыпайы, билгичтик менен сынчылдык күчөдү. Сын илимий мүнөзгө ээ болуп, ал эми адабияттаанууда адабий-эстетикалык сын көз караш күч алды. Бирок, сын чыныгы деңгээлине жетиши үчүн бул ишке аны искусство катары тааныган таланттуу жаштар тартылышы керек эле. Бул максатта З. Сериккалиев, А. Сулейменов, С. Ашымбаев, Т. Токбергенов, Б. Сарбалаев, К. Эргобеков, Б. Ыбайым, Н. Акиш, Б. Алдамжаров, А. Сыгаев, Т. Жүртбаев, К. Керейкулов, Б. Даримбетов, А. Бопежанова ж.б. аны таза адабий сын тармагында талыкпай эмгектенген таланттуу жаштар ишке ашыра алышты. Аталган сынчылардын эмгектерине бир макалада токтолуп, ага кеңири баа берүү мүмкүн эмес. Андыктан, ушул толкундун бири сынчы, жазуучу Бекен Ыбырайымдын «Сөз дүйнөсүндө» (Алматы: Абай атындагы КазУПУ: «Улагат» басмасы, 2016. – 448 бет) жыйнагына баш багып, азыркы казак адабиятындагы көркөм сын процессине аз гана токтолуп өтүүнү туура көрдүк. Башкалардын кемчилигин көрө билген, өзүнүн көркөм эстетикалык табитин өрчүтүп, андан сабак алган автор гана чыгармачылык чеберчиликтин туу чокусуна жетип, өз талаасынын, өз чыгармачылыгынын өсүшүнө шарт түзө алат. Белгилүү окумуштуу, сынчы Бекен Ыбырайымдын сын макалаларындагы, изилдөөлөрүндөгү көркөм-эстетикалык табити, адабият дүйнөсүндөгү өзгөчө билими жана катуу талабы, сынчыл анализи бизди ушундай ойго салат. Чыныгы илимпозго мүнөздүү аналитикалык ой жүгүртүү тенденциясы жана адабият илиминин үч тармагы (адабият тарыхы, теориясы, сыны) менен ар тараптуу куралданган изилдөөчүнүн чыгарманын көркөм дүйнөсүн терең таанып, талдай билүүгө чындыгында профессионал сынчынын чеберчилиги эле күбө.

«Өзүңө өзүң сынчы боло албасаң, кереги не кыялыңды куру алдап» – деп эки ооз сөзүнүн биринде сүйүктүү акыны Касым Аманжоловдун ырлары анын турмуштук позициясы экени белгилеп келгени белгилүү. Лев Толстой айтмакчы талант бир пайыз болсо, 99 пайызы эмгек болушу керек демекчи, көркөм сөз ээси болуу үчүн өмүр бою окуу, үйрөнүү, изденүү б.а. чеберчиликти өркүндөтүү керек экендиги айкын эмеспи.

Табиятынан чынчылдык менен тазалыкты ишиндеги табити менен билимин өзүнүн көркөм-турмуштук позициясына айландырган Б. Ыбырайымдын чыгармачылык өзгөчөлүгү өзүнө да өзгөгө да катаал талап коё билгендигинде болсо керек. Орунсуз колдонулган сөздү же

начар курулган сүйлөмдү көрүп ачуусу келген сынчы сөздүн маанисин билбегендер менен кайнаса каны кошулбаган кас эле. Бекен Ыбрайым бардык чыгармаларында тилди адабияттын куралы катары таанып, түшүнбөй туруп, искусствону эстетикалык, философиялык, көркөмдүк сезим менен сезбей туруп, сөз өнөрүнүн тармагын жайылтуу мүмкүн эместигин системалуу жазып келди. Квалификациялуу адис эң оболу автордун турмуш чындыгын чагылдыруу ыкмасын, сөз тааануу мүнөзүн, анын окурманга тийгизген таасири кандай экенин окуган чыгармасынан издейт. Өзү изилдеп жаткан мезгилдин көркөм кубулуштарына, адабий-руханий мейкиндиктеги жетишкендиктерге, кемчиликтерге көркөм табит менен гана баа берүүнү башкы идеалы болгон сынчы окумуштуу сөз сүйлөп, окурмандардын көркөм-эстетикалык табитин тарбиялоону көздөгөн.

Б. Ыбрайымдын «Жазуучу» басмасынан жарык көргөн «Көркөм горизонттор» аттуу 4 бөлүмдөн турган адабий сын жыйнагы менен башталган көркөм эстетикалык табиттин, билимдин тарыхы бүгүнкү күнгө чейин уланып, чоң ийгиликтер менен таанылып келет. «Билимдин диалектикасы жана реалдуулуктун образы», «Көркөм чыгарма жана концепция», «Тулга. Тесил. Түйүн», «Тема жана чечим» деген төрт бөлүмдөгү татаал маселелер өткөн кылымдагы сөз өнөрүнүн кеңдигин, тереңдигин ачып берген макалалардан турат. Талданып жаткан чыгармалар менен авторлордун профессионалдык чеберчилиги, чыгармаларындагы кемчиликтер, жетишкендиктер тууралуу ачык айтылган, достук пикирлер бүгүнкү күндө да баалуу, терең ойлонулган, керектүү пикирлер. Дегеле сөз өнөрүнө, көркөм дүйнөсүнө, талдоодогу табит-билимге байланыштуу пикирлер бүгүнкү адабиятка керектүү жана мүнөздүү көрүнүштөр, көз караштар, талаптар.

Белгилей кетсек, Б. Ыбрайымдын сынга аралашкан алгачкы жылдардагы ишмердүүлүгү деп анын «Жаш калемгерлер сериясы» менен жарык көргөн «Сөзстандын», «Жаштар жаштар жөнүндө» китептеринде жарык көргөн белгилүү чыгармалары, «Беталыс» рубрикасынын алдында жарыяланган сын макалалар жыйнагын айтууга болот деп ойлойбуз. Маселен, «Сөзстандагы» Б. Ыбрайымдын «Кийинки ашуу...» деген макаласында балдар адабияты, анын ичинде проза жаатындагы жетишкендиктерге көңүл буруп, улутубуздун муундарын тарбиялоону унутпай, проза жаатындагы жетишкендиктерге канааттануу сезимине толгондугу, кемчиликтерге көңүл бурбай тургандыгы менен айырмаланат. Ошол кезде бул жаатта сөз кыла баштаган жаш калемгерлердин талантына, ийгилигине жолуккан адабий жазуучу сын идеалына канааттануу позициясын даңазалагансыйт, ал башынан эле адашпагандай... Бул биринчи

чыгармадан, биринчи сүйлөмдөн эле жакшы сүйлөм түзө алган таланттуу жаштарды тааный алган сын дүйнөсү муну далилдейт. Макалада сөз болууга арзыган С Жубатыров, М. Каназов, М. Айымбетов, К. Жаркенов өңдүү жазуучулар профессионал сынчыга мүнөздүү көркөм табит менен балдар прозасына өз сөздөрүн, ой-пикирлерин, жаңы темаларды алып келип, күнөстүү ойлорду, кооз тилди өздөштүрө билгендиги, назик сезимталдык менен иштегени, албетте, буга далил. Казак адабиятындагы балдар прозасынын эң таасирдүү өкүлдөрү саналган инсандар тарабынан бул калемгерлердин бүгүнкү күндө колдоого алынышы кубанычтуу.

Аты аталган авторлордун кайсынысы болбосун аңгемени өнүктүрө, сюжет түзө билген чеберчилиги менен айырмаланат. Бирок шалаакылык, шашмалык чеберчиликтин белгиси эмес экени белгилүү. Балдар прозасында интеллектуалдык өзгөчө мааниге ээ дегенибиздин бир себеби, жаш балдар китепте жазылган сүйлөмдөрдү, сөздөрдү түз мааниде түшүнүп, ошого жараша ой-пикири калыптанат. Андыктан алардын ой жүгүртүүсүн, талаптарынын деңгээлин, табитин эске алуу зарыл. Жаштар тил билбейм деп айткысы келбейт, тескерисинче, сөздүн сырына үңүлүп, өз алдынча колдонууга аракет кылышат. Анткени, тил билүү – бул миңдеген сөздөрдү жаттоо эмес, биринчиден, сөздүн бири-бирине жарык менен көлөкө түшүрүп, маанисин жана таасирин терең түшүнүү, өз оюн ачык айта билүү, назик үлгү жана кооз түсүн көрүп туюусу маанилүү. Жазуучу үчүн эң негизгиси өз жан дүйнөсүн, сезимдерин айта билүү, ал эми тилдик материалды колдонуу, өздөштүрүү практиканын натыйжасы экени талашсыз. Кайсы тармакта (адабият, сын, илим, педагогика) иштебеңиз, сөз өнөрүнө кандай гана макала, окуу, окуу китеби, кадимкидей маек болбосун, чоң сүйүү, чексиз жоопкерчилик менен мамиле кылуу керек деп эсептеген Б. Ыбрайымдын туруктуу принциптерине күбө болосуз. Адабиятчы окумуштуунун "Сөз тааныу дүйнөсү", "Көркөм горизонт", "Казак лирикасы" (А: 2013, 114 б.), «XX кылым казак поэзиясы» (2019.- 242 б.) ж.б. макалалары, изилдөөлөрү буга талашсыз далил.

Жыл сайын Казакстан Жазуучулар союзунун уюштуруусу менен жыйын өтүп, бир жылдык руханий чөйрөнүн өсүшүндө кандай өзгөрүүлөр бар деген электен өткөрүүсү – жакшы салттардын бири. Жашоо өткөндөн, азыркыдан жана келечектен турарын эске алсак, бүгүнкү биздин бардык ийгилигибиз – кечээки күндөрдүн натыйжасы.

2014-жылы адабияттаануучу, окумуштуулардын саналуу гана эмгектери жарык көргөн. Алар: Б. Ыбырайымдын «Казак лирикасы», Т. Сыдыковдун «Дулдул өмүр», К. Мадибайдын «Көркөм горизонттор», Ж. Ахмадинин «Адабият – жан нуру» аттуу адабий сын макалаларынын жыйнактары. Бул чыгармалар үчүн ар кайсы жылдарда жазылган

адабияттаануу, сын макалалар системалаштырылгандыктан, аларга кеңири токтолууга кажет жок. Мына ушулардын бардыгы басма сөздө жарыяланган, окурмандардын алкышына ээ болгон эмгектер. Маселен, Бекен Ыбрайым "Казак лирикасы" аттуу изилдөөсүндө М. Жумабаев, С. Сейфуллин, И. Жансүгиров, Б. Майлин, С. Муканов, А. Тажыбаев, А. Токмагамбетовдун, К. Аманжоловдун ырларындагы көркөмдүк баалуулуктарды талдап отуруп тарыхый мезгилди, совет идеологиясынын көркөм чыгармаларга тийгизген таасирин карайт. Казак поэзиясында өткөн кылымда пайда болгон казак лирикасындагы түрдүү, стилдик изилдөөлөрдү тереңдетүүгө арналган эмгекте мезгилдин сынынан өткөн чыгармалар бүгүнкү күндөгү адабий талаптардын көз карашынан каралат. Т. Сыдыковдун 551 беттен турган "Дулдул өмүр: портреттер, изилдөөлөр" жыйнагына академиктер К. Жумалиев, С. Кырабаев, ректорлор А. Бектурганов, М. Арын, жазуучу-драматург Р. Сейсенбаев, сынчы-окумуштуу Т. Бейискулов, акындар Э. Ыбытанов, Ж. Жакыпбаевдердин өмүрү жана чыгармачылыгы адабий маалыматтардын негизинде изилденген. Ал эми К. Мадибай адабий сын макалалар жыйнагында С. Асылбеков, М. Каназов, Т. Мамесейитов, К. Жиенбай, Ж. Шаштайулы, Р. Мукановлардын чыгармалары аркылуу бүгүнкү күндө казак прозасындагы көркөм изилдөөнүн табиятын иликтеп, өзүнүн профессионалдык чеберчилигин көрсөтөт. Ж. Ахмадинин «Адабият – Жан Нуру» (Реценциялар, адабий сын макалалар, эсселер) жыйнагынын «Тил – дилдин аткошчусу» аттуу биринчи бөлүмүндө азыркы проза маселелери каралса, «Поэзия дил нары» деген экинчи бөлүмүндө учурдагы тармак жана казак поэзиясынын тереңдиги талкууланат. Төрт эмгекте тең чыгармаларды интеллектуалдык өңүттөн талдап, адабий сындын илимий потенциалын көтөрүүгө көп көңүл бурушканын көрүүгө болот.

Соңку жылдардагы адабий тенденциялардан даректүү маалыматтар берген республикалык адабий журналдар «Жылдыз», «Жалын», «Простор», «Казак адабияты» сындуу гезит беттеринде жарык көргөн сын макалаларга жана сын-пикирлерге мүмкүн болушунча адабий сын жанрынын талаптарына жооп берген пункттарга токтолуп, аларга көбүрөөк көңүл бурууга аракет кылдык. Ал эми алардагы макалалар биздин азыркы казак адабиятында көркөм сын барбы деген суроого жооп бере турган чыныгы адабий маалыматтар, фактылар болот деп ойлойбуз. Бул сандык көрсөткүчтөр бүгүнкү күндө биздин сындын сапатын көрсөтүп, кемчиликтерибиз, ийгиликтерибиз кайда деген суроолорго жооп болору талашсыз. Анткени, көркөм сындын адабий процесси, турмушу мезгилдүү басма сөз беттеринен көрүнүп, адабияттын «күзгүсүнө» айланып баратканы чындык.

2014-жылы "Казак адабияты" гезитинин 80 жылдык маараке си

белгиленди. Буга байланыштуу карыя калемгерлерибизден баштап, калеми жаңыдан такшалып жаткан жаш муундарыбызга чейин басма сөз беттеринде жылуу каалоо-тилектерин айтышты. 2014-жылдын №1-санындагы Казакстан Жазуучулар союзунун башкармасынын төрагасы Н.Оразалиндин, «Туу тигер бийиктерибиз бар болсун» деген баш макаласында «Казак адабияты» – тааным менен талдоонун, баалоо менен багыттын, коомдук пикирлешүүнүн ачык майданы экендиги, бул басылмасыз казактын көркөм адабиятын толук кандуу элестетүү мүмкүн эместиги жөнүндө айтып келип, далай тарыхый маанисин белгилеп, өткөнгө көз чаптырат.

Акын, сынчы Роза Сейилхандын адабий гезит беттерине жарыяланган "Жүрөк түпкүрүндөгү адам" аттуу макаласында поэзиядагы акыл-эс проблемалары, чыныгы сезимдердин кагылышуусу чагылдырылган.

"Казак адабияты" гезитинин 2014-жылдын №1-санындагы Эртай Ашыкбайдын "Эсенкулдун чындыгы" аттуу көлөмдүү макаласынан башталып, быйылкы жыл бою улуу муун агаларынан тартып замандаштарынын чыгармачылык портреттерин жазып, бүгүнкү сындын көркүн чыгарган. Окурмандар буга чейин Эртайды акын катары билсе, былтыртан бери анын адабий көз карашы калыптанып, акылы туруктуу, поэзиянын поэтикасын таанып, талдап чыгууга белсенген кыраакы сынчы экенине күбө болушту. Эл адабиятында өз орду бар Э.Ашыкбай адабий чөйрөдө таанылып, бааланып, акындардын чыгармачылыгын кесиптеш катары талдап, ар кимге өзүнүн баасын берүүгө моралдык, профессионалдык укугун көрсөткөн. Эң негизгиси, сынчы-автор поэзиянын табиятын терең билип, аны көркөм-эстетикалык табит менен талдай алгандыгы гезиттин №4-санында Мамлекеттик сыйлыкка көрсөтүлгөн Галым Жайлыбайдын «Табылгы жарган» аттуу ыр жыйнагы тууралуу «Тамырга түнөгөн тагдыр» макаласында, анын дайыма көзөмөлүндө болуп, акындыктын поэтикалык сезимталдык менен чыгармаларынын түпкү маңызына сугарган чындыктын сыйкырын, аруу сезимдерин системалуу түрдө окуп, изденип жүргөнүн айгинеледи. Ошол эле гезиттин №6-санында «Өтөбай кечкен өрт», №25-санында «Нармахандын накыштары» (Н.Бегалулынын чыгармачылык портрети), №32-санында «Туташ Тумаган» (Т.Молдагалиевдин чыгармачылыгы тууралуу), №43-44-санында «Сагыйдын сыры» (Сагый Жээнбаевдин поэзиясы тууралуу) №51-санында «Тосун Токаш» (Т. Бердияровдун чыгармалары тууралуу) адабий сын макалалардын сериясы далил болот.

Бүгүнкү сындын масштабы жана тереңдиги, сапаты жана саны жөнүндө айтсак, «Казак адабияты» газетасынын жетекчилик, уюштуруучулук жагынан жигердүү, пландуу ишин айтпай коюуга

болбойт. Биздин оюбуздун далили болушу үчүн гезиттин бир жылдык сандарында жарыяланган адабий-сын макалаларды карап чыгууну туура көрдүк.

Гезиттин №5-санындагы «Үч талчыбык» деген макаланын автору, Нурбек Тусипхандын жаш толкун өкүлү Алмас Нусиптин «Чалгындоо», Алибек Байболдун «Темир жол вокзалы», Арман Алманбеттин, «Режиссёрдун түштөрү» прозалык чыгармаларында үмүт артарлык аракеттердин бар экендигине, бирок үчөөнүн тең чыгармачылыгындагы орток кемчиликтери тилдик өзгөчөлүктөрдү колдонуудагы тажрыйбанын аздыгына, каармандын кыймыл-аракетин түзүүдө сөздөрдүн ишенимсиздигине, сюжет түзүү, композициялык структуралардын жана адабий методдорду билгичтик менен колдонуудагы кемчиликтерге чоң көңүл бурган. Жаштар өз замандаштарынын чыгармачылыгы тууралуу калыс, так пикирлерин айта баштаганы кубандырат. Мындай чынчыл сын макалаларыбыз али жетишпей жаткандыгын жашырууга болбойт.

Азыркы адабий сынга аралаша баштаган жаштардын аракети, профессионалдык деңгээлде системалуу изилдөө, салыштырма-типологиялык, илимий-теориялык жана аналитикалык талдоого болгон талпынуулары көңүлгө толорлук.

Ушуга улай К. Курмандын «Эркин ыр, же Эрлан» (жаш акын Э. Жушуштун «Хауас» деген ыр жыйнагы тууралуу), Б. Жакыптын «Тагдырлуу каламгер» (акын, Г.Калыбек уулунун чыгармачылыгы жөнүндө), соңку кездерде сынга белсенип аралашып жүргөн А. Кемелбаеванын «Отамалы», К. Баянбайдын «Кичине адабияттын чоң муңу», С. Рахмет уулунун «Ахилестин томугу, же окуу менен окшошуу» (акын Ү.Эсдөөлөттүн чыгармачылык портрети), М. Ыскакбайдын «Жазуучунун тарыхый изденүүлөрү» (А. Сарайдын «Эдил Жайык», «Көөнөлүктөр», «Ногойлук» жеке изилдөөлөрү жөнүндө), М. Кул-Мухаммеддин «Тагы да «Тар кезең» романы тууралуу» (К. Мукамбеткалый уулуна каты), Т. Журтбайдын «Өзүңдү айтып, калкыңды сүрөттөдүң...» деген эпистолярлык жанрдагы адабий сындары бүгүнкү сындын формалдуу изденүүсүн көрсөтөт.

К. Шаматайдын "Карауылбектин Акбантиги" деген макаласында да "Өткөндөр ыраазы болмоюн, тирүүлөр жарыбайт" деген акылмандыкты эске салат. «Адабий сын» деген рубрика менен жарыяланган Ж. Мамбетовдун «Бүгүнкү кейипкер: образдын аркы бери жагы» деген макаласында Т. Нурмагамбетовдун «Мешкей» романы, Н. Ораздын «Кайырчынын жылдызы» аңгемеси, Н. Каминин «Шизофрения» деген аңгемеси, А. Алтайдын «Казино», «Кентавр» аңгемелери талданса, С. Нугымандын «Көл», же жан жайы жөнүндө жазуу» макаласы Т.

Шапайдын чыгармачылыгындагы бейаң психологиялык кубулуштарды чагылдыруудагы жаңычылдыгы, көркөм чеберчилиги тууралуу кеп болот.

Адабиятчы окумуштуу, сынчы К. Эргобектин (С.Мауленовдун чыгармачылыгы тууралуу) «Жалбыракмын жамгыр жуун жаңырган...» деген макаласында автор казак адабиятында «Бир ырды талдоо» салтын, сынчыл ой-пикирди туюнтуунун ыкмасын, курч жанрды өнүктүрүүнүн дагы бир формасы, «Бөлчөктөп талдоо» методун эффективдүү колдонуунун жолдору сунуш кылынат. Б. Сарбалаевдин «Жаз менен коштошпогон жай» (Х.Эсенгараеванын чыгармачылыгы жөнүндө), А.Садыбекулунун «Абдижамил дүйнөсү» (А.Нурпейисовдун 90 жылдык мааракеси алдындагы ойлор) «Көркөм сыр» рубрикасы, академик С. Кирабаевдин «Сүйүү жана жек көрүү сезимдери» (С. Акшумкар уулунун чыгармачылыгы жөнүндө), Г. Ниеткалиеванын «Жаңы казактар» же «Тордогу тоту куштар» (З. Жумановanын «Сен издеген дүйнө» аттуу прозалык жыйнагы тууралуу) деген макалаларында бүгүнкү прозадагы жаңычылдык тууралуу адабий маалыматтар берилген.

Ошондой эле, М. Мажитовдун «К. Мухамбеткалый уулунун «Тар кезең» романы тууралуу», Б. Турсынбай уулунун (Г. Саликбай чыгармачылыгы тууралуу) «Асыл кепти асманга учурган», М. Эршунун «Каабанын карлыгачтары» (акын У. Оралбаевдин ырлар жыйнагы тууралуу) аттуу макалалары алардын чыгармачылыгы жөнүндө толук маалымат берүүсү менен баалуу, бирок алар жалпы кароо менен чектелбей, Мамлекеттик сыйлыкка көрсөтүлгөн чыгармалардын жетишкендиктерин профессионалдык деңгээлде талдоого албагандыктары өкүнүчтүү.

Жаш сынчылар А. Байболдун «Адабий дүйнө: агым жана арым» деген макаласында, Р. Сейилхандын «Поэзиядагы акылмандык: кечээ, бүгүн, эртең» деген макаласында чоң жана татаал адабий маселелерди терең талдоолору сынчылык билими менен көңүл бурат.

Жогоруда айтылган жаш сынчылардын, жазуучулардын, адабиятчылардын бардыгы өткөн жылдын адабий агымдарына активдүү катышып, ар түрдүү темаларда өздөрүнүн сын пикирлерин айтышты. Алардын көркөм чыгарманын ыйык милдети — каармандын тагдыры, каармандардын конфликти, образдар системасы, сюжет жана композиция, адабий тил проблемаларын талдоолору бүгүнкү күндүн адабий сынынын сапатын ачып берди. Айрыкча жаштардын сын ойлору туруктуу, аракети канааттандырарлык. Бирок, жазуучулардын чыгармачылык, эксперименталдык изденүүлөрүн, каармандын кылык-жоругу, кулк-мүнөзүндөгү психологиялык күрөштү, аң-

сезимдин кагылыштарын чагылдырууда ийгилик менен кемчиликтерди ачууда кээде билими, тажрыйбасы жетишсиз болуп жатканы айдан ачык. Көркөм текстти адабий сын жанрынын өз категорияларына, талаптарына ылайык талдоо, чечмелөө маселеси көбүнчө аксап келет. Бирок бүгүнкү сында калыстыкты көрсөтүү, өз оюн чыныгы адабий тексттерден мисалдар менен далилдөө, маалыматтар менен колдоо аракети байкалууда.

«Казак адабияты» гезитинде бир жылда жарыяланган адабий-сын макалаларына анализ жасаганда, мындай талдоолор менен пикирлер азыркы жаштардын интеллектуалдык деңгээлин, дүйнөлүк адабий тенденциялардан кабардар болууга умтулгандыгын көрсөтүп турганын байкоого болот. Айрыкча "Адабий талкуу" деген рубрика менен көп чыгып жаткан адабият тууралуу талкуулар, тегерек столдор, ачык талкуу аянтчалары да окурмандын оюн ортого салат. Бирок, бул жерде белгилей кетчү бир маселе – ал талкуулардын көбү жеткилең иликтенбеген, шашылыш тыянактар катары берилген.

2014-жылы Казакстан Жазуучулар союзунун 80 жылдык мааракеси белгиленип, гезитте ага атайын орун берилген.

Эми республикалык «Жылдыз» адабий сын журналынын 2014-жылдагы сандарын карай турган болсок, №7-санында гана Дулат Турантегиндин «Адабий сын» деген рубрика менен «Талдоо менен тааным таразасы» аттуу макаласы жана Б. Майтановдун «Канаттуу калем» деген рубрика менен «Адабий чөйрөгө дароо таанылган акын» деген Улукбек Эсдаулеттүн казак поэзиясындагы орду тууралуу ой толгоосу жарыяланган. Калган сандарда адабият дүйнөсү боюнча 10 макала «Адабият таануу» деген рубрика менен берилген, "Жылдыздын" беш санында (№2, №3, №4, №8, №9) адабиятчы-окумуштуу Шериаздан Елеукеновдун «Эгемендүүлүк доорунун романы (инсандык, улуттук жана адамдык кызыкчылыктарга жеке көз караш)» жарык көргөн. Бир доордогу адабий процессти бир гана роман жанрынын өңүтүнөн талдоого алган илимий изилдөө эмгекте азыркы казак прозасындагы адабий процесс, көркөм агым, руханий мейкиндик кеңири талкууланат. Белгилей кетсек, эгемендүүлүктүн 25 жыл аралыгында жарык көргөн эң көлөмдүү жанр – романдарды изилдөөчүнүн 2012-жылы башталып, 2014-жылдын 9-саны менен аяктаган татаал иши тууралуу бир баяндамада толук айтуу мүмкүн эмес. Анда адабий сын гана эмес, изилдөө объектиси болгон жазуучулар, чыгармалар да камтылган. Тизме жасоо көп убакытты талап кылгандыктан, аларга кеңири токтолууну туура көрбөдүк. Журналдын 1-санындагы Назигүл Мусабаеванын А.Сулейменовдун чыгармачылыгы тууралуу «Аскар дүйнөсүнөн бир аз сыр» деген

макаласында илимий да, сын пикирлер да айтылган эмес. Ойдон да мазмунду кайра баяндоо орун алган.

Адабиятчы окумуштуу Рахымжан Турусбековдун "Акындык өнөрдүн бийик даңкы" деген макаласында Калижан Бекхожиндин поэзиясынын поэтикасы тууралуу сөз болот. Турлыбек Мамесейитовдун «Таңжарык» макаласында Герольд Бельгердин «Туюк суу» романындагы тарыхый чындыктын аныгына, каармандын ой-пикири, каармандын ички дүйнөсү тууралуу ой-пикирлерине көңүл бурулат. Журналдын №5-санындагы Айман Найзабаеванын «Жармак» романындагы «Казак микроконцепциясы» деген макаласында жана Рита Султангалиеванын «Драмадагы психология» аттуу адабий сын макаласында конкреттүү адабий теориялык маселелердин айланасында ойлорду топтоо аракети камтылган. Авторлордун илимий анализдери, сын пикирлери профессионалдык деңгээлде берилген. Эки макалада тең кеп искусствосунун конкреттүү категориялары, адабий түшүнүктөр кеңири жана орундуу колдонулган. Бауыржан Жакыптын "Кара өлөңдүн каймагын калпып ичкен" деген макаласында акын Галым Жайлыбайдын чыгармачылык чеберчилиги чагылдырылган. Поэзиянын поэтикасын таанууда акын-изилдөөчүнүн табити, талдоо тереңдиги, байкоочулугу байкалат.

Ошондой эле Дулат Турантегинин №12-санындагы «Ой кечүү» сын-рецензиясы, Турусбек Саукетаевдин «Ай караңгы» романы тууралуу макаласы чыгарманын сюжеттик сүрөттөлүшүнөн, жалпы рецензиядан, жогорку баа берүүдөн ары өтө алган жок.

«Жылдыз» журналы казак адабиятынын ийгиликтери менен кемчиликтерин системалуу түрдө талкуулап, адабий процесске тынымсыз көңүл буруп келе жаткан башкы басылма, демек, бул жердеги адабий сындар өзүнүн курчтугу менен, ачуу чындыкты, арнамысты айткандыгы менен айырмаланып турса, казак адабиятынын деңгээли жогору болору шексиз. Ар бир адабий журналдын же башка басылманын аброю окурманды жаңы чыккан чыгармалар менен тааныштыруу гана эмес, окурмандын көркөм-эстетикалык табитин калыптандыруу, чындыкка сугарылган сын пикирлердин, көз караштардын талаасын ачуу, жаңы адабияттарды аныктоо жана келген ысымдарды адабият дүйнөсүнө киргизүү, талантын таануу.

Адабий басылмаларда ачуу чындыкка негизделген жүйөлүү сындар, терең илимий анализдер, профессионалдык деңгээлдеги интеллектуалдык изилдөөлөр, адабий түшүнүктөр менен сүйлөп, бүгүнкү күндүн талабына ылайыктап жарыяланса, канчалык туура болмок. Эгерде «Адабияттаануу» бөлүмүнөн тышкары «Адабий сын» бөлү-

мү системалуу иштесе, жогоруда көрсөтүлгөндөй , бир жолку аңгемеден турган сын макалалар эмес, курч ойлуу макалалар көбөймөк.

Ал эми «Жалын» журналындагы адабий сын маселеси сынчылык жүгүн аркалабайт десек да болот. 2014-жыл бою бул жерде «Бүгүнкү сын» деген рубрика менен 5 гана макала басылган. Журналдын №1, 2, 3 сандарында адабият жөнүндө сөз да жок. №4 санында гана Думан Рамазандын кош аңгемеси тууралуу «Окуя сыйкыры-мистикалык образ» аттуу А.Алиакбардын адабий сын макаласы жарык көргөн. Анда автор бүгүнкү көркөм прозадагы мистика багытын, казак адабиятына алып келген жазуучунун оригиналдуу өзгөчөлүгү менен профессионалдык чеберчилигин терең адабий талдоого алган. Эрмек Зангировдун «Ар алдындагы адалдык» деген макаласы (жазуучу Алмембет Алышев чыгармачылыгы жөнүндө) баягы эле кургак баяндын чегинен чыга алган жок.

Бул жерде адабий сындан көрө, жазуучунун мамлекеттик кызматын, инсандыгын баалоо басымдуулук кылат. Элубек Оспановдун №7-санында жарык көргөн «Санаа сүрөттөрүндөгү шоолалуу жолдор» деген макаласында акын Амангазы Карипжанаулетинин ырларындагы сөздөн сүрөт тартуудагы өзгөчөлүгүнө көңүл бурулган.

№10-санында "Бүгүнкү сын" рубрикасынын адабиятчы окумуштуу Бахтияр Смановдун "Түбөлүктүүлүктүн түпкү маңызын түшүнгөн жазуучу" деген макаласында жазуучу Ораз Каугабайдын чыгармачылыгындагы турмуш, көркөм чындык маселелери актуалдуу тарыхый чындыкка таянуу менен каралып, талдоого алынган.

Журналда «Бүгүнкү сын», «Калемгер дидары» деген рубрикаларда, пикир таймашуулары, тегерек столдор, маектер, адабият дүйнөсү тууралуу талкуулар болгону менен адабий темага байланыштуу макалалар, курч сын пикирлер, адабий-көркөм талдоолор жетишсиз болууда. Негизинен жаштардын чыгармачылыгын кеңири таанытып, даңазалоочу, жарыялоочу журнал болгондуктан, жаш сынчылар, жазуучулар чөйрөсүнөн макалалар көп басылса жакшы болмок.

Республикалык орус тилдүү адабий басылмалардын бири болгон «Простор» журналында адабиятчы окумуштуулардын, жазуучулардын бүгүнкү күндөгү адабий багыттары, түрдүү жанрларда жарык көргөн көркөм чыгармалары тууралуу профессионалдык ой-пикирлери орун алган. 2014-жылдын №12 санынын №6-санынан башкасы «Критика» деген туруктуу рубрика алдында 20 сын макала жана илимий изилдөө иштери жарыяланган. Адабият таануучу Валихан Калижановдун журналдын 1-санында жарык көргөн «Два письма – две судьбы» аттуу макаласында М. Ауэзов менен М. Габдуллиндин басма сөздө жарыяланган каттары, ошол мезгилдеги адабий агымдар талдоого

алынса, «Право на творческую свободу» №8-санында азыркы казак адабиятындагы инновациялык багыттар, акын Геннадий Емкиндин поэзиясындагы ыргак проблемалары талдоого алынган. №2-санында Валерий Михайловдун «Тайна Лермонтова» аттуу адабий сынынын орустун улуу акынынын чыгармачылыгын талдоодогу бүгүнкү интерпретация көйгөйлөрүнө жана жазуучунун сынчыл адабий интеллектине басым жасалган. Ал эми бул санда Чыңгыз Айтматовдун 85 жылдыгына карата Чыңгыз Айтматовдун бүтүндөй чыгармачылыгын талдоого алган Альфия Смирнованын «И слова это вместо души моей...» деген макаласы, №3-санында окумуштуу Вера Савельеванын жазуучу Салахитдин Муминовдун аңгемелери тууралуу «Жизнь, какую мы себе слепили» аттуу макалалары алардын адабий-көркөм сынында ой жүгүртүү, өзгөчөлүктөрү бүгүнкү күндүн интеллектуалдык деңгээлин чагылдырган кесипкөйлүгүн көрсөтүп турат. Татьяна Сидихменованын «Род – главное наследие» деген макаласында акын Надежда Чернованын «Когда зацветает шиповник» ырлар жыйнагында, №5-санында Люция Абдуллинанын «Женский разговор с историей» аттуу адабий сынында, 1960-70-жылдардагы казак поэзиясындагы Фариза Оңгарсынова кыргыз акын кызы Тенти Адышева жана тажик акыны Гүлрухсор Сафиеванын чыгармаларындагы тарыхты, тагдырды, образды, ойду, гармонияны салыштырып изилдөө авторлордун аналитикалык жөндөмүн, баамчылдыгын көрсөттү (№7). Исмаилжан Иминовдун Сейдахмет Куттыкадамовдун орус тилинде жарык көргөн «ДАО Алтая» аттуу жаңы китеби жөнүндө «Оригинальный взгляд на историю человечества», Ольга Тарлыкованын өскемендик акын жана прозаик Валентин Алексеевич Бальмочныхтын чыгармачылык өмүрү тууралуу «Я не сыграл своей роли...» (№9), Марина Асылбекованын казак поэзиясындагы, айрыкча Н.Чернова, Б.Канапиянов, Б.Кайырбеков, С.Үсенбаеванын туундуларындагы жаңычылык издерин диалог, аңгеме, жана башка категориялардын көрүнүштөрү тууралуу «Диалоговое сознание в поэзии Казахстана конца XX века начала XXI веков», Зинаида Поляктын казакстандык жазуучу И.Щеголихиндин чыгармачылыгындагы шилтеме түшүнүгү, 315 беттик романда кездешкен 300дөн ашуун тарыхый даректер менен документтер, цитаталарга талдоо жасаган «Цитата в поэтике автобиографической прозы» (№11), өткөн кылымдын сексенинчи жылдары өмүрдөн өткөн сынчы Тамара Мадзигондун акын Павел Васильевдин поэзиялык туундулары уйкаштык, муун, образ маселелери жөнүндө «Поэзия могучее цветенье» (Макаланы басмага даярдаган адабияттаануучу илимпоз В.В.Савельева), Семейдеги Достоевский мемориалдык музейинин илимий кызматкери Айжан Аманжолдун жазуучу Дулат Исабековдун чыгарманы которуудагы

тажрыйбасы, кээ бир түшүнүктөрдү которуудагы жагдайлар тууралуу «Некоторые особенности перевода «Белых ночей» Ф. Достоевского на казахский язык» (№12) деген адабий изилдөөсү менен көркөм сын макалалары текстти жаңыча талдоо тереңдиги менен аларды так далилдер менен тастыктай алгандыгы, кесипкөй ой айта алгандыгы менен маанилүү. Аталган эмгектердин бардыгы журналдын «Критика» рубрикасы менен жарыялангандыгын айта кетүү керек. Бул фактылар сын проблемасынын орус тилиндеги адабий журналда системалуу түрдө жарыялангандыгын көрсөтөт. Ал эми бул эмгектерде адабий сын жанрынын талаптары эске алынып, чыгарма жөнүндөгү ой-пикирлер кургак баяндоо менен чектелбестен, илимий теориялык талдоолорго кеңири жол ачкан.

Адабияттын алгачкы кездеринде гидей чыгарманын мазмунун кайталап баяндаган сын макалалар да али арбын. Жазуучунун сөзүнүн фонуна, адабиятка кайсы теманы алып келгендигине, каармандары кимдер, алардын жашоо максаттары кандай, азыркы каармандардын аң-сезиминде кандай психологиялык кубулуштар болуп жатканын карабаса, анда андай сындын салмагы барбы? Биз үчүн автор менен теңтайлашуу аздык кылат, көркөм текстти интеллектуалдык окуу, чечмелөө, талдоо, баалоо гана адабий сындын сапатын жогорулатат. Сүрөтчүнүн чеберчилиги менен чеберчиликтин сырын, стилдик өзгөчөлүгүн ачыктоо бүгүнкү искусство таануунун негизги милдети эмес беле?

Ушул көз караштан алганда «Казак адабияты» гезитинин кызматкерлери жаш да болсо билимдүүлүгү, эки жакты караштырып изденген аракетчилдиги менен таанылып жүргөн А. Байбол, Б. Турсынбайулы, А. Нусуп, Р. Сейлхан кызы, К. Симадилдердин келечегинен көптү үмүттөндүрөт деп ойлойбуз. Алардын «Казак адабияты» өңдүү адабий басмада үзгүлтүксүз иштеп, калемдерин калыптандырып, адабий процесске системалуу түрдө катышып, кесиптик билимдерин өркүндөтүп, тайманбас ойлорун айтууга аракет кылып жатышканы кубандырат. Бул жаштардын көркөм чыгарманы талдоону дүйнөлүк адабияттагы жаңылыктар жана тенденциялар менен шайкеш келтирүүгө жана координациялоого умтулуусу кубаттоого арзыйт. Бирок, дагы эле кесиптик билим жана тажрыйба жетишсиз.

Кечеги сынчылар Т. Токбергенов, А. Сулейменов, З. Сериккалиев, С. Жумабеков, А. Егеубаев, Б. Ыбрайым, А. Бөпежан, А. Мендеке, ж.б, «Казак адабияты», «Жылдыз», «Жалын» журналдарынын сын бөлүмдөрүндө көп жылдар бою иштеп, кесипкөй сынга өз салымдарын кошушкан. Дегеле ошол жылдары адабиятка таанылгысы келген жаштар алгач адабий сынга абдан ынтызар болуп, устаттыкка жетишкен. «Жаш сынчы бөлүмдөрү» көптөгөн сынчыларды,

жазуучуларды тарбиялап, калыптандырды. Бир эле мисал 1972-жылы «Адабий-көркөм сын жөнүндө» сөз болгондон кийин «Жазуучу» басмасынан 70тен ашык сын китептери менен «Мезгил жана калемгер» адабий сериясы менен 7 томдук жыйнак жарык көргөнүн белгилеп кетер элек. Ал эми бүгүнкү күндө ошол эле профессионалдык деңгээлде калыптанган, толук тажрыйбасы бар сынчыларыбыз жокко эсе болуп турат. Өкүнүчтүү. Сындын оор жүгүн көтөрүүгө аракет кылган "Сын" журналы – да бир нече жылдан бери ачылып-жабылып, жок болуп кетүү алдында турат. «Сын» журналы үзгүлтүксүз иштей турган болсо, адабиятка жаңы кадам таштаган бул жаш окумуштуулардын, сынчылардын кесипкөйлүгүнүн туу чокусу, калемдеринин чеби, мектеби болмок. "Сын" журналы- аны алып барууга моралдык укугу бар басылма. Жакшы чыгарма болушу мүмкүн, бирок аны көрсөтө турган жогорку деңгээлдеги интеллектуалдык сын жок. Натыйжада адабий талкууга чакырган проблемалуу макалалар, терең теориялык талдоолор, жогорку профессионалдуу маектер дээрлик жокко эсе. Андыктан, келечекте улуттук руханиятка, адабиятка, өзгөчө адабий сын жанрына үзгүлтүксүз кызмат кылган басылмалардагы сын бөлүмдөрүн жандандырып, аларга камкордук көрүп, жаштардын чыгармачылык шарттарын социалдык-экономикалык абалын жакшыртууга көңүл буруусу талап кылуу максатка ылайыктуу болот. Анткени, сындын толукталып, кеңейиши коомдук-адабий атмосферага, окурмандардын активдүүлүгүнө түздөн-түз байланыштуу.

Сындын интеллектуалдык деңгээлин көтөрүү, чыгарманын идеясын жана автордун сөздөрүн так аналитикалык интерпретациялоону иштеп чыгуу, сындын илимий деңгээлин жана теориялык талдоо тажрыйбасын кеңири колдонуу максатка ылайыктуу.

Бул жагынан бизге жаркын жол көрсөткөн М.Ауэзов «Адабият жөнүндө» деген докладында: «...адабияттын өсүү проблемасын тереңдеп талдап, илимий анализге кенен орун берип чечмелеген бир дагы изилдөөнү көрө албай келебиз... Ушуга байланыштуу, өнүмдүү жана пландуу түрдө чара көрө турган нерсе барбы? Бар, бирок аз. Ушуга жаш кадрларды, илимпоздорду тартышыбыз керек... жазуучулар терең илимий сынга муктажбыз. Күндө муктажбыз... Ушуну менен, бизде жок сындын ордун толтуралы. Мурунку Белинскийден башталган улуу сынчылардын баарынын эмгек тажрыйбасына карасак, алардын бийик илим жаратуусуна себепчи болгон улуу сын макалаларынын тең жарымы жетишкендикти айтуу эмес, кемчилик менен катаны жакшылап көрсөтүү аркылуу пайдалуу болгондорун эске туталы»,- деген. Мына, мындан бир кылым мурда айтылган ойлор, адабий сынга керектүү талаптар, шарттар али аткарылбай келет. Натыйжада, учурдун талабына ылайык

интеллектуалдык деңгээли жогору, илимий аналитикалык талдоочу, ийгилик менен кемчиликти ажырата билген компетенттүү, сапаттуу, ак ниет, чынчыл сынчыларга муктаждык азайган жок.

Сын көйгөйү жеке эмес, жалпылап ойлонуу, жардам, колдоону талап кылат. Андай болсо М. Ауэзовдун «Кемчиликти сын оңдойт, көп болуп бириккен ой оңдойт» деген акылмандыгын унутпашыбыз керек.

Көркөм процесс, азыркы адабий сындын абалы эч кимди таң калтырбайт. Соңку жылдары казак адабиятында сын жааты кандай өнүгүп, анын көркөмдүгү, көркөмдүгүн өстүрүү үчүн кандай чаралар көрүлүшү керек деген суроолордун тегерегинде ар түрдүү деңгээлде сунуштар менен пикирлер, уюштуруу иш-чаралары жүргүзүлүүдө.

Бирок, бул адабияттын арасында турган республикабыздагы саналуу адабий басмаларга башчылык кылган чакан коллективдер бүгүнкү күндөгү адабий-көркөм процесстин темпин ээрчите албай жаткандыгы жашыруун эмес. Бул – айтыла айтыла тил тешилген тема. Бирок, адабият бар жерде туура багыт көрсөткөн сын жанрын жандандыруу анын актуалдуулугун көрсөтпөй койбойт.

Өткөн жылы «Казак адабияты» гезитинде жарыяланган адабий сын макалаларга сереп салуу аркылуу байкаганыбыз – адабиятыбыз өлбөй, сыныбыз өчпөй келе жатканы болду. Казак менен бирге кете турган сөз өнөрү өжөрлүк менен өргө карай умтулуп келет. Төрт түлүгү шай дүйнө кайда бар дейсиз, сындын жетишсиздиги да кемчилиги да үзөңгүлөш катар жүрүп келет. Буга мисал – эң биринчи, ушул сынды канткенде өстүрөм деген жанкечтилик менен мээнет кылып келе жаткан «Казак адабияты» газетасы, анын калем акысынын аздыгына ишинин көптүгүнө карабай эмгектенип жүргөн жапжаш кыздар (Карагөз Симадил, Нурайлым Батыр, Айнара Ашан, Маржан Абиш) менен жигиттердин (Алмас Нүсүп, Алибек Байбол) тобу. Казакта «жаш келсе ишке» деп бекер айтпаган сыяктуу. Ушул аз гана жаштардын арты менен адабий сыныбыздын ар түркүн жанрларында (маектер, пикир-талаштар, тегерек столдор, жеке адабий табылгалар, адабий анализдер) макалалар гезиттин атына затын жараштырып адабият ааламын өз алдарынын жетишинче алдыга жылдырып, окурмандын көркөмдүк-эстетикалык көз караштарын калыптандырууга каармандык менен эмгек өтөп келе жатышат.

Былтыркы жылдын чындап эле сынга карата көзү түз болду окшойт. Жыл башында эле курч сындын чыгаан өкүлү – С. Кирабаевдин 90 жылдык мааракесине карата «Өсөр адабиятка өткүр сын керек» (17.03.2017) башкы бетинде жарык көргөн Нурайым Баатырдын адабиятыбыздын аксакалы, көрүнүктүү сынчы, академик

Серик Кирабаев менен азыркы сындын орчундуу маселелерин талкууга алган маеги менен башталды. Газеттин «Тулга» тиркемесинде берген маегинде Серик агайыбыз акын-жазуучуларга, бүгүнкү сындын сапатын көтөрүү үчүн келечек жаштарга үлгү болсун деп кесипкөй сынчылардын сын макалаларын мезгил-мезгили менен жарыялоого кеңеш берет.

"Тулганын" 2017-жылдагы №41 саны тирүү кезинде эле "Жарандыктын формуласы" аталган коомдук жана мамлекеттик ишмер, көрүнүктүү сынчы Сагат Ашымбаевдин чыгармачылыгына арналды. Адабиятыбыздын атактуу инсандарынын сынчы Сагат тууралуу айткан сөздөрү, берген баалары ар бир бетинде ар башка болуп, каармандын табиятын ар тараптан ачып турду. Айрыкча, жазуучу Төлөн Абдиков: "Эрдик тентек мүнөз эмес, ал турмуштук принциптен, чынчылдыктан, жоопкерчиликтен турат. Мунун баары Сагаттын жан дүйнөсүндө болгон. Бетке айткан катуу сынды да, жөндүү сынды да жазган, олуттуу жана терең талдоодон турган сындарын да жазды. Мен өзүм ага таарынып, "бул ашыкча болду" деген адамды көргөн жокмун. Себеби, кимди сындабасын, ал кишиге болгон берилгендиги, каалоосу сезилип турду. «Адабиятты жеке максатта пайдалануу, башкача айтканда, жек көргөндү сындап, «керек» адамды мактоо анын табиятына туура келбейт» деп айтуусу Сагат Ашымбаевдин тарыхтагы орду менен ролуна берилген жогорку баа болду десек болот.

Жазуучу Магира Козахметованын "Сындын максаты – ийгиликтүү чыгарма" деген рецензиясында С.Ашымбаевдин сын ой-пикирлеринин терендиги, адабий-эстетикалык билиминин бийиктиги, көркөм агымдардан көптөгөн илимий маалыматтарды бергендиги, дүйнөлүк адабиятта жалпы эле адабият тарыхынын жана сындын жанрдык табияты, анын адабият категориялары боюнча билими тууралуу сөз кылган. М. Кожахметованын талдоолору өз доорундагы көркөм чыгармалардын, айрым жазуучулардын ар бир изденүүсүнө кайдыгер карабаган сынчынын мекенчилдигин, берилгендигин, чексиз сүйүүсүн көрсөтөт. Казак адабиятынын таланттуу инсандарын таануу жана элге тартуулоодогу тынымсыз изденүүсүн өзүнүн сын табити менен түптөп, аны табиятындагы асылдык, патриоттуулук менен байланыштырган автор С. Ашымбаевдин казак сынынын профессионалдык өнүгүшүнө кошкон зор салымына баа берди.

2017-жылы сындын кыраанына айланган Сайлаубек Жумабектин чыгармачылыгын жакында эле изилдеген Жанкара Дадабайдын «Сын симфониясы жана Сайлаубек» (13.10.17) ошондой эле Кулбек Ергөбектин «Багыты айкын бакыт» (12.05.) чыгармасы тууралуу макаласы жарык көрдү. Учурда сын жанрында ак ниеттүүлүк менен иштеп жаткан Бакыт Сарбалаевдин, Жакыпжан Нургожаевдин («Ар

менен акыйкат сынчысы» (24.11.17) эскерүү очерктери сынчынын деңгээлин көтөргөн нерселер катары кабыл алынды. Залкар сүрөткер Мухтар Ауэзовдун 120 жылдыгы, коомдук ишмер Сауытбек Абдрахмановдун "Өнүгүүнү өчүрбөгөн өнөр", жазуучу Касым Аманжоловдун чыгармачылыгы тууралуу Султан Оразалынын "Менин байтерегим.." аттуу очерки, Миңбай Раштын Ныгмет Габдуллин жөнүндөгү «Сагындым го, каламгер, кайран досум» деген аталыштагы эссе эскерүүлөрү да атап көрсөтүүгө татыктуу чыгармалар. Кайсы жерде ар кандай көз караштагы сын болсо, ошол жерде адабият, окурман, чыгарма, аларга болгон сүйүү бар экенинин далили болушу керек.

Асыресе, өткөн жылды көркүнө чыгарган өткүр сыны менен элди элеңдеткен Эмина Курмангалый кызынын «Талпынып турган тектүү ыр» (24.11.2017), «Биржан салбы, Биржан чалбы?» (13.10.2017.), «Аты жок аңгеме, же болбосо айдын аркы бети» (14.04.2017) деген макалалары адабий сындын али да болсо чогу өчө элек экендигин айгинеледи. Эмина эмнени жазбасын, айтканын көркөм тексттердин конкреттүү мисалдары, так, ырааттуу аргументтер, «1.2.3...» сыяктуу сандар менен санап, өзгөчө курч ой жүгүртүүсү, бүгүнкү көркөм адабияттагы жетишкендиктерди, кемчиликтерди салмактуу сындоосу менен үлгү.

Сынчы өзү акын болгондуктан, акындын чыгармачылык табиятын таанып, көркөм дүйнөгө ээн-эркин кирип, чеберчиликтин сырын терең талдай алган. Ал эми өзүнүн чыгармалары тууралуу калыс, тайманбай пикир айтууга моралдык укугу бар сынчыбыз Эмина сөздү таанып, сөздү билгени кубандырат.

Сынчынын милдети бар-жокту айтып, оңдоп, түзөп, жазуучуга жардам берип, ушундай болсо жакшы болмок деп боорукердик көрсөтүү эмеспи? Сынчынын милдети – калыстыкты айтуу, туура баа берүү, ал эми искусствонун күчү – адамдын жан дүйнөсүн сулуулукка тарбиялоо. Эминанын жүрөктөн чыккан чынчыл сыны эч кимди таарынтпайт, сындаса да авторду эмес, анын чыгармачылыгын, кемчиликтерин сындайт. Сынчы өлкөдөн адеп-ахлакты үлгү катары алып, руханий мейкиндикте түшүнүүнү билдирет. Сөз өнөрү дарт десек, дартка даба сын, чыныгы дос күйдүрүп айтат. Катуу тагдырдан кабары жок, таасирдүү жана сулуу, адамдын рухун көтөргөн, улуттун намысын көтөргөн ыйык сөзү жок, муун өстүргөн адеп-ахлагы жок өнөр кимге керек?

Дегеле сында аздыр-көптүр ой-пикир айтуу мыйзам-ченемдүү көрүнүш, тескерисинче, ар кандай ой-пикирлер, пикир келишпестиктер болгондо көркөм чыгарманын табияты ар тараптуу ачылбайбы?

Жакшы китеп чыкса да, жаман кино чыкса деле көңүл бурбай, жакшы-жаман жагын айтпай, тайсалдап жаткан учурда Эминадай тайманбас сынчылардын бар экенине сүйүнбөйбүзбү? Өлүү жымжырттыктан да акылыбызды титиреткен сынды сагынбаган казак барбы? Адабий тарыхты, тил илимин, сөз өнөрүнүн поэтикалык дүйнөсүн жакшы билген, ар бир сөздүн баркын билген, сындарында алардын көркөмдүк ишмердүүлүгүн түшүнө билген таланттуу эжебизге ырахматтан башка эмне дейбиз? Ар бир сынчы жок дегенде ушул инсан сыяктуу адабий процесске активдүү катышып, өзүнүн жеке сын көз карашын айтса, сыныбыз да сабаттуу, жемиштүү болмок. Наполеондун «Когда народы перестают жаловаться они перестают мыслить...» деген сөзү дал ушул сынга арналган. Адамзаттын тагдырына, муундардын келечегине байланыштуу кандай гана тармакта болбосун кемчиликтерге көз жумуп, аларга сын көз караш менен мамиле кылбоо руханий сенектүүлүккө алып келери табигый мыйзам. Рухий турмушту жандандырууга биздин кайдыгер мамилебиз чындыгында сынга арзыбайт. Жалпы улуттук духтун баалуулуктары тууралуу талкуулар жеке презентациядан да кооз, сабатсыздык, терс мамиле, сынды кабыл албоо сыяктуу терс көрүнүштөр жайылууда. Бул, албетте, маданиятыбыздын чабалдыгы, адистердин өз ишине кайдыгерлиги, жоопкерсиздиги.

Маселен, Несипбек Даутайулынын чыгармачылыгына байланыштуу үч макаланын ичинде Эмина Курмангалый кызынын «Аты жок аңгеме, же болбосо айдын аркы бети» сын макаласы да бар. Ал – карапайым окурман байкабаган жердеги сулуулукту көрө билген, аны баалап, айта билген компетенттүү сынчы.

Н.Даутайулынын повесттеринде сулуулук, сүрөткерлик, чеберчилик, чындык, профессионалдык маселелери талданып, чыгармачылыгына изилдөө жүргүзүлөт. Анын өзгөчөлүгү менен ага байланыштуу маселелер көңүл сыртында калбайт. Адабий чөйрөгө таанымал, белгилүү сүрөткердин сөз колдонуудагы шалаакылыгы, бирөөнүн паспортуна айланган сөздү, көркөм деталдарды билип туруп колдонуусу сыяктуу нерселерди байкап, тайманбай сындайт.

2017-жылдын адабий сынында кооз ойлору, жаңы формалык изденүүлөрү менен таанылган дагы бир таланттуу сынчы – Маржан Абиш болду. Сындагы жаңы ысым Маржан республикабыздагы белгилүү адабий журналдарга («Үркөр», «Жамбыл», «Адирна», «Жулдыз») «Адилетсиз баа же көркөмдүк» деген макаласында (05.05.2017.205-ж. каралат) алардагы чыгармачылык изденүүлөргө баа берди. Ар бир адабий басылмадагы рубрикалардын санын, аларда жарык көргөн туундуларды талдап, жаш сынчы сын макалалардын аз жазылгандыгын, бул жагынан уюштуруу иштериндеги кемчилик-

терди, көбүнчө даяр прозалык, поэзиялык чыгармаларды чыгарууга ыктаганын, бир романды жылдар бою басып чыгаруу, көп өтпөй эле бир басылмада жарыяланган макалаларды башка басылмаларга жарыялоого нааразычылыгын билдирип, кайра басылып жаткан авторлордун этикага жатпаган жоруктарын кескин сынга алды.

Адатта адабий журналдар жаңы чыгарманын эң кызыктуу жерин гана басып чыгарып, окурманды кызыктырып, ошол китеп менен жолугушууну уюштурууга үндөп, окурманды бүгүнкү турмушка мүмкүн болушунча даяр болуу үчүн өздөрүнүн тайманбас сунуштары жөнүндө ойлонууга түртөт.

Маржан Абиштин "Үчтөн баштадык" (14.07.2017, 556 жолу көрүлдү) формасы, жазуу стили, түрдүү сын каттары окурмандын көңүлүн бурат. Жазуучулардын дарегине айтылган сындар олуттуу, бирок катаал эмес, боорукер. Замандаштардын ортосундагы зыянсыз сындар жазуучуну жана анын шакирттерин ойго салат. Эпистолярдык жанрдык стилге мүнөздүү, аз сөзгө көп маани берген назик сынчынын изденүүчүлүгүн, чыгарманы өзгөртүүгө жанр жана анын стилин тактоого болгон өжөрлүгүн көрсөтүп турат.

Окуп көрөлү: «Сиз – акынсыз! «Сиздин «Мөлтилиңиз» тууралуу айтылуучу сөздүн маңызы адам тажатарлык. Жагымдуу пикирге караганда жагымсызы көппү деп отурам. Мейли «чечинген суудан тайманбас». Барбай жүргөн тобокелби?! ... «Мөлтилиңиз» камтыган 7 аңгеме, 1 баян жөнүндө) бычактын кырынан да жука жыйнак, чынымды айтсам көзгө басар көп дүйнө көрө албадым. Эл кыссасы «Ансар калпадан» башталган китеп тажатма десем, ашыкча болор, ошентсе да таштап туруп кетүүгө мажбурлайт. Жазганыңызда да, темаңыз да, баяндооңузда да жаңылык жок». Мына сага! Кандай кайрат, как чокуга коюп калгандай эле. Автордун жүрөгү тоодой экен деп таң каласың. Аз сөзгө оор сын батырган автордун амбициясы окурманды шыктандырат. Андан ары окуп көрөлү: «...Сиздин ордуңузда болсом, мазмундагы беш аңгемени («Ансар калпа», «Бөйрөк менен талап», «Жумуш тапкан аял», «Тоо башындагы кардын деми», «Самуруктун зары») жыйнакка таптакыр кошпос элем. Буларды көркөм чыгармадан көрө эскерүү-эссеге көбүрөөк окшотсо болот, «тишке илешерлик» чыгарма катары кабыл алдым. Аталган чыгармаларыңызда очок бар от жок. «Мөлтил» жазуучулук жөндөмүңүздү толук көрсөтө албаган китеп»,- деп жыйынтыктайт. Мазмунун кайра айтуу эмес, жүйөлүү жыйынтык бар, «туура бийде тууган жок, туугандуу бийде ыйман жок» сындалган. Сынчы албетте, көзү ачык эмес, бирок ачуу сын авторду курчутуп, чеберчилигин чыңдоого себепчи болору аныk. Кийин сындан өткөн жазуучунун бир жарышта биринчи орунду алганын угуп сүйүнүп калдык.

Окурмандар макаладан башка авторлордун – Канат Тилеухандын "Караштын аңгемелерин" жана Канат Абилхайырдын "Коңшунун кызын" сынга алганын окуса өкүнбөйт. Сынга жаңы келген автордун айтары бар, өз ой-пикири, сын көз карашы, стили башкача, келечектүү сынчы. Келечектен көптү үмүттөндүргөн сынчы, адабий басылмада жүрүп тажрыйба жыйнаса, билим жыйнаса, өзүн кесипкөй сынчылыкка дайындаса «туура бий» болуп чыга келер эле.

Өткөн жылдын актуалдуу маселелеринин бири — мектептерде жана жогорку окуу жайларында казак адабиятын окутуу маселеси болуп, ал адабий басмаларда кеңири талкууланып, ага Казакстан Жазуучулар союзунун 300дөн ашык жазуучулары катышып, депутат Бекболат Тилеухандын катышуусу менен өткөрүлдү. Окуу китеби жок адабият — жоголгон адабият. Азыркы балдарга туура окутулбаган адабият кайда баратат? «Казак адабияты» гезитинин тилчиси Карагөз Симадилдин даярдоосу менен жарыяланган «Ар-намыс илими, же адабият билими тууралуу» деген (24.02.2017.1354 көрүлдү) жыл бою макалалардын ичинде эң көп окулган макала ушул экен. Республиканын бир канча ЖОЖунун профессор, окумуштуулары (Ж. Дадабаев, А. Ысымакова, С. Эржанова, Ж. Даулетбекова) катышкан пикир талкууда «казак адабияты», «казак тили», «филология» тармактарында илим иретинде жогору жана жогорку билим менен кийинки билим берүүчү адистиктеринин тизмесине кирбей калышы, ушул адистеги бакалавр программасын толук бүтүргөн студент бул адис эмес, «Тил илиминин бакалавры» деп аталганы жөнүндөгү пикир - талашка адистер кызуу аралашып, өз тажрыйбалары менен бөлүшкөн. Казак тилиндеги адабиятты келечек муунга үйрөтпөй, улуттук баалуулуктардан ажырап, эртеңки окурмандар улуттун тамырына балта чаап, өлкөнүн келечегин ойлогон ар бир казак, ар бир интеллигенция, мамлекет анын улуту, анын муунунун ага көңүл бурбай калышы олуттуу жана актуалдуу маселе.

Эреже катары, адабияттаануу менен сын илими ар дайым бири-бирин толуктап, бүтүндөй көркөм адабиятты изилдөө объектисине алат. Адабияттаануучулар айрым жазуучулардын чыгармачылыгына илимий-теориялык талдоолорду жана адабияттагы жаңы багыттарды, адабий мейкиндиктеги тема, идея, образ, стилдик өзгөчөлүктөр жана поэтиканы тандап алса, сынчылар чыгармачылык портрет менен гана чектелүүдө. Ырас, акыркы жылдары юбилей ээлерине арналып жазылган макалаларды сын категориясына кошуп койгонбуз.

Аманхан Алимдин Куандык Түмөнбаевдин чыгармачылыгы тууралуу жазган «Өмүр сыры, же болбосо коенчук темасына калем таштаган жазуучу Куандык Түмөнбайдын үч аңгемеси» деген макаласы «туурасын айтып тууганына жакпаганы» алда канча

утумдуу болор эле. Аманхан талдаган «Адам» повестинде жазуучунун замандын жамандыгын, ыпластыгын, өзгөчө энелик сезимин жат каармандар менен сүрөттөө ышкысын даңктагандын ордуна, «Эне» деген ыйык түшүнүккө карама-каршы келген жапайы сөздөр колдонулган, жазуучунун чыгармаларын мактагандын ордуна туура сын менен ойлорун жазса туура болмок. Же мындай эмгектер изилдөөнүн предмети болбошу керек эле. Тескерисинче, "дос күйдүрүп айтат, душман сүйдүрүп айтат" беле?

Сын жанрынын татаал түрү – проблемалык макалалар. Азыркы казак адабиятынын актуалдуу проблемаларынын бири болгон китеп чыгаруу, анын тиражы, пропагандасы, сапаты тууралуу проблемалуу макаланын автору – көрүнүктүү окумуштуу, басмаканачы Шериаздан Елеукенов. Анын "Жазуучунун чыгармасы элге жетпесе..." (10.02.17) деген макаласында учурда республикада басма, полиграфия, китеп соодасы маселелери күн тартибинен таптакыр алынып салынганын, ал жөнүндө эч кандай сөз жок экендигин, аны чечүүгө тийиш министрлиги жада калса агенттиги да жок экендигин билдирген. Руханий кайра жаралуу болбой жатканын кескин сынга алса, Исраил Сапарбайдын «Ичте пикир өлгөнчө...» (30.03.17) деген макаласында эгемендүүлүк тушундагы жардылык, калемгерлердин тагдырындагы кыйынчылыктар, көркөм сөздүн кудуретинин төмөндөшү окурмандан айрылуу, руханий демөөрчү калктан ажыроо, ж.б. сыяктуу бүгүнкү күндүн кескин маселелери, адабий процесстеги өзөктүү көйгөйлөр сөз болот.

Адабий басылмалардын бири – А.Кемелбаеванын "Жылдыз" журналында жарык көргөн "Аманатка адалдык" К. Бегмановдун «Этнографиялык аңгеме» китеби жөнүндөгү макаласы, Ж.Дадебаевдин «Зейнолла Кабдоловдун романдары», Б. Сарбалаевдин «Жүрөктүн сөзү – өмүрдүн өзү». Ө. Кажымгалиевдин «Кемел» деген романы тууралуу, Айгүл Ысымакованын «Улуу көч тууралуу роман» аттуу макалаларында да бүгүнкү адабий сын, адабияттаануу маселелери тууралуу сөз болгон. «Акыйкат», «Жалын», «Жамбыл», «Простор» журналдарында да бүгүнкү адабият маселелерине арналган макалалар жарыяланып турат.

Азыркы адабий-көркөм сындын эстетикалык, тарбиялык касиетине, теориялык концепциясына таянып, таланттарды чындап таанып, таза сын, калыс пикир, боорукер ой, аларды таап да, тарбиялай да алат. Эң негизгиси – адабий чыгарманын сулуулугун, анын авторунун талантын, кесипкөйлүгүн так аныктоочу жогорку билим менен көркөм табит, адилеттүүлүк, адабият алдындагы тазалык, жоопкерчиликтүү сын керек. Жазуучунун кайрагы – сынчы.

Колдонулган адабияттар:

1. Сыздыкова, Р. Бул бүттү. Кадыргали бий Косымулы жана анын жылнамалар жыйнагы (Алматы «Казак университет», 1991. - 272 б. 105 б.)
2. Сыздыкова, Р. Казак адабий тилинин тарыхы (XX-XX кылымдар)» (Алматы. «Эне тил» 1993-320, 42-б.)
3. Мырзахметулы, М. «Туркистан Тараз арасы...» Астана: Билге. 2002-432 с.179 б.).
4. Сыздыкова, Р. «Казак адабий тилинин тарыхы (XX-XX кылымдар)» (Алматы. «Эне тил» 1993-320, 42-б.)
5. Нуржекеулы, Б. «Жүз биринчи». Жыйнак (Китеп. Алматы. «Жалын» баспасы. 2005. 320 б. 15 б.)
6. Алмухаметов, А. «Тарыхтан сыр». «Туркстан» газетасы. 22.06.2007. 3-бет).
7. Мырзахметовы, М. — «Каармандарды алмаштыруунун сыры эмнеде?». («Алтын Орда» газетасы, 2007-жыл, 7-ноябрь, 4-бет)
8. Абдиманулы, О. «Жаш казак» газетасы. 4 май 2008 жыл. 3-бет).
9. «Маданий-философиялык энциклопедиялык сөздүк»
10. Ахметов, З. «Кишилик китеби жөнүндө» («Ана тили» гезити. 07.12.2000).
11. Егеубаев, А. «Байыркы доордогу казак адабиятынын көркөмдүк системасы». (Алматы. 1999-ж. 204-б.-5-б.)
12. Энсеген уулу Т. «Байыркы түрк эстеликтеринин көркөмдүк системасы» (2007. 6-б)
13. Жумабекулы С. «А.Сулейменов сынчы». («Алматы акшамы», 1992, 29-декабрь, 3-бет).
14. Садуакасулы С. «Адабий аңгемелер». («Эмгекчил казак», 1927, 15-16-февраль).
15. Жумабаев М. Чыгармалар 2-3-том. (Алматы, Билим. 1989, - 400 б. 16 бет).
16. Ашымбаев, С. «Чындыкка болгон сүйүү»: Сын макалалар, портреттер, очерктер. - Алматы Жазуучу, 1993.-. 4-15-б., 5-41-б.

ЭГЕМЕНДИК МЕЗГИЛИНДЕГИ ДҮЙНӨ ЖАНА ТҮРК ЭЛДЕРИНИН АДАБИЯТТАРЫНЫН КАЗАК ТИЛИНЕ КОТОРУЛУШУ

Мусалы Лейла Жуматай кызы[1]

Көркөм котормо – эл менен элдин, адабият менен адабияттын, маданият менен маданияттын ортосундагы чек араны, тосмолорду жок кылган руханий көпүрө, адамзаттын жалпы адабий мурасын ачып берген кайталангыс сөз өнөрү. Көркөм котормо адабий байланыштын өзгөчө түрү болуп саналат. Котормону котормотаануу илими, ал эми адабий мамилелерди адабий компаративистика илими изилдейт.

Казак адабиятынын тарыхында көркөм котормонун өз орду бар, дүйнөлүк адабияттын көптөгөн чыгармалары казак тилине которулган. Эң оболу казактын көркөм котормолорунун тарыхына токтоло кетели. Казак көркөм котормосунун тарыхы жана тажрыйбасы өзүнүн тарыхы бар казак адабиятынын бүтүндөй бир руханий тармагы болуп калды. Көркөм котормонун бул тармагынын негиздөөчүсү казактын гений акыны Абай Кунанбай уулу экени белгилүү. А. Кунанбай уулунун чыгармачылыгынын чоң тармагынын бири — анын көркөм котормолору. Абай акын дүйнөлүк адабияттын жана орус адабиятынын көрүнүктүү чыгармаларын казак окурмандарына биринчи жеткирген акын десек аша чапкандык болбос. Абай Ф. Шиллердин, А. Пушкин, М. Бунин, М. Лермонтовдун чыгармаларын эркин которуп, казак элине жеткирүүгө ыңгайлаштырган. Абайдын котормолору поэзиялык котормонун теориясы менен практикасы калыптана элек кезде жасалганы менен мыкты котормолордун катарына кирет. Себеби, поэтикалык котормонун оригиналдуулугу – анын сөзмө-сөз эмес, мүмкүн болушунча эркин болушунда жана негизинен автордун духун, идеясын чагылдырганында. Буга жаркын мисал катары улуу немец акыны Гётеден М.Лермонтов аркылуу казак тилине которгон Абайдын «Түнкү жүргүнчүнүн ыры» аттуу

---

[1] филология илимдеринин кандидаты, Аль-Фараби атындагы Казак улуттук университетинин профессору.

лирикалык поэмасын алсак болот. Абайдын котормосу – оригиналдуу, Гётенин жогорку акындык чеберчилигин, идеясын бере алган. Окурмандарга оңой түшүнүктүү болсун деген максатта маанайды да, табияттын көрүнүшүн да бир эле учурда чагылдырган. Ошондой эле А.Пушкиндин «Евгений Онегин» поэмасынын котормосунан «Татьянанын кырдагы ыры» деген үзүндү котормодогу прагматикалык адаптациянын үлгүсү катары казак көркөм котормо тарыхында өзүнүн ордун ээлейт. Абайдын котормочулук салты азыр өзгөчө изилдөө объектисине айланып, ар тараптуу каралып жатат. Кийинчерээк Турагул Кунанбай уулу, Шакарим Кудайберди уулу Абайдын котормо мектебинин натыйжасында котормочулукка жигердүү киришкен.

Казак адабиятынын тарыхында XIX кылымдын экинчи жарымындагы агартуу ишмерлери Ыбырай Алтынсарин, Ч.иВалихановдор да адабиятка салым кошкон. Ыбырай Алтынсарин орус адабиятынан тарбиялык маанидеги аңгемелерди казак тилине которгон, орусча-казакча сөздүк түзгөн. Ч.Валиханов казак адабиятынын нускаларын чогултуп, басып чыгаруу менен бирге көркөм котормосун да жараткан. Ал кыргыз элинин «Манас» эпосунун бир эпизодун орус тилине которуп, басып чыгарып, анын дүйнөгө таанылышына салым кошкон. Ч. Валиханов Батыштын классикалык адабиятын да жакшы билген.

1870-жылдардан кийинки мезгилди казак көркөм салтынын калыптануу мезгили деп атоого болот. Бул жылдары казак оозеки адабиятынын үлгүлөрү жыйналып, ошол кездеги орустун кадырбарктуу басылмаларында басылса, орус акын-жазуучуларынын чыгармаларынын алгачкы котормолору «Дала Валиети», «Казак» гезиттеринде жарык көргөн. Батыш жана орус адабиятынан которулган чыгармалардын фрагменттери «Таң» журналына жарыяланган.

Ошентип, казак көркөм котормосунун фундаменти совет бийлигинин жылдарында толук калыптанып өнүккөн. XX кылымдын 30-жылдарынан баштап адабий чыгармаларга өзгөчө көңүл бурулуп, алар системалуу түрдө которула баштаган. Советтик Социалисттик Республикалар Союзунун биринчи съездинде көркөм котормо боюнча атайын токтом кабыл алынып, көркөм котормо иши колго алынган.

Казакстанда көркөм котормонун калыптанып, айрыкча акын-жазуучулар коому белсене аралашты. Казак акын-жазуучулары өз чыгармачылыгы менен катар дүйнөлүк адабияттын, орус адабиятынын эң таанымал, көрүнүктүү туундуларын которуу ишине аянбай ат салышты, ушундайча, казак адабиятынын чек арасын кеңейтип, мазмунун байытып, адабий-руханий байланыштарды күчөттү. Казак көркөм котормо тарыхынын алгачкы мезгилинде М. Ауэзов, И. Жансүгиров, Г. Мусирепов ж.б. классиктер да аралашкан. Ошондой эле

Т. Нуртазин, Б. Кенжебаев, К. Сагиндыков, К. Шарипов, М. Давитбаев, С. Талжанов, К. Тайшиков ж.б. жазуучу-котормочулардын чыгармачылыгы өнүккөн. Кийин Г. Орманов, К. Бекхожин, К. Шангытбаев, М. Макатаев, Г. Хайырбеков, С. Мауленов, М. Алимбаев, А. Нилибаевдер Т. Жароков, А. Тажыбаев, А. Жумагалиев, А. И. Мамбетов ж.б. кошулуп, котормочулук менен алектенген. Кийин профессионал котормочулардын ичинен А. Сатыбалдиев, А. Жумабаев, Ж. Жазуучулар Ж. Ысмагулов, Н. Сыздыков, Г. Ахмедов, А. Ахметов, К. Юсупов, А. Тажуитов, Г. Муканов ж.б. кошулган.

Казак адабиятынын котормосу совет доорунда пландуу түрдө башталып, жакшы натыйжаларга жетишкен, бирок котормонун сапаты, канчалык деңгээлде жакшы которулганы эске алынган эмес. Айрым сын макалалар жарык көргөнү менен котормонун көркөм деңгээли, мазмундук ыраатуулугу, котормочулук сапаты атайын изилденген жок. Бул мезгилде казак адабий чыгармаларын орус жана башка тилдерге которуу маселеси да көтөрүлгөн. 1939-жылы болуп өткөн партиянын съездинде улуттук республикалардын акын-жазуучуларын котормо аркылуу таанытуу зарылдыгын белгилеген. Бул темада улуттук адабияттын өнүгүшүндө көркөм котормонун орду чоң экендиги М. Ауэзов биргелешип даярдаган баяндамасында сөз болгон. С. Муканов казак жазуучуларынын 2-съездинде казакча котормо тууралуу пикирин билдирген. 1934-жылы Казак обкомунун катчысы Л.И.Мирзоян казак жазуучулары менен болгон жолугушууда орус адабиятын казак тилине, казак адабиятын орус тилине которуу керек деп айткан. Бул жылдардын ичинде автор менен котормочунун, көпчүлүк казак жазуучуларынын жана башка эл жазуучуларынын ортосундагы байланыш күч алды. Алсак, М. Ауэзов менен Л. Соболев, И. Жансүгиров менен В. Рождественский, С. Муканов менен Н. Сидоренко биргелешкен котормолордун натыйжасында чыгармачылык ийгиликке жетишкен.

Элдердин адабияты бири-бирин байытып, бири-бирине таасирин тийгизип, өнүгө баштаган. Экинчи дүйнөлүк согуш учурунда котормо иши бир аз токтоп, согуштан кийин кайра жанданган. Бул жылдардан бери казак көркөм котормосу бардык жанрларда өнүгүп, котормо жөнүндөгү сындар талкууланып, изилденип келет.

XX кылымдын ортосунан тартып Казакстанда котормо иши жандана баштаган. Котормочулукка адистешкен жазуучулар пайда болуп, коңшу республикалардын адабияты менен тыгыз байланыш түзүлдү. Ар кандай адабий жанрдагы котормолор жасала баштады. Ырас, кээ бир котормолордун сапаты начар болгону менен, жалпысынан котормо иши башталып, 1970 – 1985-жылдар аралыгында ал тез өнүгүп, жакшы жолго коюлган. «Достук китепканасы» сериясы,

дүйнөлүк адабияттын котормосу «Чет элдик проза» сериялары басма ишинде пайда болуп, котормолор жарыкка чыкты. Маселен, дүйнөлүк драматургиядан Эсхилдин трагедиясы биринчи жолу 1975-жылы А.Нилибаев тарабынан казак тилине которулган. Котормо 2009-жылы котормочунун эскертүүлөрү менен бирге "Антик драматургия" китебинде кайрадан басылып чыккан. XX кылымда дүйнөлүк адабияттын классиктери казак тилине негизинен орус тилинен которулган. Албетте, котормо аркылуу жасалган бул котормолор казак тилине кошкон чоң салым, алар казакча котормонун негизин түзөт, бирок түпнускадан түз берилбегендиктен түпнускага толук дал келбей калышы мүмкүн.

Ошону менен бирге республикалык басмалардан тышкары илим тармагында бир катар китептер, илимий эмгектер жарык көргөн. Буга чейинки көркөм котормолор кайрадан басылып чыкты. Бул жылдары көптөгөн таланттуу жазуучулардын катышуусу менен көркөмдүк сапаты жогору котормолор жасалган. Котормо боюнча илимий эмгектердин адабий басма сөздө тез-тез жарыяланышы котормо ишин теориялык жана практикалык жактан жакшыртууга мүмкүндүк берди. М.Ауэзов баштаган бул салтты А. Сатыбалдиев, Т. Алимкулов, М. Алимбаев ж.б. ийгиликтүү улантты.

Таланттуу сынчы С. Ашымбаев: "Бүгүнкү котормо – мурда бири-бирин тааныбаган, көрбөгөн адамдарды таанытып, табыштырган көркөм ойдун алтын көпүрөсү" деп жыйынтыктайт. Көркөм котормонун тынымсыз өнүгүшү аркылуу улуттук адабият дүйнөлүк алдыңкы чыгармалар, классикалык жаңы чыгармалар менен байып жатат. Бул көрүнүш казак маданиятына да келген. Бул мезгилде казак акын-жазуучулары көркөм котормочулукка активдүү катышкан. М. Ауэзов жалгыз Шекспирдин, Тургеневдин, Л. Толстойдун, Н. Гоголдун жана орустун белгилүү драматургдарынын пъесаларын которгон. Ал тургай илимий которууга да кийлигишкен. Б. Майлин, И. Жансүгүров, А. Байтурсынов, А. Бокейханов, К. Кемеңгерулы, М. Жумабаев, М. Дулатов, Ж. Аймауытов, ж.б. көркөм котормого өзгөчө салым кошкон. М. Жумабаев котормо искусствосу жөнүндө мындай дейт: «Чыгарманы башка тилден которуу — бул чыгарманы өзүңдүкү катары кабыл алуу дегендик, ал өзүңдүкү болгондуктан, анын өгөй бала экендигин такыр билгизбешиң керек. Ал үчүн чыгарманын түзүлүшүн эмес, маанисин, рухун которуу зарыл» деген. Котормо ишине Алаш ишмерлери да активдүү катышкан. Алар орус адабиятынын көлөкөсүндө калбай, орус тилинен котормо аркылуу эл окурмандарын дүйнөлүк жана батыш адабиятынын классиктери менен тааныштыруу көздөшкөн. Казак элин европалык адабият менен тааныштыруу процессинин бир рационалдуу белгиси ошол адабияттын дүйнөгө белгилүү мыкты

классикалык чыгармаларын которуу болду. Мындай бекем салт Өзбекстандын, Украинанын көпчүлүк Белоруссия, Грузия, Армения, Азербайжан, Балтика боюндагы республикалардын адабий турмушуна терең киргендиктен, бул өлкөлөрдө адабий котормо жакшы өнүккөн. Казак көркөм котормосу Абай баштаган салттын жакшы улантуучуларынын жаркын жолун көптөн бери жаңылай алган жок. Котормолордун көбү орус тилинен этап-этабы менен жасалган.

Албетте, көркөм котормолордун сапаты жакшы деп айтуу кыйын, көп котормолор саптан сап болуп, негизинен түпнускадан түз эмес, орус тили аркылуу, этап-этабы менен которулуп, адабий көркөм котормолорду түп нуска менен салыштыруу үчүн түпнуска тилин терең түшүнгөн жумушчу же котормочу-редактор болгон эмес. Ошого карабастан котормочулук өнөргө биротоло кайрылып, котормочулук өнөр менен алектенген квалификациялуу котормочулар казак жазуучулары (А. Жумабаев, Ж. Ысмагулов, Н. Сыздыков, Г. Ахмедов, А. Ахметов ж. б.) калыптана баштады.

Маселен, казак котормочуларынын арасында өз орду бар Галым Ахмедовдун котормочулук ишине бир аз токтоло кетели. Журналист-жазуучу котормочулук менен да алектенет. 1992-жылы «Жем боюда» тарыхый романы «Жазучы» басмасынан жарык көргөн. «Өткөн жылдар», «Эски достор», «Алаш – Алаш болгондо» прозалык чыгармаларынын автору. Ал Борис Горбатовдун «Багынбагандар», А.Н.Толстойдун, А. Чеховдун аңгемелери, И. Тургеневдин «Соны сурлеу», «Түтүн» романдары, М. Бубенновдун «Кыран ушкан кула дүзүн» («Орлиная степь»), Т. Сёмушкиндин «Аласталган Алитетин» («Алитет уходит в горы»), К. Фединдин «Алауын» («Большие пожары») жана башка бир катар чыгармаларды казак тилине которгон.

Казак котормочулары каармандардын образын тартууда түп нусканын кооздугун, казак тилинин татаалдыгын саламжалдуу пайдаланышканын көрөбүз. Каармандардын образын так сүрөттөөгө аракет кылышат. Түпнуска сүйлөмдөр түпнускасы боюнча ырааттуу которулбастан, алмаштырылган. Бул сүйлөмдөрдү өтө узун кылбай, казак тилинде окурмандын түшүнүүсүн жеңилдетет. Каармандын жүзүнө байланыштуу окшоштуктар абдан так.

Дегеле котормо түпнускага толук дал келе алабы деген маселе бизди тынчсыздандырууда. Ал эми котормо учурундагы айрым кемчиликтер чыгарманын жалпы структурасына олуттуу зыян келтирбейт. Чет элдик адабий чыгармалардын казак вариантынын тили жеңил жана казак тилдүү окурмандын талабына жооп берет. Жалпысынан Г. Ахмедов котормо улуттук адабиятты байытуучу факторлордун бири экенин айтып, ага чоң жоопкерчилик менен

мамиле кылган. Котормочунун өз сөзү менен айтканда: «Котормо адабият керек, ал жөнүндө талаш жок, биз башка адабияттардын тандалма чыгармаларын гана котормого алабыз. Демек, мындай чыгармаларды которууга жоопкерчиликтүү болушубуз керек эмеспи? Ошол котормолордун арасында классиктердин чыгармалары бар. Аларды көрүнгөн бирөөгө которто бербейбиз да? «Эмне үчүн асыл мурастарды шылуундуктан сактабайбыз?», – деди ал жаман котормолорго каршы.

Түпнускага кызыгуу болмоюнча котормо ийгиликтүү боло албасы түшүнүктүү, котормочу түпнусканы толук түшүнүп, аны оригинал өзүнүн окурманына кандай таасир этсе, ошол абалда жеткире билиши керек, андыктан котормонун окурманы котормодо болушу зарыл, ошол эле абал, башкача айтканда, автордун көз карашын мүмкүн болушунча так жеткирүүгө аракет кылуу керек.

Көркөм котормонун тарыхында түп нускадан түз которуу тажрыйбасы да болгон. Котормочу Медеубай Курманов улуу немец акыны Гётенин атактуу «Фауст» чыгармасын немец тилинен түздөн-түз которгон. Кээ бир тилчилер, жазуучулар бул салтты улантышкан. М. Курманов Гётенин чыгармалары менен катар Гейненин бир тобун, В. Бределдин прозасын, А. Реймген, Э. Ульмер, К. Эрлих, Н. Ванлер ж.б. советтик немец жазуучуларынын чыгармаларын түздөн-түз которгон. Агата Кристини англис тилинен түздөн-түз Адил Ахметов которгон аңгемелери көркөм текстуалдык альтернативалуулугу менен өзгөчөлөнөт. Акас Тажутов А. Кристинин "Премьерди каректоо" повестин англис тилинен которгон. Жазуучу Сайымжан Еркебаев немис жазуучусу Отто Шнайдердин «Иоганн Штраус жана көкжээк көгүлтүр Дунайдагы шаар» аттуу китебин немис тилинен казак тилине которгон. Француз тилинен К. Кабдешев, Г. Муканов, испан тилинен А. Баженов, С. Өтениязов, араб тилинен А. Дербисали, перс тилинен Ө. Күмисбаев, А. Сейитова которгон. Ошондой эле Д. Бериккажы англис тилинен, Д. Көксегенов корей тилинен, Т. Толкын кызы француз тилинен, Б. Батыршаули араб тилинен которгон.

Улуттук тилден түз котормолорсуз которуу көркөм котормонун толук салты болуп саналбайт. Мындай жакшы салт казак көркөм котормосунда улантылбай, эгемендүүлүк алгандан кийин да бул маселеге өзгөчө көңүл бурулган эмес. Келечекте чет тилдерден түз которо турган котормочу даярдап, бул ишти мамлекет пландуу түрдө жүргүзсө жакшы болот. Цивилизациялуу өлкө болгондуктан улуттук тилден чет тилине түз которо алган котормочуларды даярдоо маанилүү маселе. Котормо тармагы өнүккөн сайын ал улут адабиятына гана эмес, маданиятынын, илиминин, билиминин, искусствосунун өнүгүшүнө да чексиз пайда алып келет.

Биздин өлкөбүздүн көз каранды эместиги, анын өнүгүшү, башка өлкөлөр менен элдердин ортосунда тыгыз байланыштардын түзүлүшү экономикалык, саясий жана маданий байланыштардын чөйрөсүн кеңейтүү менен ишке ашат. Бул өз кезегинде көркөм котормонун алга жылышына негиз гана болбостон, котормонун маанилүү маселелерин да күн тартибине коюуда. Көркөм котормо – бул бир тилде жазылган чыгарманы башка элдин чыгармасына, башкача айтканда, адабий жетишкендикке айландыруу. Ал эми көркөм чыгарма элдин руханий турмушунун бирден-бир көрүнүшү, анткени анда элдин улуттук мүнөзү, өзгөчөлүгү, жүрүм-туруму таанылат. Чыныгы нукура, көркөм чыгарманын жаралышы – бүтүндөй коомдун руханий турмушундагы, белгилүү бир социалдык чөйрөнүн интеллектуалдык дүйнөсүндөгү бүтүндөй окуя. Ар бир адабий чыгарма кайсы бир доордун коомдук чындыгынын туюндурмасы болгондуктан, аны которуу, ошол чындыкты бурмалап көрсөтүү талабы катуу болушу керек. Демек, биздин өлкөдө көркөм котормочулуктун башкы проблемасы — казактын маданий мурасын дүйнө жүзүнө таанытуу десек аша чапкандык болбос. Тилекке каршы, буга чейин жасалган кормолордун көбү ийгиликсиз болуп, оригиналдуу чыгармаларыбыз башка тилдерде өзүнүн көркүн жоготуп баратканы жашыруун эмес.

Көркөм котормо чыгарманын мазмунун гана бербестен, ошол өлкөнүн турмушунан, каада-салтынан маалымат бергендиктен, котормочудан таланттуу болуу менен бирге адабий чыгарманы изилдөөчү да болуу талап кылынат. Көркөм текстти которуу үчүн чыгармачылык талант менен катар ар тараптуу илимий билим керек. Демек, адабий чыгарманы которуучу адабият, тил илими, эстетика, маданият таануу, тарых, адабият тарыхы, аймак таануу ж.б. илим тармактарында билим албай туруп, сапаттуу котормо жасай албайт. Себеби, тигил же бул улуттун сүйлөө стилинен баштап, жашоо эрежелерине чейин деталдары башка улутка таптакыр жат болушу мүмкүн. Демек, котормочуларга коюлган негизги талаптардын бири – түпнуска окуя болуп жаткан чөйрөнүн өзгөчөлүктөрүн, каармандарды курчап турган предметтерди толук билүү, түшүнүү жана алар менен тааныш болуу. Мисалы, көрүнүктүү жазуучу-котормочу, котормо сынчысы Герольд Бельгер төөнүн казак тилинде “нар”, “буура”, “улек”, “коспак”, “желмая”, “жалбай”, "аруана", "инген", "атан", "кайма", "бота", "тайлак" ж.б. түрлөрү бар экенин белгилейт. Тилекке каршы, мындай маалыматтар сөздүктөрдө көп кездешпейт, түшүндүрмөсү толук берилбей калган учурлар болот, андыктан котормо жоопкерчилиги котормочудан күнү-түнү изденүүнү талап кылат. Демек, окуя кандай жагдайда жүрүп жатканын, кырдаалды билүү, башкача айтканда,

элдин кесибинен, турмушунан кабардар болуу зарылчылыгы ар бир адабий чыгарманын котормочусунун алдында турган милдет.

Жогоруда аты аталган котормочулардын тажрыйбасынан тыянак чыгарсак болот: түпнуска мазмунду чет тилдеги окурманга бурмалоосуз так жана түшүнүктүү берүү үчүн чыгармачылык изденүүнү, талыкпаган эмгекти жана улуттун алдында чоң жоопкерчиликти талап кылары чындык. Чет тилин мыкты билген котормочу гана толук котормо жасай аларын эске алып, котормого киришерден мурун көптөгөн сөздүктөрдү, маалымдамаларды, энциклопедияларды карап чыгып, түшүнүксүз түшүнүктөрдөн алыс болуу зарыл.

Эгемендүүлүк алган жылдардан бери Казакстанда котормо иши совет мезгилиндегидей системалуу жана интенсивдүү өнүккөн жок деп айтууга болот. Эгемендүүлүктүн алгачкы жылдарындагы өлкөдөгү саясий кырдаал, элдин социалдык абалынын төмөндөшү адабияттын, маданияттын деңгээлинин начарлашына алып келди. Көркөм котормону пландоо жана уюштуруу иштери да токтоп, уланган жок, мурункуга караганда жай өнүктү. Айрым гана чыгармалар жалпыга маалымдоо каражаттарында которулуп, айрым авторлор котормочулар менен келишим түзүп, чыгармаларын тартуулашты. «Алем» альманахында «Жаңы котормолор» бөлүмү ачылды (редактору Акселеу Сейдимбеков), ошондой эле жеке чыгармалардын котормосу «Дүйнөлүк адабият» журналында (башкы редактору Кенеси Юсупов, учурдагы башкы редактор – Думан Рамазан) жарык көрдү.

Маселен, Казакстан эгемендик алган 1991-жылдан бери жылына бир жолу чыга баштагандан Казакстан Жазуучулар союзуна караштуу Котормо жана адабий байланыш боюнча адабий-көркөм жана коомдук-саясий мүнөздөгү «Алем» аттуу альманах 1991-жылы бир гана «Жаңы котормо» деген рубрика менен дүйнөлүк адабияттын чыгармаларын жарыялаган: «Махабхарата» (котормочу Аубакир Нилибаев); Гомердин «Одиссеясынын» бөлүмдөрү (которгон Гафу Кайырбеков); Сун Юндун «Казактардын негизги булагы» (кытай тилинен Юсуф Хожаев); Бронислав Залесскийдин «Казак талаасынын жашоо деми» (которгон жана редакциялаган Бахыт Садыкова); Төлөгөн Кайыпбергеновдун «Казак аруы» (котормочу Ислам Жарылгапов); орус элинин макал-лакаптары (которгон Узак Багаев); «Курандан» үзүндү (которгондор: Акселеу Сейдимбекулы). Ошондой эле "Алем" альманахынын "Канал" бөлүмүндө адабий-маданий байланыштар талкууланат. Казакстандын башка элдер менен карым-катнаштарынын корутундуларын чагылдырган макалалар орун алган. Белгилей кетсек, "Алем" альманахы орус тилинде да жарык көргөн.

Кийинчерээк «Дүйнөлүк адабият» журналы чыгып, котормо чыгармалары жарык көргөнүн айтып өттүк. "Дүйнөлүк адабият" – 2006-жылдан бери өлкөнүн маалымат мейкиндигинде жарык көрүп келе жаткан адабий-көркөм жана публицистикалык журнал. Журнал казак тилдүү окурмандарды дүйнөлүк адабияттын классикалык чыгармалары, азыркы замандын мыкты чыгармалары, эстетикалык жана сынчыл ой жүгүртүүнүн алдыңкы үлгүлөрү менен тааныштыруу максатын көздөйт. Ошону менен бирге алыскы жана жакынкы чет тилдерден котормочулар менен байланыш түзүп, жаш котормочулардын катарын чыңдоо жана тарбиялоо максатын көздөйт. 2006-жылдан бери бул журнал айына эки жолу үзгүлтүксүз чыгып, эгемендүүлүк жылдарында казак тилинен котормого салым кошкон. Маселен, журналдын 2015-жылдагы 5-санын ала турган болсок: 1) армян элинин көрүнүктүү жазуучусу Серо Ханзадяндын «Алты түн» повести (орус тилинен которгон Серик Сатыбалдин); 2) Американын атактуу акыны Эмили Дикенсондун «Санаабызда асыл шоола жаркырап турат» аттуу ырлар жыйнагы (англ. тилинен түз которгон Калау Салематбайулы); 3) түрк жазуучусу, коомдук ишмер Харун Токактын «Байбиче» повести (түрк тилинен которгон Малик Отарбаев); 4) улуу немис акыны Генрих Гейненин бир нече ырлары (орус тилинен которгон Светкалий Нуржан); 5) Түштүк Африкада туулган, англис тилинде жазган прозаик, Нобель сыйлыгынын лауреаты Ж.М.Кутзеенин «Арсыздык» романы (орус тилинен которгон Өтен Ахмет); 6) Бир нече чет элдик акындардын (Данте Алигьери, Адам Мицкевич, Федор Тютчев ж.б.) ырлары (орус тилинен Дулат Турантеги которгон); 7) уйгур жазуучусу Ахметжан Ашировдун аңгемелери (которгондор: Төлөбек Жакыпбайулы, Дидахмет Ашимханулы); 8) Латыш-литва элдик ырлары (которгон Оразакын Аскар) ж.б. көрүнүп тургандай, котормолор бардык жанрларда жасалган.

Ошондой эле 2014-жылдын 1-санында Назим Хикметтин "Жүрөгүм менен аядым" аттуу ырлар жыйнагы котормочу Амангелди Жумабектин котормосунда жарык көрдү. Мына ушундайча «Дүйнөлүк адабият журналы» акыркы 15 жылдан бери чет элдик адабияттын чыгармаларын казак тилине которуу иши менен активдүү алектенип келет. Бул журнал жеке чыгармалардын котормосу болгону менен эгемендүүлүк жылдарындагы котормого салым кошуп келет. Бир катар которулган китептер Астанадагы «Аударма» басмасынан жарык көргөн, кээде мурунку котормолор кайра басылып, айрым жаңы котормолор жасалып, «Чет элдик адабияттар китепканасы» сериясында жарык көргөн.

Негизинен эгемендүүлүктүн алгачкы жылдарында 10-15 жылдай көркөм котормодо тыныгуу болду десек болот. 2000-жылдардан

кийин "Маданий мурас" программасы ишке кирип, атайын "Котормо" басмасы ачылгандан кийин котормо ишине өзгөчө көңүл бурулган. Мисалы, 2011-жылы "Адам-балык", "Кызгылтым парустар", "Гекльберри Финндин жоруктары", "Гулливердин саякаттары", "Дерсу Узала", "Европа классикалык поэзиясы", "Сырдуу жер", "Максималар". «Ойлор. Мүнөздөр», «Мен көлчүктөн секире алам», «Могикандардын акыркы туягы», «Он беш жаштагы капитан» (китеп), «Ишембиден кийинки күн», «Сулайман падышанын кенчи», «Тектүү», «Том Сойердин жоруктары», «Тынч Дон: төрт китептик роман», «Казына аралы», «Каар: роман», «Өгөй бала» китептери жарык көргөн. Ошондой эле эгемендүүлүк алгандан кийин дүйнөлүк адабияттын классикалык чыгармалары "Дүйнө адабиятынын чеберлери" сериясы менен жарык көрдү.

Көркөм котормо адабий байланыштын өзгөчө түрү экени белгилүү. Андан ары казак адабиятынын адабий-маданий байланыштары тууралуу сөз кылабыз. Ушул кезге чейин тоталитардык система, евроцентризм үстөмдүк кылып турганда казак адабиятынын башка элдердин адабияты, маданияты менен байланышы тууралуу сөз болгондо орус адабияты менен болгон байланышы, орус адабиятын үлгү катары алып, андан сабак алуу тууралуу көп сөз болгон. Эми биз казак адабиятынын чыгыш адабияты менен байланышына көбүрөөк көңүл буруу керек деп эсептейбиз, анткени түрк элдери эзелтеден боордош, тектеш мамлекеттер болуп келген. Эгемендүүлүккө ээ болгондон кийин чыгыш адабиятынын, анын ичинде араб, перс поэзиясынын жакшы таасирине көңүл бурулган. Бул маселе боюнча белгилүү чыгыш таануучу Отеген Күмисбаев бир нече макала жазган. Анын «Магжан Жумабаев жана араб поэзиясы» деген макаласында казак акынынын араб акыны Абу Фирастандын котормолору тууралуу сөз болот. Араб, фарсы, түрк тилдерин мыкты билген Магжан Жумабаев да араб поэзиясын жакшы билген жана аны өзүнө жакын Абу Фирастан которгон. Туран чөлкөмүндө жаңаша жашаган түрк элдеринин адабий-маданий байланыштары эзелтеден эле үзүлбөй келет. А.Фирдоусинин "Шахнама" дастанынын башка элдердин адабиятына тийгизген таасири да чоң болгон. Казак акыны Турмагамбет Изтилеуов биринчилерден болуп «Шахнаманы» казакчалаган. Чыгыш адабиятынын берметтеринин бири деп эсептелген «Шахнаманын» саптары менен ырдалган «Рүстем-Дастан» поэмасы болгонун да билебиз.

Казак-чыгыш адабияты байланыштарында адабий салттын айрыкча үлүшү бар. Борбордук Азия өлкөлөрү, Чыгыш өлкөлөрү менен Казакстандын ортосунда эзелтеден келе жаткан салттуу карым-катнаш бар экени белгилүү. Казак адабияты түпкү теги байыркы

Чыгыштан, орто кылымдагы чыгыш адабиятынан келип чыккан жана ал жөнүндө көптөгөн адабий изилдөөлөр бар. Кийинчерээк көптөгөн казак акын-жазуучулары чыгыш адабиятынан котормо жасап, чыгыш адабиятын элге жакындатты. Маселен, чыгыштын улуу акындарынын бири Омар Хайямдын ырлары казак адабиятына көп которулган. Маселен, анын "Наурызнама" чыгармасын казак тилине белгилүү казак акыны Исраил Сапарбай которгон. «Наурызнаманын» автору Омар Хайям – артына бай мурас калтырган чыгыштын улуу акыны. Акындын мурасы көп кырдуу, ал рубаи гана эмес, башка илимий эмгектерди да жазган. Омар Хайямдын «Наурызнамасында» Наурызга байланыштуу уламыштар, үрп-адат, каада-салттар камтылган. Эгемендүүлүк алгандан кийин улуттук майрамыбыз Нооруз кайрадан белгилене баштаганда Исраил Сапарбай бул майрамдын маанисин элге түшүндүрүү максатында "Наурызнаманы" которууну чечти. И.Сапарбаев ырды элдик салт менен байланыштырып, ийгиликтүү которгон (Наурызнама. «Жалын», Алматы, 1993).

Советтер Союзуна кирген түрк элдерине таандык тектеш мамлекеттердин ортосунда адабият менен маданияттын тыгыз байланышы бар. Бул карым-катнаш совет доорунда да уланып, совет бийлиги кулагандан кийин ар бир мамлекеттин эгемендүүлүккө ээ болушу, адабий-маданий байланыштар бир азга токтоп калганы чындык, бирок кийинчерээк түрк элдеринин ортосундагы руханий байланыштар кайра калыбына келип, азыркы мезгилде жандана баштады. Анткени түрк элдеринин тамыры бир, тарыхы терең экенин билебиз. Келечекте биз байланыштарыбызды бекемдешибиз керек. Аны чыңдоонун жолдорунун бири – көркөм котормо. Түрк акын-жазуучулары бири-бирин колдоп, котормого активдүү катышуулары керек деп эсептейбиз.

Түрк элдеринин ичинен Казакстандын эң жакын коңшусу – кыргыз эли. Казак жана кыргыз адабий байланыштары байыркы түрк доорунан башталып, андан кийин кыргыз адабияты казак адабияты менен тыгыз байланышта өнүккөн. Чокон Валиханов менен Мухтар Ауэзов кыргыз оозеки адабиятынын эстелиги болгон "Манас" эпосун жазып, сактап калууга салым кошкон. Кыргыз эл акыны Аалы Токомбаев казактын улуу акыны Абай Кунанбаевди устат кылып, ырларын кыргызчага которгон. Шерхан Муртаза "Адамзаттын Айтматову" аталган жазуучу Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларын казак тилине которгон. Ч.Айтматов казак акын-жазуучулары Калтай Мухамеджанов, Мухтар Шаханов, Олжас Сулейменов, Зейнолла Кабдоловдор менен тыгыз достук мамиледе болуп, өз ара чыгармачылык байланыш түзүп, котормочулук менен алектенген. 1986-жылы Алматыда кыргыз адабиятынын декадасы өтүп, делегацияны Чыңгыз

Айтматов жетектеген. 1987-жылы 25-сентябрда Алматыда Мухтар Ауэзовдун токсон жылдыгына карата чоң салтанат өткөн. Ал жерге Кыргызстандан бир топ жазуучулар келишкен. Андан кийин Чыңгыз Айтматов, Мустай Карим, Камил Яшен, Мумин Каноат сөз сүйлөштү.

«Менимче, бир кезде Пушкин орус маданиятынын өнүгүшүнө кандай таасир этсе, Ауэзов Борбордук Азиядагы коңшу өлкөлөрдүн заманбап чыгармачыл ой-пикирин жана руханий турмушун калыптандырууга да ошондой таасир эткен» деп жазат Чыңгыз Айтматов. «Чет өлкөгө алып чыгар менин эки улуттук сыймыгым бар. Бири «Манас», экинчиси Мухтар Ауэзовдун китеби. "Ким менден казак, кыргыз жөнүндө сураса, мен аларга Манас, Ауэзов жөнүндө айтып берем", - дейт Чыңгыз Айтматов. «1952-жылы Кыргыз илимдер академиясында чоң жыйын болуп, анда «Манас» эпосу талданган. Анткени улуу мурас "Манас" эпосунун тагдыры чечилип жаткан. Ауэзовдун эрдигинин, чечендигинин аркасында гана "Манас" эпосу элге кайтып келди. Ауэзовдун жалындуу сөзүнө ыраазы болгон эл бир нече жолу кол чабышты. Анан мага жазуучунун кеңири жана ачык жүзү, маселени талдоодогу кайраттуулугу, жан дүйнөсүнүн тереңдиги жакты. Кийин ал экөөбүз бири-бирибизге ата-баладай болуп калдык», - деген сөздү Чыңгыз Төрөкул уулунун өз оозунан укканмын...

Казак жазуучулары жөнүндө сөз болгондо Абиш Кекилбаев жөнүндө унчукпай коюуга болбойт. Анын "Баллада Степей" жыйнагы чыгып, Чыңгыз Айтматов жакшы пикирин билдирген. Негизинен Абиштин чыгармачылыгы тууралуу Чыңгыз Айтматовдун пикири абдан жогору болгон.

Айтматовдун чыгармачылыгын, казак-кыргыз адабий байланыштарын изилдеп жүрүп, "Казак адабияты" гезитинен тышкары "Жулдуз" журналын, "Жалын" альманахын үзгүлтүксүз окучумун. Р. Бердибаев, М. Мырзахметов, Ж. Дадебаев менен Ш. Ыбыраевдердин чыгармачылыктарынан, изилдөөлөрүнөн дайыма кабардар болчумун.

"Казак адабияты" гезитинин кабарчысына кыргыз адабиятчы-окумуштуусу Абдылдажан Акматалиев: "Мурда казак-кыргыз прозаиктеринин, акындарынын жыйнактары чыгып турган. 1991-жылдан бери мындай жыйнак чыга элек. Жеке акындар достордун, демөөрчүлөрдүн жардамы менен которулуп, айрым аңгемелери гезит беттерине жарыяланды, бирок бири-бирибиздин адабий абалыбызды, эмне жазып, эмне кылып жатканыбызды билебиз деп айта албайм. Азыр кыргыз окурмандары деле казакча эмес, кыргызча окубай калышты..." деп кейиди ал, "заман башка болгондуктан, эл интернетке, компьютерге көз каранды. Экинчиден, бизде «Казак адабияты» газетасы, «Жулдыз», «Простор», «Жалын» журналдары сыяктуу

мамлекет тарабынан колдоого алынган басма жок. "Кыргызстан маданиятынын" жарык көрбөй калганына 20 жылдай убакыт өттү. "Жаңы Ала-Тоо" демөөрчүлөргө жараша маал-маалы менен чыгып, чыкпай калган учурлары көп. Жазуучулар үйү да, союзу да калган жок. Адабий-маданий күндөр өткөнү жок. Казак менен кыргыздын адабий, руханий жана маданий байланыштары ушул күнгө чейин эки өлкөнүн ортосунда өткөрүлгөн ар кандай илимий конференциялар аркылуу гана сакталып келет. Казак илимпоздору, жазуучулары "Манас", Ч.Айтматов конференцияларына катышууда. Биз сиздердин өлкөнүн адабиятынын жана илиминин көрүнүктүү ишмерлеринин юбилейлерине арналган илимий конференцияларга барабыз. Байланыш солгундап баратканы өкүнүчтүү. Залкар жазуучубуз Чыңгыз Төрөкулович Айтматов арабыздан кеткенден бери руханий дүйнөбүз солгундап кеткени жашыруун эмес..." - деп сөзүн жыйынтыктайт.

Коңшулаш өзбек, тажик, кыргыз, түркмөн адабияттарынын чыгармалары да казак тилине которулууда. Мисалы, якут жана саха адабияты – өнүгүп келе жаткан адабияттардын бири. Жакында Казакстан Жазуучулар союзунун Астана шаардык бөлүмүнүн уюштуруусу менен "Якут хрестоматиясы" казак окурмандарына тартуулоого даярдалууда. Мындан бир нече жыл мурда «Азербайжан антологиясы» даярдалган. Түрк адабиятынын жалпы кайра жаралышы жана өнүгүшү үчүн түрк элдеринин адабияты которулуп, бири-бири менен тыгыз байланышта болушу керек деп эсептейбиз.

Биз азыр 21-кылымдын экинчи он жылдыгына кадам таштап, Магжан Жумабаев айткан «Күн чыгыш» өлкөлөрү дүйнөлүк адабиятка жаңычылдык, бурулуш алып келерине ишенебиз.

Казак-парсы адабий байланыштары жакшы өнүккөн жана азыр да ишке ашырылып жатат. Мисалы, Хафиздин чыгармаларынын казак тилине которулушун алалы. Хафиз – дүйнөгө белгилүү перс акыны. Анын поэзиясы көптөгөн тилдерге которулган. Хафиздин чыгармалары казак талаасында кеңири тараган, бул басылмалар казак тилинде гана эмес, чагатай-түрк тилдериндеги котормолор аркылуу да белгилүү болгон. Перс шайырынын белегине дүйнөнүн улуу акындары Гетё менен Пушкин баш ийип, анын улуулугун тааныганы белгилүү. Немис акыны В.Гёте өзүнүн он эки китептен турган «Батыш-Түрк диваны» аттуу атактуу чыгармасынын 12-китебин толугу менен Хафизге арнап, «Хафизнаме» деп атаган. Хафиздин тогуз газалы перс тилинен биринчи жолу Ш.Кудайбердиулы которгон. Шакаримдин котормолору Мухтар Ауэзов тарабынан 1960-жылы Тажикстандын «Садой шарг» («Чыгыш үнү») журналына жарыяланган. Акын А.Жамишев Хафиздин газалдарын орус тилинен которуп, Алматынын «Жазушы» басмасынан чыгарган. Адабиятыбыздын залкар инсандары

– Абай менен Шакарим "Искендер", "Лейли-Мажнун" аңыздары боюнча калемдерин сынап, ырларында назире салтын колдон келишинче карманышкан.

Перс поэзиясын казак тилине которууга Т. Изтилеуов, К. Беккожин, К. Шангитбаев, Ж. Нажимеденов, М. Алимбаев, Х. Эргалиев, Г. Хайырбеков, А. Жамишев жана башкалар өндүү белгилүү жазуучулар катышкан. Казак акындары Т. Изтилеуулдан башкасы, перс тилин билбегендиктен, орус тилиндеги тексттерге таянган. Ошондуктан бул жерде ал орус тили перс акындары менен таанышууда ортомчулук роль ойногон.

Казак тилиндеги котормосу менен перс түпнускасы менен салыштыруу аркылуу акындын дүйнө таанымы, ырдын тилдик-көркөм каражаттары биринчи жолу сакталып калган. Перс адабиятында «падыша» деген маанидеги «шах» сөзү «газал» же «байит» сөздөрү менен байланыштуу. «Шах байит» же «шах газал» эң кооз жана мазмундуу газалды же бейтти камтыйт. Хафиз ырларында салттуу перс поэзиясынын образдуу жана символикалык метафораларын көп колдонгон: «Ай» – сүйүктүү, жүзү тегерек, жаркыраган «чырак». Хафиздин поэзиясынын татаалдыгы анын суфийлик мүнөзүндө. Суфизм – жалган дүйнөдөн кол үзүү эмес, жалган дүйнөнүн кесепеттеринен кутулуу жолу. Суфий адабиятынын өзгөчөлүгү – табияттын ар бир көрүнүшүндө Алланын акыйкатын издөө, Кудайга болгон ишенимди толуктоо теориясын түзүү. Анын поэзиясында көптөгөн суфийлик терминдер жана түшүнүктөр кездешет. Бул терминдерди билүү казак адабиятынын тарыхы үчүн маанилүү. Анткени Хафизде кездешкен сырдуу маанилүү терминдер Яссавинин даанышмандыгында кайталанып турганына күбө болдук. Кожа Хафиздин газалын котормо менен салыштырсак, Шакарим түпнускадан тайбай, колдон келишинче ырдын мазмунун сактап, аны түпкү түрүндө берүүгө аракет кылып которгондугу байкалат.

Казак-түрк адабий байланыштарынын негизги көрүнүшү катары котормо маселесин карап көрөлү. Казак өлкөсү эгемендүүлүккө чейин Түркия менен түз байланыш түзө алган жок. Натыйжада тектеш элдердин руханий өнүгүүсүндө атайылап жасалган айырмачылыктар орун алды. Өлкөбүз эгемендүүлүккө ээ болгондон кийин мындай бошутуктарды толтуруу багытында иштер колго алынган. Казак-түрк адабий-маданий байланыштарын чыңдоого багытталган материалдар басма сөздө көбүрөөк чыга баштады. Бул жаатта өзгөчө белгилүү түрк таануучу, "Түрк дүйнөсүнө сиңирген эмгеги үчүн" эл аралык сыйлыгынын ээси Фадли Али бул темада ондогон макалаларды жазып, К.Н.Атсыздын тарыхый романдарын "Ыйман" китебин түрк тилинен

которгон. Фадли К.Атсыз жөнүндөгү макаласынын башын «Түркчүлүк жарчысы» деп атаган.

1902-жылы түрк адабиятынын көрүнүктүү ишмери, коомдук ишмер Назим Хикмет туулган. Москвадагы Чыгыш университетинде окуган. «Күн жуткандар ыры» аттуу биринчи жыйнагы 1928-жылы Бакуда жарык көргөн. Назым Хикмет алгачкы жыйнагында түрк поэзиясына «эркин ыр» деген жаңы стилди киргизген. Алгачкы ырлары бийик ойлордон, сырдуу сөздөрдөн куралса, кийинки жылдары терең лирикага өткөн. Назим Хикмет Рандын ырлары түрк поэзиясына чоң таасирин тийгизип, анын ысымы менен байланышкан адабий кыймылдар пайда болгон. Назым Хикмет Рандын ырлары көптөгөн тилдерге которулган. Анын пьесалары Европанын, Американын жана Азиянын театрларында коюлган. Казак тилинде «Ырлар» (1952), «Ырлар жана жомоктор» (1958), «Махабат легендасы» (1974) китептери жарык көргөн. Казак театрларынын сахнасында "Фархад – Ширин" пьесасы коюлган.

1973-жылы белгилүү акын Жумекен Нажымеденов Назим Хикметтин "Өмүрбаян", "Оптимист", " XX кылым" деген бир нече ырларын которгон. Бул котормолор 1973-жылы "Жазуучу" басмасынан чыккан "Жолдогу кудук" жыйнагында жарык көрүп, кийин акындын 2012-жылы жарык көргөн 7 томдук чыгармалар жыйнагынын 4-томуна киргизилген.

Негизинен XX кылымдын башында түрк адабияты, казак улуту, түрк улуту бири-бири менен байланышта болуп келгенин билебиз. Ал кездеги окурмандар да Татарстанда, Башкыртстанда, Казакстанда атайын Түркияда басылып чыккан китептерди окуган көзү ачык, активдүү, акын-жазуучулар, интеллигенция өкүлдөрү болгон. Совет доорунда түрк адабиятынын байланышы үзүлүп, Түркия өлкөсү Совет бийлигине кирбей, өзүнчө европалык жолго түшкөн. Совет өкмөтүнүн курамына кирген бардык өлкөлөрдүн адабиятында социалисттик реализм салтанат курду. Түркия өңдүү советтик эмес өлкөлөр менен мамиле солгундап кетти.

Эгемендүүлүк алгандан кийин түрк элдерине орток Туран адабиятынын өнүгүшү үчүн котормонун ролу чоң. Казак адабиятынын айрым чыгармалары түрк тилине которулган. Бирок, ал которулган китептер элге толук жетпей, көбүнчө өз окурмандарын таппай, жалаң адабиятчылар окушат. Ал эми түрк адабиятынан казак адабиятына көп нерселер которулду деп айтууга али эрте. Келечекте казак-түрк мамилелерин чыңдоо үчүн котормого көбүрөөк көңүл буруу керек. Убактылуу үгүт иштери эмес, системалуу, пландуу иш зарыл. Казак-түрк тилин, казак-түрк маданиятын, казак-түрк цивилизациясын

билген, аларга баа берип, баалай билген кесипкөй котормочулар өтө аз. Казак адабиятынын жүздөгөн чыгармалары түрк тилине которулса да, түрк окурмандарынын жалпысынан казак адабияты тууралуу маалыматы бар деп айтууга болбойт. Мындан бир нече жыл мурун Казакстанда «Түркия поэзиясы» деген ат менен түрк акындарынын антологиясы жарык көргөн. Юнус Эмреден баштап, совет доорына чейин бир нече акындардын ырларын которгон. Бирок бул китеп Түркиядагы казак китептеринин которулган вариантындай эле жалпы коомчулукка популярдуу боло алган жок. Мунун негизги себептеринин бири орус тилинен которгондугу менен катар котормонун сапатсыздыгы болду. Түрк тилине, жалпы эле түрк дүйнөсүнөн келген акын-жазуучулардын көбү башка тилдерден которулган. Мындай котормонун сапаты туура болбойт, бизге адабий тилде котормочу жакшы котормочу, котормону оңдоо үчүн редакторлор керек.

Амангелди Курметулы түрк жазуучусу Орхан Памуктун атактуу романын түрк тилинен казак тилине түз которгон. Романдын аты "Менин атым Кырмызы". Негизинен казак окурманы Памук менен тааныш эмес. О. Памуктун эки гана чыгармасы казак тилине которулган жана бул китептердин саясий көз карашы өтө аз. Мисалы, "Менин атым Кырмызы" романы ислам дүйнөсүндөгү искусствого арналган. Котормочу Амангелди Курметулунун айтымында, Орхан сүйүү баяны катары «Менин атым Кырмызы» романын атаган. Бирок, чыгарма казак окурмандарына белгилүү болгон сүйүү баяндарына такыр окшошпойт. Тескерисинче, ислам цивилизациясында искусствого байланыштуу окуялар көп. Ошондуктан чыгарманы которгондо түпкү идеядан тайбаганга аракет кылдык. Анткени чыгарма орус тилине которулуп, бизге жеткен. Орусча котормодо окурмандын талабы эске алынганын байкоого болот. Жана биз аны мүмкүн болушунча түп нускага жакын кылганга аракет кылдык. Анткени, казак ислам цивилизациясынын бир бөлүгү. Биз Түркия менен тууганбыз, перстер менен кошунабыз. Чыгармада XIII-XVII кылымдагы миниатюра искусствосу жөнүндө сөз болгон. Ошондой эле Борбор Азиядагы жана Хорасан аймагындагы саясий окуялар тууралуу баяндайт. Мисалы, Касым хандын мураскери жана атаандашы болгон Мухаммед Шайбанинин сүрөтүн тарткан Камаладдин Бекзат жөнүндө айтылат. Башкача айтканда, тарыхый, диний билимибизге жакын жагдайлар көп. Ошондуктан чыгарманын түп нускасына жакын болушун кааладык. "Кырмызы..." окурмандарыбыз үчүн тарыхый документалдуу роман болуп калды. Дегеле ар бир элдин маданиятынын өзүнүн өзгөчөлүгү болот. Казактагы кушчулар, мүнүшкөрлөр, аткошчулар түрктөр менен перстерде болбошу мүмкүн. Демек, адабий чыгармаларыбыз башка тилге которулса, балким, бул

маданий түшүнүктөр эске алынат. Орхандын чыгармаларына ушул көз караштан карадык. «Биз казак окурманынын билимин кеңейтүүнү кааладык», – деген ал негизинен билим берүүчү маалыматтарды бергенин белгилеген. Ошондой эле Амангелди Курметов жакында эле Орхан Памуктун дагы бир чыгармасы "Ак коргон" романын которуп бүтүп калганын белгиледи.

Казакстан Республикасынын Эгемендүүлүгүнүн 25 жылдыгына карата Казакстандын Түркиядагы элчилигинин колдоосу жана Түркиянын Маданият министрлигинин уюштуруусу менен Анадолуда биринчи ачылган Мехмет Акиф Эрсой атындагы музей-китепканада «Сырдаш муун – Ата-Журттан аңгемелер» «Hüzün Kuşağı – Atayurt'tan Öyküler») аттуу казак жазуучуларынын чыгармалары түрк тилине которулуп, 25 китеп болуп чыккан аңгемелер жыйнагынын бет ачары болду. Аңгемелерди түрк тилине которуп, жыйнакты түзгөн Казакстан Жазуучулар союзунун мүчөсү, «Серпер» сыйлыгынын лауреаты, Казакстандын ТҮРКСОЙдогу өкүлү жазуучу Малик Отарбаев болду. Түрк элдеринин орток тарыхын, тили менен адабиятын, маданиятын жана искусствосун бирдиктүү дүйнө катары баалоо, изилдөө, өнүктүрүү жана мурастоо максатын көздөгөн "Түрксой" эл аралык уюмунун көптөгөн иш-чаралары бар. Мисалы, 2015-жылы «Түрксойдун» алп акын Жамбыл пир туткан Сүйүнбайдын 200 жылдыгына арналган «Сүйүнбай Аронулы» китеби, Ильяс Эсенберлиндин «Көчмөндөр» үчилтиги, Мархабат Байгуттун, «Үндүн өңү» аңгемелер жыйнагы, Темирхан Медетбектин «Акыркы сөздүн алдындагы сөз» ырлар жыйнагы, Смагул Елубайдын «Ак боз үй» романы, Бексултан Нуржекеулунун «Бир өкүнүч, бир үмүт» романы жана Ахметжан Аширинин «Идикут» чыгармасы быйыл түрк тилинде жарык көрдү.

Чет элдик чыгармаларды которуу канчалык маанилүү болсо, өзүбүздүн чыгармаларды чет тилдерге которуу андан да маанилүү. Бул казак элинин руханий ой-санаасынын деңгээлин, интеллигенция өкүлдөрүнүн ой-пикирин, ошондой эле калктын дүйнө таанымын көрсөтөт. Мына ушул маселелерди толук түшүнгөн Казакстан Жазуучулар союзунун мүчөсү, ТҮРКСОЙ эл аралык уюмунун Түркиядагы өкүлү Малик Отарбаев котормочулук менен алектенүүдө. Анын чыгармачылыгын мурунку муундун өкүлдөрү да, окурмандары да баалашат.

Казак адабиятынын чыгармалары да түрк тилине которулуп жатат. Маселен, жакында эле алгачкы казак романдары түрк тилине которулуп, Түркияда басылып чыкты. Котормочу – Ашур Өздемир.

Казак-жапон адабий байланыштарынын негизги көрүнүшү катары котормо маселесине токтололу. Казакстан мен Жапония

арасындагы саясий жана экономикалык байланыштар өнүгүп жатат. Казакстан Жапония менен мамиле түзүүнү каалайт жана мамлекеттер аралык, маданияттар аралык жана адабияттар аралык байланыштарды өнүктүрүүгө кызыкдар. Ошондуктан жапон адабиятын казак тилине которуу маселеси курч турат. Япониянын бай каада-салты жана тарыхы, терең маданий мурасы бар.

Япония менен эл аралык байланыштар чыңдалып, биздин өлкөдө жапон адабиятына болгон кызыгуу тынымсыз өсүп турат. Жапон адабиятын которууну эки мезгилге бөлүүгө болот. Өткөн кылымдын 1960-1970-жылдарын биринчи мезгил деп атоого болот. Бул жылдары жапон жазуучулары Сюсаку Эндонун «Аялдын жүрөгү» романы (которгон Субыкан Шошанов); Охари Томинин "Анын аты О-Эн болчу" повести (которуучу Замзамшарип Таргаков); Симэдзаки Тосандын «Аткарылбаган керээз» романы (которгон: Исабеков Төлөбай; Исикава Такубоку ырлары (которгон Отежан Нургалиев), Рюноске Акутагаванын «Мугалим Мори» (которгон Ботагөз Кожабекова) орус тилинен казак тилине которулган.

Эгемендүүлүк алгандан кийин мамлекеттер аралык мамилелердин өнүгүшүнө байланыштуу казак жана жапон адабиятынын байланышы кеңейди. 2004-жылы Казакстан Республикасынын туңгуч президенти Нурсултан Абишулы Назарбаевдин демилгеси менен «Маданий мурас» программасы кабыл алынып, анын негизги артыкчылыктары тарых жана маданият эстеликтерин реставрациялоо болгон. Президенттин программасынын алкагында 2006-жылы жапон адабиятына Кобо Абэнин «Кумдагы аял», «Бөтөн бейне» жана Кэндзабуро Оэнин «Жапон жан-дүйнөсү» деген чыгармалары которулган. Чыгармаларды Смагул Елубаев, Тилеухан Жумаханов, Акайдар Исым уулу которгон.

"Дүйнөлүк адабият" журналынын 2009-жылдагы 3-саны толугу менен жапон адабиятына арналган. Бул журналга жапон адабиятынын көрүнүктүү өкүлдөрү Акутагава Рюноскэ, Дадзай Осаму, Миура Тэцуо, Морио Кита, Дзюньитиро Танидзаки, Хори Тацуо, Ямада Эйми, Мураками Рию, Ямакава Кеничи, Кендзабуро Оэнин аңгемелери которулган. Котормолорду кесипкөй котормочулар, журналисттер жана филологдор жүргүзүштү. Айрыкча жапон тилинен казак тилине түз которгон Шарафат Жылкыбаеванын эмгегин баса белгилей кетүү керек. Казак-жапон адабий байланыштарынын келечеги зор жана классикалык адабият менен катар азыркы авторлорду да которуу зарылчылыгы келип чыкты.

Жыйынтыктап айтканда, казак менен чыгыш адабияты байыртадан бери эле тыгыз байланышта болгондугу белгилүү. Казынага

айланган чыгармалар аркылуу тилибизге көптөгөн чыгыш сөздөрү, образдуу символдор кошулуп жатат. Ошондуктан казак элинин маданияты, адабияты байыркы доорлордон бери араб, фарс, түрк адабиятына жакын. Котормонун жардамы менен бир элдин сыймыктуу казынасы экинчи элдин азыгына айланат.

Казак-европа адабий байланыштары да жакшы өнүккөн. Айрыкча совет доорунда европалык жана орус адабиятынын чыгармалары казак тилине көп которулганын билебиз. Эгемендүүлүк доорунда мурдагыдай пландуу түрдө интенсивдүү өнүгүп, көркөм котормо салты туура жолго коюлган жок, жашырганда эмне. Бирок эгемендик алгандан бери айрым чыгармалар казак тилине которулган. Бүгүнкү күндө дүйнө жүзүндө англис тили үстөмдүк кылып жаткандыктан, англис жана Америка адабиятынын чыгармалары барган сайын көбүрөөк которулууда. Андыктан англис жана америкалык адабияттардан которулган чыгармаларды карап көрөлү.

Англис адабиятынын көрүнүктүү өкүлү Уильям Теккерейдин чыгармачылык мурасы мезгилдин сыноосунан өтүп, бүгүнкү күнгө чейин өзүнүн турмуштук маанисин жогото элек. Теккерей дүйнөлүк адабиятта, социалдык сатирада ошол кездеги англис коомунун буржуазиялык-аристократиялык башкаруучу топторунун чебер ашкерелөөчүсү катары таанылган. Жазуучу-демократтын чыгармачылыгынын социалдык-сын багыты окурмандардын көңүлүн дароо бурса да, адабият таануучулар анын чыгармачылыгына оң көз карашын билдиришкен эмес.

Анткен менен Уильям Теккерейдин атын дүйнөгө алып келген чыгарма – "Текеберчилик жарманкеси" романы. Уильям Теккерей – журналист, эссеист, жазуучу, публицист. Ошондуктан ал өзүнүн чыгармаларында XIX кылымдын 40-жылдарындагы эмгекчилерди юмор, курч сын менен шыктандырат. Ал эми чыгарманын казак тилине которулушуна келсек, 1999-жылы публицист, жазуучу, котормочу, журналист жана тарыхчы-окумуштуу Байузак Кожабек уулу "Текеберчилик жарманкесин" орус тилинен эне тилибизге которгон.

Чыгарма орус тилинен казак тилине которулган. Демек, түп нускanын кээ бир фрагменттери жок болушу же казакча эквиваленттери табылбай калышы мүмкүн. Бирок, "Текеберчилик жарманкесин" – казак тилине жакшы которулган чыгарма.

Бул романдагы реалий сөздөрдүн котормосуна бир аз токтоло кетели. Реалий – которууга мүмкүн эмес жана которууга мүмкүн болгон эквиваленти жок сөздөрдү атоочу котормо термини. Уильям Теккерейдин "Текеберчилик жарманкеси" романында улуттук терең мазмун бар, ошондуктан реалия сөздөр көп. Маселен, котормочу

«coachman – кучер» деген сөздөрдү кээ бир жерде «көшир», кээ бир жеринде «арбакеш» деп рационалдуу которгон. Англисче: "What abominably cold weather, **miss;** - and herewith he fell to poking the fire with all his might, although it was in the middle of June" деген сүйлөмдөгү реалия болуп эсептелген «мисс» сөзүн транскрипция аркылуу берип, ошол калыбында калтырган, орусча кормого таянып, «джентльмен» сөзүн да өз калыбында берген. Казакча: "Мисс, аба ырайынын бузулуп турганын көрдүңүзбү? Ошентти да, джентльмен июнь айынын орто ченине карабастан кышочоктогу чокту күйшөдү". Мисалы, түпнускадагы тиричилик чындыгына таандык «'fire» («chimney» «fireplace») сөзү орусча «камин» болуп, котормочу аны казакча «ташочок» катары абдан ылайыктуу которгону белгилүү. Мында котормочунун «каминди» «ташочок» деп которуп, ага жаңы сөз жаратышы анын котормочулук чеберчилигин көрсөтөт. Жыйынтыктап айтканда, XVIII кылымдагы дүйнөгө белгилүү англиялык сатирик-жазуучу У.Теккерейдин иронияга толгон улуу чыгармасын **(«Текеберчилик жарманкеси»)** каалаган тилге которуу оңой дүйнө эмес. Мындай ишти колго алуу үчүн өзгөчө талант жана эрк керек экени талашсыз.

Г. Мелвилль – америкалык адабияттын көрүнүктүү өкүлү. Жазуучунун «Моби дик, же ак кит» чыгармасы Америка адабиятында өз орду бар жана өзгөчө феномен катары бааланат. Кийинчерээк «Моби дик, же ак кит» чыгармасы дүйнөлүк адабияттын шедеврлеринин катарына кирген. Бул чыгарманын казак тилине которулушу батыш-казак адабий байланыштары жана көркөм котормо тарыхындагы олуттуу окуя болуп саналат.

Биринчиден, романдын автору тууралуу маалымат бере турган болсок, ал Америка адабиятынын классиктеринин бири болгондуктан, Г.Мелвиллдин өмүр жолу, чыгармачылыгы, жада калса күндөлүктөрү да кылдат изилденген. Жазуучунун алгачкы өмүр баяны Раймонд Уивердин "Герман Мелвилл, деңизчи жана мистика" болгон. Кийинчерээк жазуучунун биографиялык чыгармачылыгынын ар кыл аспектилерине арналган изилдөөлөр, макалалар, тематикалык жыйнактар жана жамааттык эмгектер жаралган. «Моби дик, же ак кит» романы канчалык мыкты жана ийгилик катары бааланганына карабастан, Америка адабиятынын тарыхында катуу сынга алынып, жазуучунун өзүн тарыхтагы эң катаал тагдырлуу жазуучу катары баалашкан. Анын мыкты чыгармаларын замандаштары түшүнүшпөй, баалашкан эмес.

Г.Мелвиллдин «Моби дик, же ак кит» романы орус тилинен которулган, котормочу – белгилүү казак жазуучусу, акын, публицист Корганбек Аманжол. Анын кормосу 2006-жылы жарык көргөн.

Мелвиллдин романында элестүү образдар көп, түс чоң роль ойнойт. Анын жараткан ар бир образы чоң чеберчилик менен тартылган. Ал бар эпитеттерди гана эмес, идеяларды да колдонот, анын мүнөздөмөлөрүнө өзгөчө өзгөчөлүктөрдү берет. Бул мүнөздөмөлөрдү которуу үчүн котормочу өзүнүн тилдик казынасынын мүмкүнчүлүктөрүн колдонуу менен гана чектелбестен, аларды өз фантазиясы менен байланыштырып, жаңы образдарды кошууга тийиш. Ушундайча котормо тилдин өнүгүшүнө жардам берет.

Түпнуска менен которулган (орусча, казакча) тексттерди салыштырып көрсөк, грамматикалык жактан кандайдыр бир өзгөрүүлөр болгону менен мазмуну толук шайкеш келгендигин көрөбүз. Ар бир тилдин грамматикалык системасы ар башка болгондуктан, котормодогу сүйлөмдөрдүн түзүлүшү толук дал келбейт. Андыктан муну ката деп ойлобойбуз. Эң негизгиси мазмун сакталышы керек. Мисалы, пейзаждык сүрөттөө орун алган үзүндүдөгү *downtown, battery, noble mole* деген сөздөр, ошондой эле *washed by waves, and cooled by breezes* сыяктуу каймана маанидеги сөз айкаштары жана алардын мааниси орусча котормодо толук сакталган. Казакча котормодо негизинен бардык сөздөр сакталып, мааниси да туура, котормочу кошумча трансформацияны колдонуп, өз тарабынан «аласура» деген сөздү кошкон. Бирок бул жаңылыштык эмес, котормочу түпнускага кошуу менен мазмунун өзгөртпөстөн, көркөмдүгүн бекемдеген.

Эгемендүүлүк жылдарында чет элдик адабияттын айрым чыгармалары казак тилине которулган. Атап айтканда, Т. Драйзердин «Аяулы Кэрри» («Сестра Кэрри») орус тилинен которгон Канипаш Мадибаева); Дж. Лондон (орусчадан которгон Дидахмет Ашимханулы); Д. Боккаччо (орус тилинен которгон К. Ахметов); А. Камю, Ф. Кафка, Ж. Сартрдын чыгармалары (орус тилинен которгондор: С.Актаев, А.Садыков, Б.Имашев); Д.Стейнбек (орус тилинен которгон Б.Имашев); К.Гамсундун чыгармасы (орус тилинен которгон Сарбас Актаев).

2019-2020-жылдары дүйнөлүк балдар адабиятынын шедеврине айланган "Гарри Поттер" сериясынын биринчи китеби "Гарри Поттер жана философиялык таш" биринчи жолу казак тилинде жарык көрдү. Британ жазуучусу Джоан Роулинг ойлоп тапкан Гарри Поттер жана анын сыйкыр дүйнөсү тууралуу чыгармалардын казак тилинде жарык көрүшү казак окурмандары үчүн жагымдуу жаңылык болду. Китептин казак тилине которулушуна бул дүйнөлүк бестселлердин жашка да, карыга да бирдей кызыктуулугу, Казакстанга кеңири белгилүү болгондугу себеп болгон. «Бүткүл дүйнөгө таанымал, 80 тилде жарык көргөн сериал казак тилине которула электиги, 20 жылдан бери бул ишти колго алган эч ким чыкпаганына адегенде таң калыштуу болгон.

«Гарри Поттер жана философиялык таш» китебин жаш котормочулар Д. Мазен, С.Мухамедияр жана Н.Берикказы өз тилинен түз которгон. Бул романдын казакча котормосу жалпысынан казак окурмандары тарабынан жылуу кабыл алынды. Окурмандар арасында талкуу жараткан башкы маселелердин бири китептин аталышы жана автордун аты кадимки орусча эмес, англис тилинде берилгени болду. Бул боюнча котормонун башкы редактору Назгүл Кожабек: «Китеп тууралуу алгач маалымат берип, мукабасын интернетке жарыялагандан бери «Неге «Гарри эмес, Харри?, «Неге Роулинг емес, Роулиң?» деген суроолор көбөйдү, сынга да калып жатабыз. Албетте, «Гарри» мен «Роулингке» көнүп калган көздөр биздин нусканы кабыл ала албай жаткандарын түшүнөбүз. Анткени, биз англис тилинен котордук. Англис тилинде **«Harry»** |**'hæri**| болуп транскрипцияланат. Ал «ə» тыбышы англис тилинде да казак тилинде да бар. Ошондон улам, жазуучунун аты-жөнү «Rowling» |'rō-liŋ| деп окулат, башкача айтканда «ң» тыбышы менен аяктап жатат. Бул да казак тилинде бар. Ошондуктан биздин нуска «Гарри» емес, «Хэрри», «Роулинг» емес, «Роулиң» болду» - деп билдирген.

Ошентип, британиялык жазуучу Джоан Роулиңдин ""Харри Поттер жана философиялык таш" романынын казак тилине алгачкы котормосу эгемендик доорунда казак адабий котормосуна кошулган жакшы салым болуп калды.

Эгемендүүлүк жылдарында казак көркөм котормосун өнүктүрүүгө «Улуттук котормо бюросу» коомдук фонду зор салым кошкон. Туңгуч президент Н. Назарбаевдин 2017-жылы Казакстанда жарык көргөн "Келечекке багыт: руханий жаңыруу" аттуу программалык макаласы казак дүйнөсүнө, руханиятына, академиялык чөйрөсүнө бурулуш алып келди десек аша чапкандык болбос. Адегенде «Улуттук котормо бюросунун» негизги ишине токтоло кетели. Өлкөдө "Руханий кайра жаралуу" программасы ишке кирсе, анын каналдарынын бири "Жаңы гуманитардык билим. Казак тилиндеги 100 жаңы окуу китептери. Бул долбоорду ишке ашыруу үчүн коммерциялык эмес "Улуттук котормо бюросу" коомдук фонду түзүлдү. "Жаңы гуманитардык билим" деп аталган бул долбоор бул тармакка тиешелүү бардык тармактарды камтыйт. Бул философия, социология, лингвистика, тарых, адабият, динтаануу, маданияттаануу, искусство, кино, театр жана башка тармактар. Кошумчалай кетсек, 2019-жылдын апрель айында которулуп басылып чыккан 30 жаңы китеп "Руханий кайра жаралуу" программасынын эки жылдыгына карата бет ачары болуп, анда экономика жана ишкердик тармактары да камтылган. Эки жылдын ичинде дүйнөлүк гуманитардык чөйрөдө кеңири таанылган 48 китеп которулуп, басылып чыкты. Алардын арасында атактуу

чыгыш таануучу Эдвард Саиддин «Адабият теориясы», «Батыш философиясынын тарыхы», «Тил тарыхы», «Тил – инстинкт», «Өнөр тарыхы», «Ориентализм» аттуу монографиялары бар. Патрисия Уоллес, «Интернет психологиясы» монографиясы ошондой эле «Эл аралык укук», «Маркетинг принциптери», «Дипломатия» деген эмгектери которулган. Бул китептер биринчи жолу казак тилине которулуп, билимдин, илимдин, казак тилинин потенциалын көтөрүүгө салым кошууда.

Мындан тышкары «Улуттук котормо бюросу» казак көркөм котормосун өнүктүрүүгө, казак адабиятынын чет өлкөлөргө жайылышына чоң салым кошкон. 2018-жылы "Дүйнөдөгү заманбап казак маданияты" долбоорунун алкагында Казакстан Республикасында казак акындарынын чыгармаларын БУУнун алты тилине которуу ишине арналган жыйын өттү. Парламентте аталган долбоордун алкагында казак прозасын жана поэзиясын англис, испан, француз, кытай, орус жана араб тилдерине которуунун жүрүшү тууралуу кеңири маалымат берилди. Бул долбоор Казакстандын президенти Нурсултан Назарбаев тарабынан демилгеленген "Руханий кайра жаралуу" программасынын бир бөлүгү болгон. Долбоор Маданият жана спорт министрлигинин буйругу менен "Улуттук котормо бюросу" коомдук фонду тарабынан ишке ашырылган.

Аталган фонддун аткаруучу директору Рауан Кенжехан уулунун айтымында, буга чейин координаторлор БУУга мүчө 6 өлкөнүн борборлорун кыдырып, тиешелүү келишимдерди түзгөн. Биринчиден, казак хрестоматияларынын котормосунун алгачкы үлгүлөрүн алты тилге которууга даярдаган. Казак адабиятынын жыйнактарын англис тилине которуу, басып чыгаруу жана жайылтуу иши Кембридж университетинин басмасынын катышуусу менен ишке ашырылууда. Испаниянын Маданият министрлиги казак адабий чыгармаларын испан тилине которууга колдоо көрсөтүп, атактуу "Сервантес институту" консультант катары катышууда. Долбоорго Евразия жана Борбор Азия өлкөлөрүнүн адабияттарын которууга адистешкен тажрыйбалуу котормочулар тартылган.

Антологиянын французча вариантын даярдоого Париж шаарынын мэриясы жана Франциянын Улуттук китеп борбору катышкан, орус жазуучулар союзунун Москвадагы уюму орус тилине котормо жана адабий редакциялоо ишин координациялаган, М.Ломоносов атындагы мамлекеттик университет жыйнакты басып чыгарууга жана жайылтууга катышкан. Кытай Эл Республикасынын «Улуттар басмасы» казак адабиятынын жыйнактарын кытай тилине которуу, басып чыгаруу жана таратуу менен алектенет. Коллекциялар Египет Араб Республикасынын Маданият жана билим берүү борбору

тарабынан араб дүйнөсүнө тартууланат. Жогоруда аталган партиялык уюмдар котормо, полиграфия, таркатуу жана пропаганда боюнча 50дөн ашык адистерди тартышты. Учурда англис, француз, орус жана испан тилдерине котормо иштери аяктады. Кытай жана араб тилдерине которуу жүрүп жатат.

Жыйында Улуу Британия, Испания, Россия, Франция жана Кытайдан келген котормочулар жана өнөктөш уюмдардын өкүлдөрү иштин жүрүшү тууралуу баяндама жасап, авторлор менен пикир алмашышты. Долбоор Казакстандын Жазуучулар союзу тарабынан колдоого алынган.

Казакстан Жазуучулар союзунун төл газетасы болуп саналган Казакстан Республикасынын адабият, маданият жана өнөр жумалыгы боюнча «Казак адабияты» гезитинде да көркөм котормо маселесине көңүл бурулуп турат. Акыркы жылдары дүйнөлүк адабияттын турмушу адабий жумалыктын баракчарынан көрүнө баштады. Бул процесс быйыл да уланып, жыл бою дүйнөлүк адабияттан тандалма чыгармалар гана эмес, чет элдик белгилүү акын-жазуучулардын өмүр баяны, ырлары англис, түрк, араб, өзбек, орус тилдеринен казак тилине которулган. Чет тилдерди жакшы билген кабарчылар чет тилдердеги чет элдик жазуучулар менен да мазмундуу маектерди өткөрүштү. Маселен, 2019-жылдын алгачкы сандарынын бири катары белгилүү жана белгисиз француз жазуучусу, дүйнөлүк адабияттын шедеврлеринин бири "Чума" романынын автору Альбер Камюнун бүтпөй калган "Биринчи адам" чыгармасы тууралуу ой жүгүртүү менен окурманга кайрылды. (№ 2; автору Д. Алимакын). "Биринчи адам" – Африка чөлүндөгү сырдуу жашоонун жана ал жердеги колониялык коомдун чыныгы тарыхы жана колониялык коомго жүрөгү менен байланган элдин өз мекени менен колониялык чек арага карата мамилеси, ошол чөлдө согуштун жана революциянын оту каптаган адамдардын татаал тагдырынын тартылып кагаз бетине чагылышы. Автор чыгарманы ушинтип сүрөттөп гана тим болбостон, анын калың катмарларына да көз чаптырат. Дүйнөлүк адабияттын куржунунан ой берметтерин издеген макалалардын дагы бири – Нобель сыйлыгын алган биринчи афроамерикалык аял жазуучу Тони Моррисондун "Сүйүктүүм" романы тууралуу ой жүгүртүү «Эне мээриминин күчү» (№3-4; *автору М.Серик кызы*). Автор котормосунда романдын жаркын жерлеринен үзүндүлөрдү келтирип, каармандардын ар биринин жүрөгүнөн сыр издейт. Мына ошентип Абайдын таалим-тарбия сөздөрү менен жыйынтык чыгарат. Гезиттин башкы редактору, жазуучу Даурен Куат жана журналист Дуйсинали Алимакын экөө тең азыркы замандын атактуу жазуучусу – ооган тектүү америкалык жазуучу Халед Хоссейнинин чыгармаларын тандашкан. Бири "Түркүн

түстүү Ооганстан" жөнүндө, экинчиси "Батперек кубалаган бала" (№6) жөнүндө жазган. Жазуучунун чыгармачылыгына ар тараптуу сереп салган Д. Куат романдагы жазуучунун баяндоо формасына, сөз түзүлүшүнө кеңири токтолот. Быйылкы жылы чет элдик жазуучулар менен маектердин сериясы улантылды. 2019-жылы алгачкы маек кытай тилинде жазган жападан жалгыз казак жазуучусу, Кытайдын борборундагы "Кытай жазуучулары" басма тобунун директорунун орун басары, жазуучу, котормочу Акбар Мажитов менен (№3-4) олуттуу маектешүүдөн башталды; маектешкен Д. Алимакын). "Башталгыч мектепти аяктаганча 100дөн ашык роман окуган" каарман маегинде Абайдын кара сөзүнүн котормосу Кытайда кандай кабыл алынганын, 2013-жылы Кытайдын төрагасы Си Цзиньпиндин иш сапары учурунда Казакстанга барып, Назарбаев университетинде сүйлөгөн сөзүндө жазуучунун котормосунан Абайдын 37-кара сөзүнөн үзүндү окуп берген.

Жакынкы жылдын казак адабий мейкиндигиндеги маанилүү окуялардын бири – сентябрда Нур-Султан (азыркы Астана) шаарында өткөн Азия өлкөлөрүнүн жазуучуларынын 1-форуму болду. Бул окуя тууралуу "Казак адабияты" гезити "Азия жазуучуларынын алтын тобу" деген ат менен бир нече санында форумга келген чет элдик акын-жазуучулардын өмүр жолуна, чыгармачылыгына сереп салып, ырларын которгон (№31, 32, 33). Форумдун алкагында англис тилин мыкты билген жаш таланттуу журналисттер Алпамыс Файзолла жана Дүйсүнали Алимакын бир нече чет элдик жазуучулар менен кызыктуу жана мазмундуу маектерди өткөрүштү. Мисалы, египеттик котормочу Мухаммад Халуаш, БАЭ жазуучусу Насер Аль-Дхаери, израилдик мугалим, балдар жазуучусу Паулина Гейбл-Кравц, сенегал жазуучусу Прематилака Жаясерака, непалдык жазуучу, драматург, сынчы, илимпоз Абхи Сухеди менен (*маектешкен А. Файзолла. №). 31, 38, 45)*; Монгол акын-жазуучусу Гун Аажавын Аюрзана менен, түштүк кореялык акын Ко Ын (маектешкен Д. Алимакын. №37, 39). Ошондой эле, белгилүү чет элдик жазуучулардын айрым маектери интернеттен алынып, англис тилинен которулган. Мисалы, канадалык жазуучу Элис Мануронун интервьюсу (которуучу Д. Алимакын. №20).

«Дүйнөлүк адабияттын шедеврлери» деген рубрика менен өткөн адабий жумалыкта чет элдик поэзия жана проза да казак тилинде «сүйлөдү». Алардын баары сапаттуу котормосу менен окурмандар тарабынан жакшы кабыл алынган. Атап айтсак, өзбек акыны Фахриддин Насриддинулунун ырлары (№5) акын Исраил Сапарбай которгон, акын Маржан Эршунун котормосунда түрк мамлекеттеринин тилинде сүйлөгөн ногой акыны Кадриянын ырлары (№22), журналист Дүйсүнали Алимакын (бирге) (чыгармачылыгына обзор жасап)

Палестинанын Эл акыны, коомдук ишмер Махмуд Даруиштин ырлары (№16), белорус акындарынын бир тобунун ырлары (которгон Ш. Сариев, Б. Сарсенхан, Н. Нургазы. № 5). Жазуучу Габбас Кабышулунун которгон орус адабиятынын классиги А.Чеховдун (№ 3-4), кытай жазуучусу, Нобель сыйлыгынын лауреаты Мо Яндын Париждин Улуттук китепканасында «Чыгармага да жыт керек» деген аталышта жасаган баяндамасын (которгон Мура Касенулы. №11), жазуучу Серик Байхоновдун орус жазуучусу Георгий Гребенщиковдун «Байге» повести (№12) Айтмухамбет Касымовдун котормосунда ушул эле жазуучунун «Шайлоо» повести (№22), парсы жазуучусу Мохаммад Али Жамаладзенин «Каз кебаб» повести (№13) Айнаш Касим которгон А.Файзолланын котормосунда америкалык жазуучулар О. Генри менен Э. Понун «Кактус» жана «Ийрим» аңгемелери *(№5, 8)*, котормочу Рауза Мусабаеванын котормосунда немец жазуучусу Корнелиус Петкау менен россиялык акын, жазуучу Эдит Шмитцтин «Саксофон сазы» жана «Кайталанбас лагыл таш» аңгемелери *(№18, 26)*, кытай тилдүү аргентиналык жазуучу Лей Барлейдин «Көлөкөсүн азык кылган адам» аңгемеси *(которгон М.Сайлау. №21)*, татар жазуучусу Ркаил Зайдулланын «Ботам» аңгемеси *(которгон Гүлнур Кыранбай кызы. №30)*.

Чет элдик адабияттар боюнча илимий макалалар да окурмандарыбыздан көптөгөн жакшы пикирлерди алды. Төмөнкүлөр өзгөчө көңүл бурууга арзыйт: Перс поэзиясынын пайгамбары Руминин "Маснави" поэмасы, анын жакында эле «Дүйнөлүк адабият аңгемелери» аттуу китеби жарык көргөн белгилүү сынчы жана адабиятчы Амангелди Кеңчилик уулунун "Маснави" поэмасы тууралуу жаңы маалыматтарга жана оригиналдуу ой-пикирлерге жык толгон "Руминин "Ферс тилинде жазылган Кураны" аттуу макаласы, (№ 47), «Нобель сыйлыгы буйрубаган калемгерлер» (№24. Д. Алимакын даярдаган), «Ажалына ашыккандар» (№17. Даярдаган Эдилбек Дүйсенов), котормочу Шарафат Жылкыбаеванын Күнчыгыш аймагынын уламыштарындагы Алашахандын образына арналган «Тама менен Тана» макаласы (№31), «Барбизонанын жети уулу» (Даярдаган Д. Алимакын) деген макаласы №34), Барбизонанын жети сүрөткеринин эң атактуу чыгармалары талкууланып берилген, Арман Адилбектин жапон жазуучусу, "Алтын Букер" сыйлыгынын лауреаты Казуо Исигуро тууралуу "Уйкуга кеткен алп" (№43), адабияттаануучу Ардак Нургазынын француз модернист акыны Поль Валеринин сырдуу жашоосунун сырларын ачып, ырларына көз чаптырган "Каргыш аткан акын" макаласы (№ 44).

Эгемендүүлүк жараткан жаш котормочулардын бири катары С. Кажытайды айтса болот. "Казакстандын жаңы 100 ысымы"

долбоорунун жеңүүчүсү болгон жаш котормочу 4 жылдын ичинде алгач орус тилинен казак тилине 7 китеп которгон. Мисалы, Кадзуо Исигуронун "Жоготуп алба сен мени" романын которгон. Бул – антиутопия жанрында жазылган чоң чыгармалардын бири. Чыгарма бардык англис тилиндеги китептердин ичинен 21-кылымдын эң мыкты 100 китебине кирген. Акыркы жылдары англис тилин үйрөнүү менен бирге чет элдик адабияттардын чыгармаларын түз казак тилине которуу менен алектенет. Туве Янссондун «Муми-тролль», дүйнө элдеринин жомокторун, Рэй Брэдберинин «Бэстесейік» аңгемелер жыйнагын которгон.

Заманбап котормо маселелери, казак адабиятынын чыгармаларын чет өлкөлөргө которуу да адабий жыйындарда талкууланууда. 2019-жылдын октябрь айында Алматыда ПЕН-клуб жазуучуларынын экинчи эл аралык форуму өтүп, анда бүгүнкү адабий тенденциялар жана көркөм котормо маселеси талкууланган. Казак ПЕН-клубу уюштурган дүйнөлүк адабият үчүн маанилүү иш-чарага 18 өлкөдөн 81 делегат келди.

Форумга АКШ, Германия, Түркия, Орусия, Англия, Монголия, Марокко, Литва, Өзбекстан, Азербайжан, Кыргызстан жана башка өлкөлөрдөн жазуучулар, котормочулар, сынчылар жана публицисттер чогулуп, «Дүйнөнү ачуу – дүйнөгө ачылуу», «Көркөм адабий котормолордун көйгөйлөрү жана жазуучулар ортосундагы байланыш», көркөм котормодогу жалпы көйгөйлөрдү чечүү жолдорун биргелешип издешет.

Эл аралык кеңешменин максаты — бүгүнкү күндө казак адабиятынын кризисинин жана көйгөйлөрүнүн себептерин аныктоо. Мунун бирден-бир себеби — котормо ишинин өнүкпөй жаткандыгы. Колуна калем кармаган ар бир жазуучу күн сайын котормо көйгөйүнө туш болот. "Жазуучулар улуттук адабиятты жаратат, котормочулар дүйнөлүк адабиятты жаратат" деген сөз бекеринен айтылбаса керек. Узак убакыт бою казак адабиятынын улуттук жүзү, кайталангыс көркөм казынасы көп улуттуулук идеясын карманган саясаттын көлөкөсүндө кала берди. Казак жазуучуларынын чыгармаларын чет тилдерге которуу иши өтө жай жүрдү. Кечээ же бүгүн гана котормо маселеси талкууланып, колго алына баштады. Казак адабиятынын классиги А.Нурпейисовдун "Кан жана тер" аттуу китеби Нью-Йоркто англис тилинде жарык көрдү. Ошондой эле казак ПЕН-клубу дагы он китепти, анын ичинде М.Макатаев, М.Ауэзов, Б.Сокпакбаев, О.Сулейменов, С.Елубай, Г.Бельгер, О.Бокейдин ырлар жыйнагын басып чыгардык», - дейт ПЕН-клубунун президенти Т.Бигелдин. Анын айтымында, казак ПЕН-клубу улуттук адабият классиктеринин чыгармаларын кокусунан англис тилине которгон эмес. Советтер

Союзу тарагандан кийин дүйнө жүзүндө постсоветтик өлкөлөрдүн жазуучуларынын чыгармаларына болгон кызыгуу кескин азайган. Акыркы 25 жылда эки-үч гана казак жазуучусунан башкасы дүйнөлүк деңгээлге чыга алган эмес.

Казак адабиятынын ой-чабыты терең, тили бай, ошондуктан аны чет тилге которуу оңой иш эмес. Европа жана Батыш адабиятына салыштырмалуу казак адабиятынын өзүнө тиешелүү өзгөчөлүктөрү бар. Казак жазуучуларынын чыгармаларын образга, ойго, стилге карап которуу үчүн чоң тажрыйба керек. Казак жазуучуларынын чыгармаларын дүйнөнүн алдыңкы тилдерине которуу маселесин мамлекеттик буйруктун негизинде ишке ашыруу дайыма эле натыйжалуу жыйынтык бере бербейт. Ошондой эле котормонун сапаты маселеси да жоопсуз калууда. Кайсы китеп кайсы тилге которулат – бул маанилүү суроолордун бири.

Которула турган китеп мезгилдин сыноосунан өткөн, өз өлкөсүндөгү окурмандардын баасына татыган китеп болушу керек. Өз мамлекетинде тааныл баган чыгарманы чет мамлекет кантип тааныйт? Өткөн кылымдын отузунчу жылдарында казак адабиятын жаңы, бийик деңгээлге көтөрүп, гүлдөтүп-өнүктүргөн Ильяс Жансүгиров, Бейимбет Майлин, Жусупбек Аймауытовдун чыгармаларын которуу милдети да унутта калбашы керек. Ушундай катуу тандоодон өткөндөн кийин гана "ким которот?" деген суроо жаралышы турган иш. Бул маселе менен чет өлкөлөрдө адабий агенттиктер алектенип, эмгегине жараша айлык алгандыктан, чыгарманы которуудан тартып, басып чыгарууга чейин толук жоопкерчиликти өздөрүнө алышат. Ал эми Казакстанда адабий агент деген ким, агенттик эмне экенин билбеген жазуучулар бар.

Тагыраагы, адабий аянтка чогулган жазуучулар бул жолугушууда бири-биринин чыгармаларына профессионалдык кызыгуу көрсөтүп, башка өлкөлөрдүн заманбап адабияттары менен таанышып, котормочуларды таба алышат. Программада "Эгерде улут бойдон калгыбыз келсе... "Заманбап казакстандык маданият дүйнөлүк мейкиндикте" деген дагы бир долбоорду ишке ашырышыбыз керек. Бул эл аралык долбоор да ушундай эле максатты көздөйт.

"Заманбап казакстандык маданият дүйнөлүк мейкиндикте" долбоорунун алкагында азыркы казак адабиятынын антологияларын БУУнун 6 тилине которуу иштери кызуу жүрүп жатат. Бул долбоор Казакстан Республикасынын мурунку президенти Н.А.Назарбаевдин демилгеси менен ишке ашып келген «Руханий жаңыруу» программасынын негизги багыттарынын бири. Долбоор эгемендүүлүк жылдарындагы казак адабияты менен маданиятынын, музыка жана

сүрөт искусствосунун, хореографиясынын, кино жана театрынын жетишкендиктерин дүйнөгө таанытуу максатын көздөйт. Алардын ичинен бул долбоордун алкагында азыркы казак прозасын жана поэзия жыйнактарын 6 тилге которуу колго алынган.

Мурда маалымдалгандай, казак адабиятынын жыйнактарын англис тилине которуу, басып чыгаруу жана жайылтуу иштери Кембридж университетинин басмасынын катышуусу менен ишке ашырылууда. Белгилүү университет басмасы долбоорго тажрыйбалуу котормочуларды жана абройлуу адабий эксперттерди тартты. Британдык кесиптештер «Маданий индукция» (Cultural Induction) практикасын колдонууну сунушташты. Ал котормочуларга жана редакторлорго түпнуска тексттин (өлкөнүн) маданиятын жана мазмунун тереңирээк изилдөөгө мүмкүндүк берет. Бул сапарда антология долбооруна катышкан чет элдик эксперттер казак авторлору менен котормого байланыштуу жаралган суроолорду талкуулап гана тим болбостон, Казакстандын маданияты, тарыхы жана азыркы жашоосу менен таанышат.

Испаниянын Маданият министрлиги азыркы казак адабиятынын испан тилиндеги антологиясын колдоп, атактуу "Сервантес институту" консультант катары катышууда. Долбоорго Евразия жана Борбор Азия өлкөлөрүнүн адабияттарын которууга адистешкен чоң тажрыйбасы бар котормочулар тартылган.

Антологиянын французча вариантын даярдоого Париж шаарынын мэриясы жана Франциянын Улуттук китеп борбору катышса, орус тилиндеги текстти которуу жана адабий редакциялоо иштерин Россиянын Жазуучулар союзу координациялаган, М. Ломоносов университетинин басмасы басып чыгарууга жана жайылтууга катышат.

Кытай Эл Республикасынын «Улуттар басмасы» казак адабиятынын жыйнактарын кытай тилине которуу, басып чыгаруу жана таратуу менен алектенет. Коллекциялар Египет Араб Республикасынын Маданият жана билим берүү борбору тарабынан араб дүйнөсүнө тартууланат. Жогоруда аталган партиялык уюмдар котормо, полиграфия, таркатуу жана пропаганда боюнча 50дөн ашык адистерди тартышты. Учурда англис, француз, орус жана испан тилдерине котормо иштери аяктады. Кытай жана араб тилдерине которуу жүрүп жатат. Астана жана Алматы шаарларында өткөн жолугушуулардын алкагында казак акын-жазуучулары жана чет элдик эксперттер заманбап көркөм адабияттарды которууга байланышкан жалпы маселелерди талкуулашат. Авторлор жана котормочулар жеке интервьюларды өткөрүштү. Бул котормо түпнуска текстке мүмкүн болушунча жакын болуп, анын көркөм сапатын камсыздайт.

Мындан тышкары, башка тилдерден которулган чыгармаларды англис тилдүү окурмандардын табитине ылайыкташтыруу жолу бар. Бул үчүн котормочу түпнуска тексттин маданиятын таанышы керек. Бул сапардын алкагында мындай интервьюлардан сырткары бул адамдар өлкөнү көрүп, казак маданияты, театры, ашканасы, жаратылышы, эли менен таанышат. Котормочу көздөрү менен көргөн нерселерди аралаштырып, түшүнө албаган түшүнүктөрүнө жакындаган сайын котормочу автор менен текстке жакындайт. Бул которууну сапаттуу кылуунун бир жолу. Быйылкы жылы мындай бир катар ишчаралар ишке ашырылат. Бул биринчи жолу өткөрүлүп жатат. Эми мүмкүн болушунча алты мамлекетке авторлорду таанытабыз. Ушундай жол менен басма кызматкерлери менен авторлордун байланышы чыңдалып, башка биргелешкен долбоорлор, идеялар жаралышы мүмкүн. Ал эми казак коомун жана маданиятын тааныган чөйрө чет өлкөлөрдө калыптануусун улантууда.

Андан ары казактын улуу акыны Абай Кунанбай уулунун ырларынын жаңы котормолору тууралуу бир нече сөз айта кетели. Абай Кунанбаевдин 175 жылдыгын утурлай улуу акындын ырларын дүйнөлүк тилдерге кайра которуу маселеси көтөрүлүп, аны "Улуттук котормо бюросу" колго алып, жаңы долбоорду ишке ашырууга киришти. Долбоорго 70тен ашык казак жана чет элдик котормочулар катышты. Мисалы, Абайды түрк тилине которгон Зафер Кибар, Абай жыйнагынын арабча вариантын даярдаган Халед Элсайед, англис тилине которгон Джейн Манн айым (Кембридж университетинин басмаканасынын жетекчилеринин бири), Акпар Мазит мырза кытай тилине которгон, Абайды испан тилине которгон Мария Санчес Пуиг (Испан королдук үй-бүлөсүнүн котормочусу). Алардын баары профессионал, белгилүү котормочулар, мурда Казакстанда болгон, казак адабиятынан кеңири билими бар. Маселен, Абай Кунанбаевдин чыгармаларын түрк тилине которгон Зафер Кибар Казакстан Республикасындагы филиалы болгон «Дүйнөдөгү заманбап казакстандык маданият» долбоорунун алкагында БУУнун 6 тилине которулган заманбап казак адабиятынын антологияларын которуу долбооруна катышкан. Бул долбоордун жүрүшүндө Абайдай инсанды мүмкүн болушунча башка тилде туура жеткирүү үчүн бир нече адистердин жардамына кайрылдык. Казак тилин мыкты билген казак улутунан адам Абайдын ырларын сап-сап которуп, улуттук түшүнүктөргө кошумча түшүндүрмөлөрдү берип отурган.

Жыйынтыктап айтсак, Казакстандын көркөм маданиятынын тарыхы жана тажрыйбасы эгемендүүлүк мезгилинде да уланып келген, бирок ал совет мезгилиндегидей жай, пландуу эмес, интенсивдүү түрдө өнүккөн. Мунун көптөгөн объективдүү жана субъективдүү

себептери бар болчу. Башка себептерге узак мөөнөттүү тоталитардык системанын жана европацентризмдин таасири, эгемендүүлүктүн алгачкы жылдарындагы экономикалык кыйынчылыктар, руханий жана социалдык абалдын начарлашы, өлкөлөрдүн ортосундагы мамилелердин начарлашы себеп болгон. Бирок, эгемендүүлүгүбүз бекемделип, өлкөнүн сыймыгы көтөрүлгөн соңку жылдары өлкө менен өлкөнүн, адабият менен маданияттын, айрыкча чыгыш өлкөлөрү менен Туран аймагында жашаган түрк элдеринин ортосундагы мамиле чыңдалып, көркөм адабияттарды которууга көңүл бурулган. Келечекте мындай мамилелер чыңдалат жана мындай мамилелердин өзгөчө маанилүү формасы катары көркөм интерпретация жаңыча өнүгөт деп ишенебиз. Котормо иши туура жолго коюлуп, казак окурмандары дүйнөлүк адабияттын жана түрк элдеринин адабий чыгармаларынын котормолорун түп нускасынан түз окуй алат деп ишенебиз.

Колдонулган адабияттар:

1. Сатыбалдиев А. «Рухий кенч». -Алматы: Жазушу, 1987
2. «Алем» альманахы. Алматы, 1991-ж
3. «Дүйнөлүк адабият» журналы, 2014-ж
4. Байыркы драма. - Астана, 2009.
5. Ислам Жеменей. «Хафиз жана казак адабияты». – Алматы, 2000
6. Кумисбаев О. «Чыгыш чайырлары». Алматы, 2004
7. Теккерей У. «Текеберлик жарманкеси». «Каармансыз роман». Байузак Кожабек уулу Албани казак тилине которгон. Алматы. Ататек, 1999, 832 бет.
8. Акматалиев А. «Кызыл алмадан» башталган таанышты к». Казак адабияты, 11-июль, 2017-жыл
9. «Дүйнөлүк адабият — казак адабиятында». Казак адабияты, 27-декабрь, 2019-жыл
10. "Казак адабиятын жакшы жарнамалаш керек", "Маданият" порталы 01.06.2021
11. Рауан Кенжеханулы, «Улуттук котормо бюросу» коомдук фондунун аткаруучу директору: ГУМАНИТАРДЫК ИЛИМГЕ ЖАҢЫ ЖЕЛ КЕЛДИ. Астана акшамы, 21-июнь, 2021-жыл.

КОРУТУНДУ

Гүлзия Пирали[1]

"Түрк элдеринин эгемендүүлүк доорундагы адабияты" эл аралык долбоорунун негизинде эгемендүүлүктүн азыркы мезгилиндеги түрк элдеринин адабиятынын көркөм, адабий жана илимий мейкиндигине арналган сериялык изилдөөлөр кеңири талкууга алынды. Бул идеяны ишке ашырууда ушул максат тургандыгы да маалым. Ырас, теги тектеш, тарыхы орток, руханий дөөлөттөрү бар түрк элдери акыркы жылдарда бири-биринен алыстап кеткени да чындык. Мына ушул боштукту толтуруу үчүн ушул долбоордун негизинде ишке ашырылып жаткан ар бир түрк өлкөсүнүн адабиятынын тарыхы, руханий казынасы өз алдынча ойдун чыпкасынан өтүп, жаңыча талдануу мезгил жетти.

«Эгемендүү Казакстан жана казак адабияты» деп аталган комплекстүү монографиялык эмгекте эгемендүүлүк мезгилиндеги казак адабияты менен тарыхы, адабият таануу, проза жана поэзия, котормочулук, драматургия, балдар адабияты ж.б. адабий процесс руханий муктаждыктарга ылайык жазылган татаал жана өтө зарыл эмгек экени шексиз.

Бул эмгек аркылуу эгемендик доорундагы көркөм адабияттын идеялык-эстетикалык жана стилдик жаңычылдыктары азыркы казак прозасында кандай чагылдырылганын, олуттуу айырмачылыкты алып келген жазуучулардын оригиналдуу кол тамгалары уникалдуу, стилистикалык жана тилдик колдонулуштары кандай экенин көрүүгө болот.

Эгемендүүлүк доорунда казак адабияты, адабият таануу, проза, поэзия, котормо, драматургия, балдар адабияты тармагындагы жаңы чыгармаларды талдоо, изилдөө, аркылуу улуттук сөз өнөрү адабият ж.б. өзүнүн кайталангыс көрүнүшү менен адабий дүйнө кайрадан жанданды.

---

[1] филология илимдеринин доктору, М. О. Ауэзов атындагы «Ауэзов үйү» Адабият жана искусство институтунун башкы илимий кызматкери. E-почта: Piralieva58@mail.ru

Адабиятта эгемендик доорундагы саясий-коомдук абалды, коомдук турмушубуздагы өзгөрүүлөрдү өз көзү менен көрүп, алардан ой ала алган азыркы калемгерлердин жазгандары чындап эле жаңы билимди, жаңыча изилдөөнү талап кылат. Азыркы казак жазуучуларынын өсүп келе жаткан чөйрөсү, тарбиясы, билими, ж.б., алардын көркөм көз карашынын калыптанышына түздөн-түз таасирин тийгизген саясий факторлор, моралдык моделдер. Демек, алардын адабияттагы көркөм дүйнөсүнүн башталышы, калыптанышы, өнүгүү эволюциясы менен тыгыз байланышта, көркөм бир бүтүндүктө алардын жазуу мамилелерин, өзгөчөлүктөрүн талдоо менен гана ийгиликке жетүү мүмкүн.

Ал эми азыркы адабиятта көп айтылып жүргөн модернизм, постмодернизм концепцияларынын негизинде жазылган авторлордун ийгилиги, таң калаарлык өзгөчөлүктөрү жыйнактын бөлүмдөрүндө ар бир тармактын, жанрдын мүнөзүнө жараша талданып, изилденди.

Бүгүнкү казак адабияты кеңири тараган көркөм кубулуштар, адабий жана илимий жаңылыктар технократиялык символдор, предметтик сөздөр, б.а. илимий терминдер, адабий түшүнүктөр менен мезгил талабына ылайык жазылып жатат. Жаңы ыкмалар, стилистикалык туюнтмалар жана башка бүгүнкү күндүн ааламдык маданиятынын адабиятта кеңири кулач жайышы казак адабият таануусу менен көркөм адабиятында да өз ордун ээледи.

Дареги: Бишкек ш., Ч. Айтматов пр. 56.
Телефон: +996 (312) 54 19 42-47
Факс: +996 (312) 54 19 35
Эл.почта: info@manas.edu.kg
Web: www.manas.edu.kg

ISBN 9967-9697-7-6

Университеттен да артык
Bir universiteden otesi...